

IZOBRAŽEVANJE IN ZAPOSLOVANJE OSEB S SENZORNIMI OVIRAMI V PRVI IN DRUGI JUGOSLOVANSKI DRŽAVI (1919–1991)

OBRAZOVANJE I ZAPOSŁJAVANJE OSOBA SA
SENZORNIM TEŠKOĆAMA U PRVOJ I DRUGOJ
JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI (1919–1991)

EDUCATION AND EMPLOYMENT OF INDIVIDUALS
WITH SENSORY DISABILITIES IN THE FIRST AND
SECOND YUGOSLAVIA (1919–1991)

UREDILA
DUNJA DOBAJA

Raziskovanje zgodovine marginaliziranih skupin, izgradnje posameznika v teh skupinah in družbene percepcije skrbi in vloge teh skupin je v novejših obdobjih postalo pomemben sestavni del zgodovinopisja. Monografija prinaša vpoglede v izobraževalne sisteme za osebe s senzornimi ovirami. To so predvsem prispevki, povezani s slepimi in gluhi osebami, v njih pa odseva položaj senzorno oviranih oseb v različnih okoljih prve in druge jugoslovanske države. Osebe, ki so imele težave z vidom ali sluhom, so bile v preteklosti odrinjene na rob družbe in najpogosteje breme svojih staršev oziroma okolja, v katerem so živele. V zadnjem stoletju in pol so se različna jugoslovanska okolja na različne načine soočila s problemom izobraževanja in vključevanja oseb z omejitvami v izobraževalni proces in kasneje v bolj ali manj uspešne procese zaposlovanja.

Izr. prof. dr. Bojan Balkovec

**IZOBRAŽEVANJE IN ZAPOSLOVANJE
OSEB S SENZORNIMI OVIRAMI V
PRVI IN DRUGI JUGOSLOVANSKI
DRŽAVI (1919–1991)**

**OBRAZOVANJE I ZAPOSŁJAVANJE
OSOBA SA SENZORNIM
TEŠKOĆAMA U PRVOJ I DRUGOJ
JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI
(1919–1991)**

**EDUCATION AND EMPLOYMENT
OF INDIVIDUALS WITH SENSORY
DISABILITIES IN THE FIRST AND
SECOND YUGOSLAVIA
(1919–1991)**

**UREDILA
DUNJA DOBAJA**

ZALOŽBA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Odgovorna urednica dr. Mojca Šorn
Založnik in izdajatelj Inštitut za novejšo zgodovino
Zanj dr. Andrej Pančur
ZBIRKA VPOGLEDI 31

ISSN (tiskana izdaja): 2350-5656

ISSN (spletna izdaja): 3024-0867

Dunja Dobaja (ur.)

**IZOBRAŽEVANJE IN ZAPOSLOVANJE OSEB S SENZORNIMI
OVIRAMI V PRVI IN DRUGI JUGOSLOVANSKI DRŽAVI
(1919–1991)**

**OBRAZOVANJE I ZAPOSŁJAVANJE OSOBA SA SENZORNIM
TEŠKOĆAMA U PRVOJ I DRUGOJ JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI
(1919–1991)**

**EDUCATION AND EMPLOYMENT OF INDIVIDUALS WITH
SENSORY DISABILITIES IN THE FIRST AND SECOND
YUGOSLAVIA (1919–1991)**

Recenzenta dr. Bojan Balkovec
dr. Božo Repe
Jezikovni pregled Polonca Kekec (slovenščina), Dubravka Mamić (hrvaščina),
Borut Praper (angleščina)
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 200 izvodov
Izid knjige je Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost
finančno podprla Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

376(497.1)"1919/1991"(082)
331.5-056(497.1)"1919/1991"(082)

IZOBRAŽEVANJE in zaposlovanje oseb s senzornimi ovirami
v prvi in drugi jugoslovanski državi (1919–1991) = Obrazovanje
i zaposłjavanje osoba sa senzornim teškoćama u prvoj i drugoj
jugoslavenskoj državi (1919–1991) = Education and employment of
individuals with sensory disabilities in the first and second Yugoslavia
(1919–1991) / uredila Dunja Dobaja. - Ljubljana : Inštitut za novejšo
zgodovino, 2026. - (Zbirka Vpogledi, ISSN 2350-5656 ; 31)

ISBN 978-961-7104-51-6
COBISS.SI-ID 278864387

VSEBINA

Predgovor.....	5
Marko Buljevac	
Obrazovanje i zapošljavanje slijepih osoba u Zagrebu između dva svjetska rata.....	7
Dunja Dobaja	
Izobraževanje gluhih otrok v gluhonemnici v Ljubljani in v Zavodu za odgoj gluhonijeme djece v Zagrebu po glasovno-govorni metodi 1919–1940.....	23
Jelena Seferović	
Prilog povijesti gluhih i nagluhih osoba u Bosni i Hercegovini tijekom 1950-ih.....	61
Marta Rendla	
Izobraževanje, poklicno usposabljanje in karijerne poti oseb s senzornimi oviranostmi v socialistični Sloveniji.....	77
Nataša Miličević, Dragana Gundogan	
From Education to Practice: Physiotherapists with Visual Impairments in Socialist Serbia.....	107
Dragana Gundogan, Nataša Miličević	
Social Position of Women with Visual Disabilities in the Public and Private Sphere during Socialist Yugoslavia.....	131
Darja Zaviršek	
Ospoljena perspektiva pri raziskovanju ljudi s senzornimi ovirami.....	159
Atila Lukić, Gordan Maslov	
Prilog epistemologiji invaliditeta	179
Magda Karavanić	
The Typhological Museum as a Pioneer in Addressing the Needs of People with Visual Impairments in Yugoslavia	195
Imensko kazalo.....	209
O avtoricah in avtorjih.....	215

Predgovor

Tokratni *Vpogledi* so posvečeni izobraževanju in zaposlovanju senzorno oviranih oseb v prvi in drugi Jugoslaviji. Članki so rezultat konference *Izobraževanje in zaposlovanje senzorno oviranih oseb v prvi in drugi jugoslovanski državi (1919–1991)*, ki je jeseni 2025 potekala na Inštitutu za novejšo zgodovino. Konferenca je bila organizirana v okviru interdisciplinarnega projekta *Sistemi skrbi in izobraževanja senzorno oviranih otrok v prvi in drugi jugoslovanski državi* (J6-50289), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS). Ob tej priložnosti se želim zahvaliti vodji projekta dr. Jeleni Seferović in vsem članicam projektne skupine ter zunanjim sodelavkam, ki so prispevale k oblikovanju *Vpogledov* 31.

Zgodovina izobraževanja in zaposlovanja oseb s senzornimi ovirami na območju nekdanje Jugoslavije odraža družbene, gospodarske in politične spremembe. Po prvi svetovni vojni so bile, razen veteranov, večinoma marginalizirane, po drugi pa se je položaj začel izboljševati z razvojem socialnih, izobraževalnih in poklicnih ustanov za njihovo vključevanje na trg dela. Kljub temu je v petdesetih in šestdesetih letih še vedno prevladoval medicinski model obravnave oseb s posebnimi potrebami, ki je poudarjal oviranosti kot predmet zdravljenja. V sedemdesetih letih se je razvil socialni model, usmerjen v vključevanje, izobraževanje, zaposljivost in enakopravnost omenjenih oseb. Do devetdesetih let je bil dosežen določen napredek, vendar ostaja vprašanje njegove dejanske uresničitve v praksi. Povedano potrjujejo pričujoči članki, ki za čas med obema vojnama izpostavljajo relacijo med Ljubljano in Zagrebom v kontekstu izobraževanja in zaposlovanja senzorno oviranih oseb, za čas po drugi svetovni vojni pa ponujajo vpogled v izobraževalne in zaposlitvene možnosti omenjenih oseb v novi socialistični Jugoslaviji. Dodana vrednost so intervjuji s senzorno oviranimi osebami, ki predstavljajo izpovedi o izkušnjah z državnimi inštitucijami za izobraževanje in zaposlovanje. Socialistična Jugoslavija je razvijala socialno varstvo na podlagi predvojnih institucij. Poudarek na izobraževanju in delu je omogočil, da je večina

senzorno oviranih oseb pridobila osnovno izobrazbo in poklic, nekateri tudi plačano zaposlitev, pri čemer so obstajale velike razlike glede na potrebo po podpori. Avtonomija je bila razumljena predvsem kot sposobnost racionalnega odločanja in dela. Kljub temu je veliko oseb živelo dehumanizirano, njihova potreba po podpori pa je bila patologizirana, saj v institucijah ni bilo razvitega relacijskega pristopa k avtonomiji. V kontekstu zaposlovanja senzorno oviranih oseb prispevki, ki se osredotočajo na poklicno izobraževanje omenjenih oseb, ugotavljajo, da so se v socializmu možnosti pridobivanja poklicnih veščin razširile od zelo omejenih takoj po drugi svetovni vojni do možnosti dostopa do širše palete poklicev. S širjenjem poklicnih možnosti za osebe s senzornimi ovirami je istočasno potekalo tudi širše družbeno preoblikovanje v smer bolj vključujoče družbe, ki je spodbujala samostojno in neodvisno življenje omenjenih oseb. Vseeno pa nas prispevek o družbenem položaju žensk z okvarami vida v socialistični Jugoslaviji opozori, da so se še vedno soočale z oblikami izključevanja. Prispevek je raziskal vztrajanje patriarhalnih stereotipov ter ugotovil, da je izguba vida pri ženskah pogosto pomenila izgubo socialnega statusa, avtonomije in avtoritete tako v družini kot v širši družbi.

Osebe s posebnimi potrebami so bile (pre)dolgo »nevidne« in spregledane, a kljub temu so za njihovo »vidnost« vseskozi skrbele posamezne kulturne ustanove, ki so poudarjale pomen razumevanja in sprejemanja oseb z ovirami. V prvi vrsti so bili to muzeji. Na to opozori članek o Tiflološkem muzeju v Zagrebu, ki od svojega nastanka leta 1953 velja za enega od pionirjev približevanja sveta oseb z okvarami vida širši javnosti.

Vpogledi 31 tako odpirajo pomembna vprašanja o razvoju izobraževanja, zaposlovanja in širšega družbenega položaja senzorno oviranih oseb v jugoslovanskem prostoru. Prispevki pokažejo, da je bil napredek sicer zaznaven, vendar neenakomeren in pogosto omejen z družbenimi normami, institucionalnimi praksami ter vztrajajočimi stereotipi. Hkrati opozarjajo, da vključevanje teh oseb ni bilo zgolj rezultat zakonodajnih sprememb, temveč tudi del širših družbenih preobrazb in prizadevanj posameznikov ter institucij. Z zgodovinskim vpogledom v te procese monografija ne le osvetljuje preteklost, temveč odpira prostor za razmislek o sedanjih praksah ter prihodnjih izzivih na področju enakopravnega vključevanja oseb s senzornimi ovirami v družbo.

Marko Buljevac

Obrazovanje i zapošljavanje slijepih osoba u Zagrebu između dva svjetska rata

UVOD

Povijest skrbi za slijepe osobe je doista duga. Prvi hospiciji za slijepe osobe osnivaju se između 300. i 500. godine, Luj IX. osniva 1254. godine Nacionalni hospicij za slijepe vojnike iz Križarskih ratova, dok se prvi engleski hospicij za slijepe muškarce osniva 1329. godine.¹ Skrb za slijepe osobe u Europi je od 13. do 18. stoljeća bila utemeljena na karitativnom modelu, osiguravanjem smještaja slijepim osobama u crkvenim umobolnicama i hospicijima, dok se prvi pokušaji obrazovanja slijepe djece vežu uz rad tutora (privatnih učitelja) bogatih europskih obitelji.² U doba prosvjetiteljstva javlja se ideja odgoja i obrazovanja slijepih osoba. Diderot djelom „Pismo slijepima namijenjeno onima koji vide“

1 Biran H. Nordstrom, *The History of the Education of the Blind and Deaf* (Arizona: Physical Science Department Embry-Riddle Aeronautical University Prescott, 1986), 18.

2 Ibidem, 4.

1749. godine francuskom društvu skreće pozornost na slijepe osobe s prijedlogom za sustavnije izučavanje i rješavanje njihovih obrazovnih i socijalnih problema.³ Diderot navodi da „slijepi čovjek ljepotu prosuđuje dodirom, da tokari male predmete na tokarilici, samostalno šije i svira, te da se oženio kako bi imao oči, dok je prije braka promišljao da za partnera uzme gluhu osobu kojoj bi posudio uši u zamjenu za oči“.⁴ Valentin Haüy 1784. godine osniva u Parizu prvu dobrotvornu školu za slijepe,⁵ dok se prva škola za slijepe u Engleskoj osniva u Liverpoolu 1791. godine.⁶ Prvi sveobuhvatni udžbenik s metodama podučavanja slijepih osoba 1819. godine tiska Klein, Braille 1892. godine osmišljava Brailleovo pismo, dok je prvi primjer integracije slijepog djeteta u redovitu državnu školu zabilježen u Škotskoj 1868. godine.⁷ U Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi prvu školu za slijepe osobe osniva Vinko Bek 1895. godine u Zagrebu,⁸ što predstavlja razvoj posebnog odgojno-obrazovnog sustava u Hrvatskoj.

Prema odluci „nerazvijena (nenormalno razvijena) djeca su slijepa, gluhonema, slaboumna i bogaljasta“, a postojala su „3 zavoda za slijepe, 4 za gluhoneme, 1 za bogaljastu“, iako „2/3 nedovoljno razvijene djece ne prima nikakvo obrazovanje te će se otvarati obavezne škole i odjeljenja za nedovoljno razvijenu i defektnu djecu koja nisu sposobna da prate nastavu u redovnoj školi“.⁹ Tako su 1931. godine bila otvorena odjeljenja za „nedovoljno razvijenu i defektnu djecu u Savskoj banovini u Zavodu za gluhe i slijepe u Zagrebu, te po jedno pomoćno odjeljenje u osnovnim školama u Samostanskoj ulici, Ivkančevoj, Horvatima, kod Sv. Duha, u Trešnjevki, Gospiću, Kastvu, Karlovcu, Osijeku i Varaždinu“,¹⁰ dok su 1940. godine pomoćna odjeljenja s drugog Gradskog školskog nadzorništa činila dva odjeljenja u školi u Krajiškoj ulici, dva odjeljenja na Selskoj cesti i

3 Gojko Zovko, *Odgoj izuzetne djece* (Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti i Katehetski salezijanski centar, 1996), 16. Margaret Jourdain, *Diderot's early philosophical works* (Chicago and London: The open court publishing company, 1916), 68.

4 Jourdain, *Diderot's early philosophical works*, 79.

5 Dawid Lawrence Braddock i Susan Parish, „An institutional history of disability“, u: Garry Albrecht, Katherine Seelman, i Michael Bury, ur., *Handbook of disability studies* (London: Sage Publications, 2001), 11–68. William Henry Illingworth, *History of the Education of the Blind* (London: S. Low, Marston, Limited, 1910), 5.

6 “Chronology of Events in the History of Education of People Who Are Visually Impaired,” posjećeno 6. 1. 2026., <https://afb.org/online-library/unseen-minority-0/historical-chronologies/history-education-visually-impaired-people>. Nordstrom, *The History of the Education of the Blind and Deaf*, 5, 18.

7 Nordstrom, *The History of the Education of the Blind and Deaf*, 6.

8 Zovko, *Odgoj izuzetne djece*, 16. Zdravka Leutar i Marko Buljevac, *Osobe s invaliditetom u društvu* (Zagreb: Biblioteka socijalnog rada, 2020), 17. Marko Buljevac, „Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?“, *Revija za socijalnu politiku* 19, br. 3 (2012): 264, posjećeno 17. 3. 2026., <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>. Vlado Puljiz, „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.–1960. godine“, *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 11, posjećeno 17. 3. 2026., <https://hrcak.srce.hr/7590>.

9 HR-DAZG-959, k. 12, Osnivanje škola za nedovoljno razvijenu djecu broj 15.464/1930.

10 Ibid.

jedno odjeljenje s Horvata.¹¹ Osim opisa djelovanja Zemaljskog zavoda za odgoj slijepe djece, u ovom radu predstaviti će se i problematizirati spoznaje i o zapošljavanju slijepih osoba u Zagrebu između dva svjetska rata, temeljem dostupnih podataka i analize istih, pomoću fondusa Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva u Zagrebu.

OBRAZOVANJE SLIJEPE DJECE

Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece s radom počinje u rujnu 1895. godine.¹² Nalazio se u istoj zgradi kao i Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Ilici 83/85, Zagreb, kasnije Ilica 83. U dokumentima postoje različiti nazivi Zavoda pa će se u ovom tekstu koristiti termin Zavod. Prvi ravnatelj bio mu je Vinko Bek do 1899. godine, da bi ravnatelj od navedene godine do 1932. godine bio Stjepan Horvat, a potom do 1941. Stjepan Očko.¹³ Obrazovanje je bilo zamišljeno kao osnovno i stručno obrazovanje slijepe djece školskim tečajem koji je obuhvaćao nastavni program za pučke škole, Obrtnim tečajem koji je obuhvaćao stručni zanatski program te Glazbenim tečajem o glazbenoj teoriji i praksi.¹⁴ Potrebno je napomenuti da je Zavod 1914. godine, zbog početka Prvog svjetskog rata, bio zatvoren, te je djelovao u Popovači od 1920. do 1927. godine, a u Zagreb se vratio 1928. godine.¹⁵ Prema Nastavnom planu za osme razredne osnovne škole za slijepe, svrha obrazovanja bila je da slijepu djecu oba spola duševno i tjelesno obrazuje i da ih po mogućnosti učini sposobnima za korisne članove društvene zajednice, nastavom u zavodima internatskog karaktera, nastavom podijeljenom na pripravno odjeljenje, osnovnom školom i produženom zanatskom školom za slijepe.¹⁶

UPIS I PRIJAM DJECE U ZEMALJSKI ZAVOD ZA ODGOJ SLIJEPE DJECE

Za upis djeteta u prvi razred osnovne škole podnosila se biljegovna molbenica (molba), uz koju se trebalo, prema oglasu iz tiskovine iz 1929. godine, priložiti „krsni list, domovnica, svjedodžba o imućvenom stanju roditelja, liječnička

11 HR-DAZG-214, k. 1.

12 "Povijest," posjećeno 3. 12. 2025, <https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest>.

13 Sonja Galina, *Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece- sumarni inventar* (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2019), 3, 4.

14 HR-DAZG-959, k. 11.

15 "Povijest."

16 HR-DAZG-595, k. 12, Nastavni plan i program za osmorazredne osnovne škole za slijepe i produženu zanatsku školu za slijepe.

svjedodžba da je dijete neizlječivo slijepo ili da je tako slaba vida da ne može nikako s uspjehom pratiti rad u osnovnoj školi, a inače duševno i tjelesno zdravo“.¹⁷ Tekst natječaja iz 1934. godine glasio je „u zavod će se primiti slijepa djeca, kao i ona koja su tako slaba vida te zbog toga nikako ne mogu pratiti s uspjehom rad u osnovnoj školi u dobi od 6 do neprekoračene 12 godine života (...) tiskanica Prijavni list uz koji se prilažu krsni list, domovnicu, svjedodžbu o imućvenom stanju te ljekarsko uvjerenje da je dijete slijepo ili tako slaba vida, da bi se moralo smjestiti u zavod za odgoj slijepe djece“.¹⁸ Podaci za 1931. godinu pokazuju da su roditelji mogli pri upisu dostaviti uvjerenje da ne plaćaju nikakav porez jer „nemaju zemljišta ni kuće, niti obrtno radnje, ni kamatnog prihoda“.¹⁹ Kao dokaz nemogućnosti plaćanja koristila se Svjedodžba siromaštva, uz koju je roditelj mogao priložiti molbu za primitak djeteta u Zavod, kako dijete ne bi postalo „slijepi prosjak“.²⁰ Općinsko poglavarstvo izdavalo je Uvjerenje na osnovi „ovooćinskih poreznih glavnih knjiga i potrebnih izjava da stalni stanovnik ove općine ne plaća nikakvih porez, jer nema zemljišta ni kuće, niti obrtno radnje ni kamatnog obrta (...) pa se ima smatrati siromahom koji se oslobađa od plaćanja državnih taksi“.²¹ S druge strane „Svjedočba siromaštva“ iz 1935. godine glasila je da „...u području ove općine baš nikakvog gibivog i negibivog posebnog imetka neimade, a njegovi bližnji su također siromašni, da nisu u tom položaju za njega kakove bolničke i druge troškove namiriti“.²² Podaci o zanimanju roditelja pokazuju da su 1922./1923. godine petero roditelja učenika 3. i 4. razreda bili ratari, dvoje mlinari, dvoje zidari i po jedno stolar i krojač,²³ 1928. godine od jedanaestero djece, devetero roditelja bili su seljaci te dvoje nadničari,²⁴ 1930. godine od petnaestero djece, desetero roditelja seljaci, jedna služavka, jedan lugar, jedna krojačica i dvoje nadničara,²⁵ 1931. godine od šestero djece primljenih u školu, četvero ih je bilo siromašno, a dvoje bez imetka,²⁶ što se sve može povezati s podacima da je početkom 30-ih godina 20. stoljeća 70 % stanovništva Hrvatske bilo poljoprivredno.²⁷

Tijekom upisa, prilagala se i liječnička svjedodžba, koja se sastojala od: 1. ličnog opisa lica kojemu se izdaje svjedodžba s opisom dijela anomalija ili naročitih znaka (u ovom slučaju sljepoća) i svrhom izdavanja, 2. povijesti bolesti,

17 HR-DAZG-959, k. 11, k. 12, Predmet za primitak slijepe djece br. 22.504/1929.

18 HR-DAZG-959, k. 15, Broj 230/1934.

19 HR-DAZG-959, k. 11, k. 12, Predmet za primitak slijepe djece br. 22.504/1929.

20 HR-DAZG-959, k. 16, Broj 2439/1929, 3241/1929. HR-DAZG-959.

21 HR-DAZG-959, k. 11, br. 2439/1929., k. 12, Broj 3387/1931.

22 HR-DAZG-959, k. 16, Broj 4786/1935.

23 HR-DAZG-959, k. 11, Imenik učenika III. i IV. razreda za školsku godinu 1922./23. Niža pučka škola u Kr. zemaljska škola za slijepe Moslavina – Popovača, br. 49.

24 HR-DAZG-959, k. 11, Oblasni odbor Zagrebačke oblasti br. 32.547/1928.

25 Ibid.

26 HR-DAZG-959, k. 12.

27 Puljiz, „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj“, 8.

3. nalaza koji je sadržavao opći pregled koža, žlijezda, brazgotina, oblika prsnog koša, oblika hrptenice, vida, sluha, zubi, boje lica, kože i vidljivih sluznica, kose, tjelesne topline, bila, visine, težine, građe tijela, usta i grla, duševnog stanja, živčanog sustava, pluća, pljuvačke, srca, krvnog tlaka, pregleda krvi, bubrega, mokraćne, slezene, jetre, želudca i crijeva, stanja spolnih organa, stanja lica (ukupni zdravstveni status) te 4. mišljenja i prijedloga liječnika.²⁸ Tiskanicu Prijavni list za prijem u Zavod za slijepu djecu (potpisivali ga roditelj, staratelji ili upravitelj imovine te školski liječnik i nastavnik) sadržavala je sve maloprije navedene podatke i procjenu djeteta,²⁹ dok djeca s intelektualnim teškoćama, tada nazivana „duševnom zaostalom djecom“, nisu bila primana u Zavod³⁰ jer je obrazovanje u Zavodu bilo namijenjeno za „slijepu djecu koja su inače tjelesno i duševno zdrava, ali ne vide ili ništa ili vide tako malo, da se zbog toga ne mogu obučavati normalnom nastavom, već ime je za to potrebna specijalna škola“.³¹ Upisom u Zavod, djetetu su osigurane stručna obuka i potpuna opskrba, s tim da su djeca siromašnih pohađala školu besplatno, dok su imućniji plaćali od 100 do 400 dinara mjesečno.³² Podaci iz 1933. godine pokazuju da se u školu upisuju djeca čiji se roditelji i skrbnici obvezuju plaćati mjesečni doprinos od 300 dinara, dok će se siromašna djeca s područja Savske banovine primati uz pola cijene, a posve siromašna besplatno, s tim da se mogu primiti i djeca iz drugih banovina, ako će za njih banovina platiti 300 dinara, dok eksterni slijepi učenici ne plaćaju doprinos.³³ Tako je 1931. godine petero učenika primljeno besplatno u Zavod iz drugih banovina,³⁴ a 1932. godine troje djece iz Primorske banovine.³⁵ Primjer iz 1932. godine sadrži molbu za primitak djeteta koje je kasnije oslijepilo, u kojoj se navodi „gdje bi se naučio, kratko rečeno-slijep biti te upoznao sljepačko pismo pripremio za neke sljepačke zanate odnosno muziku (...) da bi se slijepi xy privikao svom udesu, i s tim, poput mnoge svoje nesretne slijepe braće, smirio i postao konačno ipak samostalan i vrijedan član ljudske zajednice“.³⁶ Postoji i molba oca, koji 1933. godine moli da se trošak primitka sina u Zavod smanji s 300 na 500 dinara, navodeći da je „siromašan ribar, a supruga nema drugog zanimanja osim kućanstva“.³⁷

Na početku 1933. godine odlučeno je da svako dijete koje je primljeno u Zavod, pri dolasku, mora ponijeti najmanje „1 odijelo i zimski kaput, 1 par

28 HR-DAZG-959, k. 12, k. 15, Broj 230/1934.

29 HR-DAZG-959, k. 16.

30 HR-DAZG-959, k. 11.

31 HR-DAZG-959, k. 16, k.17.

32 HR-DAZG-959, k. 11, k. 12, Predmet za primitak slijepe djece br. 22.504/1929, k. 15.

33 HR-DAZG-959, k. 12, Broj 238/1933., k. 15, br. 1/1934. Prijem u Zavod.

34 HR-DAZG-959, k. 12, Predmet: Prijem slijepe djece u Zavodu za odgoj slijepe djece u Zagrebu, br. 36.127-VI-1931.

35 HR-DAZG-959, k. 13.

36 HR-DAZG-959, k. 13, Broj 251/1932.

37 HR-DAZG-959, k. 14, Broj 556/1933.

čestitih cipela, 6 pari čarapa, 4 košulje, 4 gaća, 6 džepnih rupčića, 1 jastuk, 2 plah-te, 2 jastučnice, 1 gunj i keficu za zube“ jer će biti u Zavodu od deset do dvanaest godina, s tim da će iz njega biti otpušteno ako bude „zarazno, imalo duševnu ili tjelesnu zaostalost te mokrilo u krevet“. ³⁸ Roditelji su se trebali obvezati, uz plaćanje školarine, da će na početku i na kraju svake škole godine dijete o svojem trošku dovesti i odvesti iz Zavoda. ³⁹ Podaci za 1933. godinu pokazuju da je donesena odluka da za vrijeme Božića djeca mogu ići kući 23. prosinca, a u Zavod se moraju vratiti do 9. siječnja, s tim da „imaju pravo na pol vozne karte kući i natrag“, uz naglasak da se pazi da se dijete vrati u Zavod zdravo. ⁴⁰

NASTAVA I PONEŠTO O UVJETIMA ŽIVOTA U ZEMALJSKOM ZAVODU ZA ODGOJ SLIJEPE DJECE

Slijepi učenici učili su iste predmete poput učenika u narodnim osnovnim školama, ali i shodno njihovim sposobnostima i nadarenostima, predmete poput ručnog rada i muzike. ⁴¹ Svrha ovakvo uređenog internatskog obrazovanja je da djecu od šeste do dvanaeste godine života, koja su sposobna za redovitu nastavu u trajanju od osam godina, u razredima do dvanaest učenika, osposobi za korisne članove društvene zajednice pripravnim odjeljenjem (pohađala su djeca koja nisu napunila sedam godina i koja su tjelesno slaba da ne mogu pratiti nastavu za prvi razred osnovne škole za slijepce), osnovnom školom te produženom zanatskom školom za one koji su završili osnovnu školu te se u razdoblju od dvije do četiri godine „spremaju za izvjestan poziv“ i ako ga uspješno svladaju, dobivaju svjedodžbu kojom se upisuju u komoru obrtnika. ⁴² Nastavni plan iz 1921./1922. godine sadržavao je predmete Nauk vjere, Hrvatski ili Srpski jezik, Računstvo i geometriju s crtanjem, Početnu stvarnu obuku, Stvarnu obuku (uključivala Zemljopis, Povijest, Prirodosnanstvo), Krasnopis, Risanje slobodno, Pjevanje svjetovno i crkveno, Gimnastiku, Gospodarstvu i Gospodarski ručni rad za dječake te Kućanstvo i ručni rad za djevojčice. ⁴³ Prema podacima za prvi i drugi razred osnovne škole školske godine 1920./1921. godine Gospodarski ručni rad za dječake promijenjen je u Slovicu, a Risanje u Čitanje. ⁴⁴ Prema rasporedu sati iz 1929. godine, predmeti su bili Račun, Čitanje, Pisanje, Stvarna obuka, Glasovir,

³⁸ HR-DAZG-959, k. 14, Broj 275/1933.

³⁹ HR-DAZG-959, k. 12., Predmet: Slijepi dječak, prijem u zavod, 1932.

⁴⁰ HR-DAZG-959, k. 14.

⁴¹ HR-DAZG-959, k. 17, Broj 95/1936.

⁴² HR-DAZG-959, k.12, Broj 233/1931. Nastavni plan i program za osmorazrednu osnovu školu i produženu zanatsku školu za slijepce

⁴³ HR-DAZG-959, k. 16, Dnevnik rada I. i II. razred 1921./1922. br. 43.

⁴⁴ HR-DAZG-959, k. 43.

Pjevanje i Izvan naukovne osnove.⁴⁵ Nastavni plan za 1931. godinu obuhvaćao je Nauku o vjeri, Narodni jezik, Početnu stvarnu i jezičnu nastavu, Osnovna vježbanja čula – sluh, čulo pipanja, okusa, mirisa za niže i srednje razrede, Čitanje za niže i srednje i više razrede, Pisanje za niže, srednje i više razrede, Pravopis za niže, srednje i više razrede, Čitanje, Narodnu povijest, Zemljopis, Račun s osnovama geometrije za niže, srednje i više razrede, Poznavanje prirode, Higijenu, Crtanje i modeliranje za niže, srednje i više razrede, Ručni rad muški, Ručni rad ženski i domaćinstvo, Lijepo pisanje, Pjevanje i muziku za niže, srednje i više razrede, Tjelesne vježbe, dok Produžena zanatska škola za slijepe Nauku o vjeri, Narodni jezik, Narodnu povijest, Zemljopis, Račun s osnovama geometrije, Poznavanje prirode i higijene, Lijepo pisanje pjevanje i muziku, Tjelesne vježbe po školskom sistemu i Obučavanje zanata.⁴⁶

Zavod je uputio molbu Ravnateljstvu Centralnog sabirališta 1933. godine, kojom moli povrat orgulja iz Popovače, pohranjenih 1924. godine u Sabiralištu, s ciljem da se dio glazbeno talentirane djece osposobljava na njima, kako bi postali orguljaši, navodeći „nekada su orguljaši bili učitelji, a sada jer ih nema mogu to biti pitomci u župnim crkvama i tako zarađivati za svoj svagdašnji kruh“.⁴⁷ Dio učenika je 1935. godine učio Esperanto.⁴⁸ Navodi se da po svršenoj osnovnoj školi izučavaju pitomci u Zavodu kefarski, pletarski ili košarački zanat u trogodišnjoj ili četverogodišnjoj produženoj zanatskoj školi te stječu naziv pomoćnika navedenih zanata, dok „oni koji zbog različitih tjelesnih i duševnih nedostataka ne uzmognu se plasirati u životu, Zavod pomaže da budu smješteni u koji dom za slijepe da ne budu teret svojoj okolini, kako bi provodili čovjeku dostojan život.“⁴⁹

Po završetku školovanja dobivali su svjedodžbu kojom su polagali pomoćničke ispite za četkarski i košarački nauk pred Udruženjem zanatlija⁵⁰ i po uspješno položenom ispitu, upisivali su se u komoru obrtnika.⁵¹

Podaci o učenicima za 1922./1923. godinu pokazuju da je u trećem razredu bilo troje učenika i dvoje slušača, u četvrtom razredu osmero učenika⁵² te četrnaestorica dječaka u produženoj zanatskoj školi 1936. godine.⁵³ U Zavodu je 1930.

45 HR-DAZG-959, k. 11.

46 HR-DAZG-959, k. 12, Broj 233/1931 Nastavni plan i program za osmorazrednu osnovu školu i produženu zanatsku školu za slijepe.

47 HR-DAZG-959, k. 14, Predmet: Zavodske orgulje pohranjene kod Ravnateljstva Centralnog Sabirališta- vraćanje Zavodu br. 343/1933.

48 HR-DAZG-959, k. 16, k. 17.

49 HR-DAZG-959, k. 17, Broj 95/1936.

50 HR-DAZG-959, k. 53.

51 HR-DAZG-959, k. 12., Broj 233/1931. Nastavni plan i program za osmorazrednu osnovu školu i produženu zanatsku školu za slijepe.

52 HR-DAZG-959, k. 11, Imenik učenika III. i IV. razreda za školsku godinu 1922./23. Niža pučka škola u Kr. zemaljska škola za slijepe Moslavina- Popovača, br. 49.

53 HR-DAZG-959, k. 17.

godine bio ukupno 21 pitomac,⁵⁴ dok su, prema jednom dokumentu, u Zavodu 1895./1896. bila trinaestorica pitomaca, 1931. godine 21 pitomac, a 1934./1935. 42 pitomaca.⁵⁵ Podaci o zaposlenicima Zavoda pokazuju da je 1928. godine bilo zaposleno troje učitelja, jedan kefar i jedan upravnik,⁵⁶ 1929. godine jedna slijepa učiteljica (ne navodi se broj ostalih zaposlenih),⁵⁷ 1932. godine troje nastavnika (od kojih je jedan bio slijepa osoba), jedan upravnik i honorarno šestero osoba (kateheta, liječnik, učiteljica ručnog rada, slijepi kefar, sluga i služavka),⁵⁸ 1933. godine troje nastavnika i jedan upravnik,⁵⁹ 1934. godine troje nastavnika, jedna učiteljica hospitantka i jedan upravnik,⁶⁰ a 1935. godine četvero nastavnika i jedan upravnik (zaposlen je dodatno bio i slijepi majstor kao stručni učitelj pitomaca prve godine produžene nastave škole košaraštvo i kefarstvo).⁶¹ Podaci za 1936. godinu pokazuju da je, prema „Spisku nastavničkih lica koja su na radu u Zavodu, a primaju prinadležnosti na teret budžeta Ministarstva prosvjete“, bilo zaposleno troje nastavnika, dvoje učitelja hospitanata i jedan upravnik, a prema spisku onih „koji primaju honorar ili plaću po budžetu Savske banovine“ troje učitelja, jedan vjeroučitelj, jedna nastavnica hospitantica, jedan kefarski majstor, jedna zavodska nadstojnica i tri služavke.⁶² Dio navedenih učitelja je uz učiteljsku školu polazio i školu za odgoj slijepih i gluhonijemih u Milanu ili pak žensku višu školu za socijalnu skrb u Pragu te polagao ispit za defektnu djecu u Beogradu.⁶³

Određeni podaci također ukazuju na životne uvjete pitomaca Zavoda. U Zavodu su 1933. godine bili loši stambeni uvjeti „razrušeni zidovi, prozori istrunuli i rasklimani“ pa je Uprava Zavoda molila da se iz likvidiranog Dječjeg doma u Našicama dopremi deset komada kompletnih kreveta i barem dva ormara za pohranu rublja.⁶⁴ Upućena je i molba Gradskom poglavarstvu Zagreba „da dodijeli pitomcu sa svog područja odjeću i obuću“,⁶⁵ dok je devetnaestero učenika, uz troje nastavnika i jednu služavku, boravilo u Crikvenici na Ferijalnoj koloniji u Ladislavovu domu, od 15. do 29. lipnja 1933. godine.⁶⁶ U tekstu molbe za ovu

54 HR-DAZG-959, k. 11.

55 HR-DAZG-959, k. 14, Broj 97/1935., Predmet: Potpora za opskrbu slijepa djece.

56 HR-DAZG-959, k. 10.

57 HR-DAZG-959, k. 11.

58 HR-DAZG-959, k. 13, Spisak nastavnika Zavoda za odgoj slijepa djece Zagreb, broj 39/1932. Popis honorarnog osoblja Zavoda za odgoj slijepa djece u Zagrebu, Broj 294/1932. Popis imenovanog osoblja Zavoda od odgoj slijepa djece u Zagrebu.

59 HR-DAZG-959, k. 14, Broj 33/1933., Predmet: Trebovanje kredita za lične rashode u I. polugodišt budž. 1933/34. godine, broj 59/1933. Predmet: Službenički listovi dostava

60 HR-DAZG-959, k. 15.

61 HR-DAZG-959, k. 16.

62 HR-DAZG-959, k. 17.

63 HR-DAZG-959, k. 53.

64 HR-DAZG-959, k. 14, Broj 282/1933. Predmet: Potreba novih kreveta.

65 Ibid.

66 HR-DAZG-959, k. 12, k. 14, Broj 146/ 1933. Predmet: Ferijalna kolonija slijepa djece.

koloniju navodi se da se ona osniva kako bi se postiglo što čvršće i otpornije zdravlje pitomaca koji prekasno dolaze u Zavod i da se „od ove nesretne djece danas sutra stvori što samostalnije građane, koji ne bi bili na teret svojoj okolini ni društvu“.⁶⁷ Iste godine prijavljeno je policiji da su određene osobe po Zagrebu neovlašteno prikupljale priloge za pitomce.⁶⁸ Zavod je 1935. godine primio novčani prilog umjesto plaćanja vijenca za posljednji ispraćaj jedne osobe,⁶⁹ a postoji i molba oca koji moli da mu se sin primi natrag u Zavod jer „ga doma nema tko dvoriti i nema novaca“.⁷⁰ Slijepi učenici su mogli ostvarivati i određenu zaradu. Za blagdan Svetog Vida (15. lipnja) 1933. godine organiziran je koncert u Hrvatskom glazbenom zavodu, čiji je prihod išao za Ferijalnu koloniju za slijepu djecu,⁷¹ dok su 21. prosinca 1933. godine učenici imali koncert u Hrvatskom glazbenom zavodu, uz obrazloženje da su „produkcije slijepe djece ne samo humane već služe i opće kulturno socijalnoj propagandi“.⁷² Održana je i izložba 20. prosinca 1934. godine, sa svrhom „prikaza gradjanstvu uspjehe uzgoja slijepe djece, koji ovu imaju privesti k samostalnome privrednome životu“, a novac od prodaje koristio se „za prijeke potrebe slijepih pitomaca“.⁷³ Slična izložba radova slijepih pitomaca održana je i 1936. godine.⁷⁴ Društvo Sv. Vida za podupiranje slijepih Zagreb je također 1934. godine uplatilo novčani iznos kao nagradu slijepoj djeci u Zavodu koja su izrađivala četke.⁷⁵

ZAPOŠLJAVANJE SLIJEPIH OSOBA

Već 1898. godine otvoren je Zavod za odrasle slijepce, 1910. godine Dom slijepih djevojaka,⁷⁶ dok se između dva svjetska rata otvaraju različiti domovi i društva slijepih, poput Doma slijepih kod Sv. Vida u Zagrebu, Zaklade Edmunda Kolmara za podupiranje slijepaca, Društva Sv. Vida za podupiranje slijepaca ili Udruženja samostalnih i izobraženih slijepaca na području Hrvatske, Slavonije i Međimurja.⁷⁷ Društvo Sv. Vida (u daljnjem tekstu Društvo) bilo je definirano kao

67 HR-DAZG-959, k. 14, Broj 146/ 1933. Predmet: Ferijalna kolonija slijepe djece.

68 HR-DAZG-959, k. 14, Predmet 268/1933. Nedoovoljeno prikupljanje priloga za slijepu djecu.

69 HR-DAZG-959, k. 16.

70 HR-DAZG-959, k. 14.

71 Ibid., broj 146/1933, Predmet: Ferijalna kolonija slijepe djece.

72 Ibid., broj 404/1933, Predmet: Božićna produkcija slijepe djece- molba za uređenje pozornice

73 HR-DAZG-959, k. 15, Broj 488/1934. Predmet: Božićna izložba ručnik radova pitomaca Zavoda za odgoj slijepe djece u Zagrebu.

74 HR-DAZG-959, k. 17.

75 HR-DAZG-959, k. 15, Broj 932/35.

76 "Povijest."

77 HR-DAZG-959, k. 52., HR-HDA-83, k. 38. Puljiz, „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj“, 11. HR- HDA- 83, k. 47. Marko Buljevac, „Sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata“, *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, br. 1 (2025): 55. HR-DAZG-959, k. 52.

humanitarno društvo za podupiranje slijepih osoba i nalazilo se na adresi Sveti Duh 31,⁷⁸ a 1927. godine postojao je 361 član, od čega 135 utemeljitelja.⁷⁹ Između 2 svjetska rata društvo je prodalo svoje zgrade u Visokoj ulici 8 i Mlinarskoj ulici 10,⁸⁰ da bi kasnije imali Dom slijepih kod Sv. Vida u Zagrebu (u daljnjem tekstu Dom, iako se koriste termini Dom slijepih radnika i Zavod za odrasle slijepe Društva sv. Vida) u Radničkoj cesti broj 12 i 14, u kojem su stanovali slijepi radnici i slijepe osobe nesposobne za rad. Dom je osnovan 6. listopada 1895. godine.⁸¹ Kao što je ranije navedeno, slijepe osobe zapošljavale su se kao kefari, košarači, kožarači i užarači (najčešće kao pomoćni majstori)⁸² te za razliku od onih u Domu slepih u Zemunu, nisu mogli učiti stolarski zanat.⁸³ Slijepe osobe su imale radionicu u invalidskim barakama na Ciglanu 1927. godine, kao i u Domu (katkad se navodi zavod) na Radničkoj cesti broj 12 i 14, u kojem su bile kefarska i košaračka radionica sa zaposlenih osam slijepih radnika i radnica.⁸⁴ Prema podacima iz 1936. godine, na adresi Radnička cesta broj 12 i 14, bile su dvije jednokatne zgrade u kojima su pitomci živjeli, a sastojale su se od pet spavaonica za slijepe osobe, dnevnog boravka, kapelice, kefarske radionice, magazina za kefarsku radionicu, košaračke radionice i magazina za košaračku radionicu.⁸⁵ Zaposlenici u košaračkim i kefarskim radionicama su u kolovozu 1940. godine radili po osam sati na dan,⁸⁶ a zaposliti se nisu mogle osobe s višestrukim oštećenjima.⁸⁷ Svoje proizvode prodavali su u prodavaonici u Zagrebu, Ilica 5, Oktogon, otvorenoj 12. ožujka 1926. godine,⁸⁸ dok se kao godina osnutka navodi i 1901. godina.⁸⁹ Prema popisu robe 31. prosinca 1935. godine, u prodavaonici je bilo najviše četki za ličenje, kistova, četki za odjela, četka za zube, košarica za kruh, holandskih košarica, cekera, naslonjača, stalaka za ručni rad, putnih košara, čepova, garnitura igračaka, mazalica i papuča.⁹⁰ Navodi se kako je prodavaonica neprofitabilna,⁹¹ kao i slučaj kada je početkom 1940. godine prodavačica u prodavaonici upozorena da prodaje robu i videćih obrtnika i trgovaca te kako robu šalje na popravak videćim, a ne slijepim obrtnicima, čime krši ugovor.⁹²

78 HR-DAZG-959, k. 54.

79 HR-DAZG-959, k. 52.

80 HR-DAZG-959, k. 52.

81 Galina, *Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece*, 3, 4.

82 HR-DAZG-959, k. 52.

83 HR-DAZG-959, k. 53.

84 HR-DAZG-959, k. 52.

85 HR-DAZG-959, k. 53.

86 HR-DAZG-959, k. 52.

87 HR-DAZG-959, k. 54.

88 HR-DAZG-959, k. 52.

89 Galina, *Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece*, 3, 4.

90 DAZG-959, k. 55.

91 HR-DAZG-959, k. 52.

92 DAZG-959, k. 53.

Ravnateljstvo Zavoda za slijepce društva Sv. Vida obratilo se 1918. godine Zemaljskom zavodu za odgoj slijepe djece da im posudi materijal (drvenu ploču sa slovima i znakovima te jednu ploču za čitanje), kako bi podučili slijepog mladića čitanju, koji su primili te iste godine,⁹³ dok je 1923. godine slijepi otac poslan u Zemaljski zavod za slijepe u Moslavini da izuči zanat jer mu je supruga bolesna i nemaju od čega živjeti, a djeca se upućuju u centralno sabiralište u Josipovcu.⁹⁴ Tražilo se od vlastelinstva u Kutini 10 jutara zemlje u Lonjskom polju s ciljem uređenja uzgajališa plemenite vrbe za izradu košara za članove, međutim, odgovor nikada nisu dobili.⁹⁵ Također je 1922. godine traženo od Ministarstva agrarne reforme u Beogradu da Društvu da zemljište za uzgoj kultivirane vrbe, koja bi se prodavala članovima uz povoljnije uvjete i malu novčanu odštetu.⁹⁶ Dio slijepih osoba je od 1937. do kraja 1940. godine na ulicama Zagreba prodavao karnevalske kape tijekom veljače, božićne i uskrsne čestitke i razglednice, vezice za cipele, svijeće za blagdan Svih Svetih, srećke i druge proizvode (poput papuča), ponajviše na Dolcu i u Ilici.⁹⁷ U dokumentima se spominju i jedan slijepi student Muzičke akademije u Zagrebu,⁹⁸ dvoje pitomaca koji su pohađali nauk za udešavanje glasovira u Zagrebu, kao i jedan učeni košarač, koji je zbog propasti vlastitog obrta ponovno primljen u Zavod za slijepe u Moslavini, u kojem su 1923. godine bila 44 odrasla pitomca.⁹⁹ Također se navodi da su u međuratnom razdoblju trojica pitomaca stekla naslov nastavnika glazbe na Državnoj glazbenoj akademiji u Zagrebu.¹⁰⁰

ŽIVOTNI UVJETI SLIJEPIH RADNIKA

Određeni podaci ukazuju i na životne uvjete slijepih radnika. Dana 19. veljače 1923. godine upravitelj Zavoda u Popovači (u njemu su bile od 1920. do 1927. godine spojene sve ustanove za slijepe osobe, uključujući Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece i Društvo Sv. Vida) je zlostavljao pitomce, uskraćujući im hranu („molili upravitelja da dalje samljeti pšenicu na što dobivaju odgovor od njega i njegove supruge a kaj bju jele onda naše svinje“),¹⁰¹ grijanje i osnovne higijenske

93 HR-DAZG-959, k. 10, Predmet br, 114/I.

94 HR-DAZG-959, k. 52.

95 Ibid.

96 Ibid.

97 HR-DAZG-959, k. 5., k. 53.

98 HR-DAZG-959, k. 53.

99 HR-DAZG-959, k. 52.

100 Željka Bosnar Salihagić, „Povijesni pregled školovanja slijepih osoba u Hrvatskoj u XX. stoljeću,“ *Analiza povijesti odgoja* 2, br. 2 (2003): 125–39, posjećeno 17. 3. 2026, <https://hrcak.srce.hr/334752>, 130.

101 HR-DAZG-959, k. 52.

uvjete pa je petnaest slijepih štíćenika po mećavi otišlo bez kaputa u Pakrac tražiti pomoć.¹⁰² U Dom su mogli biti smješteni samo siromašni slijepi te se kao razlog odbijanja jednog slijepog muškarca za smještaj navodi da „posjeduje lijepu mirovinu i može se od nje uzdržavati svagdje među videćima“.¹⁰³ Uvjet za smještaj u Dom bio je „da se općina ili banovina obveže da će za osobu plaćati 500 dinara prema današnjim prehrambenim prilikama te se u dom ne primaju slijepi koji imaju kakovu drugu manu ili bolest, koji naginju pijanstvu, skitnji, svadji, tučnjavi ili imadu kakovih drugih poroka, a navlastito ne primamo onakovih, koji su lijeni i inače nedisciplinirani. Kod nas imade svaki dužnost raditi prema svojim sposobnostima.“¹⁰⁴

Također su nemoćni slijepi imali pravo na „podporu“, za razliku od onih koji su „tjelesno razvijeni i sposobni za rad slijepeu pristupačan“.¹⁰⁵ Dom je početkom 1940. godine molio Poglavarstvo Zagreba za „stalnu subvenciju na humanoj osnovi kao što imaju i drugi gradovi Europe“ za 30 slijepih koji su živjeli u Radničkoj 12.¹⁰⁶ Dana 8. srpnja 1924. godine, pitomci koji su sudjelovali u zaključnoj sceni Aladinove svjetiljke, fotografirani su, a fotografija je prodavana po koncertima.¹⁰⁷ Društvo Sv. Vida je tijekom 1925. godine održalo u nekoliko gradova Hrvatske koncerte i predavanja „o uzgoju i izobrazbi slijepaca, demonstrirao učila suvremene slijepačke pedagogije i prikazao radove slijepih gojenaca Kraljevske zemaljske škole za slijepe u Moslavini (...) a građani su pitomcima davali odjeću, obuču, šmuk, novac i hranu za put“.¹⁰⁸ Humanitarne donacije bile su česte za pitomce Doma. Tako je u Zagrebu 1926. godine prikupljana odjeća od građana za pitomce,¹⁰⁹ dok im je Društvo jednom na godinu osiguravalo obuču i odjeću.¹¹⁰ Osim odjeće i obuču, pitomcima je darivana hrana (npr. jedna gospođa davala je četrnaest pari kobasica na tjedan za prehranu slijepih radnika),¹¹¹ Philips im je 1940. godine donirao „jedan radioaparat za razonodu slijepih pitomaca“,¹¹² građani su Domu uplaćivali iznose umjesto kupnje vijenca za posljednji ispraćaj pokojnika, neki od pitomaca imali su besplatne preglede u kirurškim klinikama, a zabilježeno je i to da su pitomci 2 puta na tjedan jeli 10 kilograma pluća i 10 kilograma fileka.¹¹³

102 Ibid.

103 HR-DAZG-959, k. 53.

104 Ibid.

105 HR-DAZG-959, k. 52.

106 HR-DAZG-959, k. 53.

107 HR-DAZG-959, k. 52.

108 Ibid.

109 Ibid.

110 Ibid. HR-DAZG-959, k. 54.

111 Ibid.

112 HR-DAZG-956, k. 53.

113 Ibid., HR-DAZG-959, k. 54.

Godinama se 15. lipnja, na blagdan Svetog Vida, skupljao milodar po župama, o čemu govori i primjer gdje je u Đakovačkoj biskupiji skupljan Videvdanski novčić i potom doniran Društvu Sv. Vida i Udruženju samostalnih slijepaca. Pitomci su i za Božić dobivali poklone od Udruženja samostalnih slijepaca (u daljnjem tekstu Udruženje). Tako je 5. prosinca 1922. godine održana Nikolinska večer, gdje su djeca pitomci dobila slatkiše, 23. prosinca iste godine Udruženje daruje pitomce slatkišima i čarapama, a one koji su pjevali u zboru i zimskim i ljetnim odjelima.¹¹⁴ Dana 24. prosinca 1924. godine svaki odrasli pitomac dobio je 100 dinara od Udruženja te su ih častili čašom vina i kolačima za Božić, 1925. godine za Božić je Udruženje dalo pitomcima 30 i odraslima 100 dinara, 1928. godine za Božić odjeću i 50 dinara svakom članu, a donesena je i odluka da se 1930. godine pitomcima daju za Božić, Svetog Stjepana, Novu godinu te Sveta tri kralja bolja hrana i 20 litara vina te svakom članu 100 dinara.¹¹⁵ Slijepe osobe mogle su ići za vrijeme blagdana u svoj rodni zavičaj. Tako su 1938. godine Jugoslavenske državne željeznice, direkcija Zagreb, donijele odluku da se „slijepe osobe i bez pratnje mogu jedanput godišnje voziti se 3. klasom putničkog vlaka za svoje potrebe na molbu društva koje mora priložiti uvjerenje zavičajne općine i nadležnih policijskih i poreznih vlasti da je dotična slijepa osoba siromašna i da je putovanje neophodno“, gdje je temelj za besplatnu voznu kartu bilo uvjerenje siromaštva izdano od općinskih poglavarstava.¹¹⁶ Na samom kraju potrebno je navesti da su dvojica pitomca u veljači 1940. godine bila izbačena iz Doma zbog seksualnog čina. „Pitomac pokazivao protuprirodne sklonosti prema J. U. koji je ujedno i padavičar, a pošto su kod toga opetovani bili iznenadjeni od svojih drugova izgleda da je ta sklonost neizliječiva“ te se tražilo od Odjela za socijalnu politiku Banske vlast Banovine Hrvatske da se dva navedena pitomca „sklone na odgovarajuće mjesto“. ¹¹⁷ Odgovarajuće mjesto bila je jedna od umobolnica.

ZAKLJUČAK

O obrazovanju i zapošljavanju slijepih osoba u Zagrebu između dva svjetska rata može se zaključiti sljedeće. Obrazovanje slijepe djece bilo je utemeljeno na obrazovnoj separaciji, što podrazumijeva da su u posebnoj ustanovi pohađali jednak školski program kao i djeca u narodnim školama, ali uz dodatne predmete i brigu. Može se reći da se ovdje radi o segregiranom obliku odgoja i obrazovanja

¹¹⁴ HR-DAZG-959, k. 52.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ HR-DAZG-959, k. 53, Predmet: Povlastica društvu Sv. Vida za podupiranje slijepih Zagreb, br. 36967/I-1938.

¹¹⁷ HR-DAZG-959, k. 54.

internatskog tipa. Iz podataka se vidi da je većina djece, koja je bila smještena i obrazovana u Zavodu, dolazila iz obitelji koje su živjele u siromaštvu. Samim time može se pretpostaviti da je život u Zavodu ipak donekle popravio njihovu kvalitetu života te im obrazovanjem pružao temelje za budućnost. Prelaskom u zanatsku školu uočljivo je da su se obrazovali isključivo za nekoliko zanimanja koja nisu bila pretjerano profitabilna i perspektivna. Problemi su se javljali po završetku školovanja. Dok je mali broj odraslih slijepih osoba bio zaposlen kao pomoćni obrtnici, podaci također ukazuju da velik dio slijepih osoba nije radio i da je bio smješten u domovima za odrasle slijepe osobe. Život u Domu bio je obilježen skromnim uvjetima života pa su tako slijepe odrasle osobe, koje su čak i radile, ovisile o potpori te pomoći i banskih vlasti i različitih dobrotvora. Stoga se temeljem analize može zaključiti da je sustav obrazovanja rezultirao otežanim mogućnostima zapošljavanja slijepih osoba, što je posljedično rezultiralo životom u uvjetima siromaštva. Dolaskom u Zavod cilj je bio da se slijepa djeca izdvoje iz života u uvjetima siromaštva, međutim, završetkom školovanja i zaposlenjem slijepe osobe ponovno su počele živjeti u uvjetima siromaštva. Navedeno ukazuje na začarani krug siromaštva. Neosporno je da su sustavi obrazovanja i zapošljavanja pokušali osigurati maksimalnu samostalnost i bolju kvalitetu života slijepim osobama, međutim, upitno je jesu li slijepe osobe, kako je ranije u tekstu i citirano, „prestale biti teret svojoj okolini i provodile čovjeku dostojan život“.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

HR-DAZG – Državni arhiv u Zagrebu:

HR-DAZG – fond 214, Specijalna osnovna škola Krajiška ulica.

HR-DAZG – fond 959, Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece.

HR-HDA – Hrvatski državni arhiv:

HR-HDA – fond 83, Zemaljska vlada, Odjel za zdravstvo.

Internetski izvori

»Chronology of Events in the History of Education of People Who Are Visually Impaired.« Posjećeno 6. 1. 2026. <https://afb.org/online-library/unseen-minority-0/historical-chronologies/history-education-visually-impaired-people>.

»Povijest.« Posjećeno 3. 12. 2025. <https://coovinkobek.hr/o-nama-sv/povijest>.

Literatura

- Bosnar Salihagić, Željka. „Povijesni pregled školovanja slijepih osoba u Hrvatskoj u XX. stoljeću.“ *Anali za povijest odgoja* 2, br. 2 (2003): 125–39. Posjećeno 17. 3. 2026. <https://hrcak.srce.hr/334752>.
- Braddock, Dawid Lawrence i Susan Parish. „An institutional history of disability.“ U: Garry Albrecht, Katherine Seelman, i Michael Bury, ur. *Handbook of disability studies*, 11–68. London: Sage Publications, 2001.
- Buljevac, Marko. „Institucionalizacija osoba s intelektualnim teškoćama: što nas je naučila povijest?.“ *Revija za socijalnu politiku* 19, br. 3 (2012): 264. Posjećeno 17. 3. 2026. <https://doi.org/10.3935/rsp.v19i3.1066>.
- Buljevac, Marko. „Sustav skrbi za djecu i mlade s invaliditetom u Hrvatskoj između 2 svjetska rata.“ *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, br. 1 (2025): 53–67.
- Galina, Sonja. *Zemaljski zavod za odgoj slijepe djece- sumarni inventar*. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2019.
- Illingworth, William Henry. *History of the Education of the Blind*. London: S. Low, Marston, Limited, 1910.
- Jourdain, Margaret. *Diderot's early philosophical works*. Chicago and London: The open cour publishing company, 1916.
- Leutar, Zdravka i Marko Buljevac. *Osobe s invaliditetom u društvu*. Zagreb: Biblioteka socijalnog rada, 2020.
- Nordstrom, Brian H. *The History of the Education of the Blind and Deaf*. Arizona: Physical Science Department Embry-Riddle Aeronautical University Prescott, 1986.
- Puljiz, Vlado. „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.–1960. godine.“ *Ljetopis socijalnog rada* 13, br. 1 (2006): 7–28. Posjećeno 17. 3. 2026. <https://hrcak.srce.hr/7590>.
- Zovko, Gojko. *Odgoj izuzetne djece*. Zagreb: Hrvatska akademija odgojnih znanosti i Katehetski salezijanski centar, 1996.

Dunja Dobaja

Izobraževanje gluhih otrok v gluhonemnici v Ljubljani in v Zavodu za odgoj gluhonijeme djece v Zagrebu po glasovno-govorni metodi 1919–1940

UVOD

Vzporedno z razvojem surdopedagogike se je razvijala tudi surdopedagoška didaktika, ki je nastala v procesu aktivnega dela učiteljev, da bi gluhim otrokom »dali govor« in jim omogočili integracijo v družbo ter samostojno življenje. Prepričanje, da gluhi lahko govori, je izšlo iz trditve, da gluhi ni brez glasu, saj se oglašajo v določenih situacijah in izraža začudenje, jezo, strah, veselje ipd. Ti

Raziskava je bila opravljena v okviru projekta J6-50189 *Sistem skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

zvoki naj bi bili nezavedni. Zagovorniki glasovno-govorne metode (oralna metoda) poučevanja gluhih so izhajali iz stališča, da bi se lahko izražali tudi zavestno in se naučili govora s pomočjo vida in tipa.¹ Nasprotniki te metode pa so trdili, da je govor za gluhe nekaj povsem nenaravnega, in so zagovarjali znakovni jezik oziroma druge oblike poučevanja gluhih. Načini poučevanja gluhih so bili namreč skozi zgodovino različni, a so predstavljali temelj za postopen razvoj metodike surdopedagogike. V 15. stoletju so na primer duhovniki cistercijanskega reda poučevali gluhe s pomočjo znakovnega jezika. V prvi polovici 16. stoletja je Geronimo Cardano, italijanski matematik, astronom in zdravnik, poučeval gluhe po metodi pisanja. V drugi polovici 16. stoletja je Pedro Pons de León² poskušal gluhe učiti živega govora, v 17. stoletju pa sta švicarski zdravnik Johann Conrad Amman in flamski alkimist in pisatelj Franciscus Mercurius van Helmont postavila pedagoške temelje za poučevanje gluhih glasovnega govora. V 18. stoletju je bilo v različnih delih Evrope več uspešnih poskusov posameznikov pri poučevanju gluhih. Tako je na primer francoski duhovnik Charles Michael de l'Épée, učitelj gluhih otrok na zavodu v Parizu, razvil sistem metodičnih znakov z dopolnjevanjem novih kretenj, ki jih je pridobil od svojih učencev. Napisal je prvi t.i. gestikulacijski slovar na svetu, to je slovar francoskega znakovnega jezika.³

V prvi polovici 19. stoletja se je jezikovno poučevanje gluhih razširilo tudi na druge kontinente. Američan Thomas Hopkins Gallaudet se je navdušil nad l'Épéejevim načinom poučevanja gluhih in leta 1817 ustanovil prvo šolo za gluhe v Hartfordu v zvezni državi Connecticut v Združenih državah Amerike. Tu so razvili enega najbolj proučenih znakovnih jezikov na svetu, ameriški znakovni jezik, ki je izviral iz starega l'Épéejevega francoskega znakovnega jezika.⁴ Nadaljnji vpogled v preteklost pokaže, da so se v drugi polovici 19. stoletja izpopolnjevale govorne metode poučevanja v nizu različnih metod poučevanja gluhih, v prvi polovici 20. stoletja pa so se že pojavili jasni poskusi poučevanja gluhih po akustično-kinestetični metodi.⁵ Slednja se je uporabljala za poučevanje oseb z določenim ostankom sluha. Dolgoletni ravnatelj Zemaljskog zavoda za gluhonijemu djecu v Zagrebu Josip Medved je v svojem delu z naslovom *Podižimo škole za gluhonijemu djecu* iz leta 1926 zapisal, da gluhi niso samo tisti, ki ne slišijo popolnoma nič, ampak tudi tisti, ki lahko slišijo nekatere glasove, in vsi tisti, ki so naglušni do take stopnje, da se ne morejo naučiti govoriti na običajen, naraven

1 Vilko Mazi, *Usoda gluhoneme mladine* (Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino v Ljubljani, 1933), 11–12.

2 Pedro Ponce de León – Wikipedia, pridobljeno 15. 4. 2026, https://en.wikipedia.org/wiki/Pedro_Ponce_de_Le%C3%B3n.

3 Metka Kulovec, »Slovenski znakovni jezik skozi čas,« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 331.

4 Ibidem.

5 Savić, »Istorijski osvrt na metode razvoja govora gluvonemih,« 35.

način.⁶ Prispevek se osredotoča na poučevanje gluhih otrok brez ostankov sluha in ne posega v vprašanja o različnih stopnjah gluhosti in s tem povezanih različnih pristopov v okviru glasovno-govorne metode poučevanja, ampak ostaja pri klasičnih principih oralne metode, ki je bila ena od treh osnovnih metod poučevanja gluhih. Poleg nje sta se izoblikovali še znakovna in grafična metoda (metoda pisanja, pri kateri je učitelj gluhemu pokazal slike predmetov, katerih imena so bila napisana na tabli).⁷ Vsaka od omenjenih metod je imela svoj zgodovinski razvoj, zagovornike in nasprotnike. Obstoj različnih metod v poučevanju gluhih kaže na prizadevanja surdopedagogov v različnih zgodovinskih obdobjih, da bi našli najboljšo metodo za poučevanje gluhih, ki bi jim omogočila uspešno vključitev v družbo. Najstarejša metoda poučevanja je bila znakovna, a je z mednarodnim kongresom surdopedagogov v Milanu leta 1880 zdrsnila v ozadje. Kongres je sprejel sklep o prevladi oralne metode poučevanja gluhih z utemeljitvijo, da znakovna metoda poučevanja izolira gluhe od slišče družbe in iz njih ustvarja izolirano skupino. Predlogi surdopedagogov, kot je bil na primer omenjeni Thomas Hopkins Gallaudet, za uveljavitev mešane metode poučevanja, to je znakovne in govorne, so bili preglasovani.⁸ Ameriški surdopedagogi, zagovorniki znakovne metode poučevanja gluhih, so pričeli v svojih prispevkih kritizirati oralno metodo in svojo kritiko argumentirali s primeri, ki naj bi dokazovali, da je bila izgovarjava gluhih otrok, zlasti tistih, ki so bili gluhi od rojstva, nerazločna in moteča za slišče okolico. Po trditvah kritikov naj bi oralna metoda zavirala otrokov duševni razvoj.⁹

Glasovno-govorna metoda je postala temelj izobraževanja in vzgoje gluhih otrok¹⁰ tudi na območju Slovenije, Hrvaške in Srbije, kjer so prve pričele s poučevanjem po oralni metodi šolske sestre reda de Notre Dame v Šmihelu pri Novem mestu v Sloveniji. Od leta 1886 so uspešno poučevale po oralni metodi. Postopoma se je ta metoda poučevanja gluhih razširila tudi v druge zavode, tako leta 1891 v Zemaljski zavod za gluhonijemu djecu v Zagrebu, 1896 v Mitrovici (danes Kosovo), 1897 v Zavodu za obrazovanje i vaspitanje gluvoneme dece društva Kralj Dečanski v Beogradu in leta 1900 v Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme v Ljubljani, to je v gluhonemnico v Ljubljani.¹¹ Oralna metoda je v omenjenih zavodih sledila principom avstro-ogrske metodike pouka, ki je pomenila

6 Josip Medved, *Podizimo škole za gluhonijemu djecu!* (Zagreb: Društvo za pripomoč gluhonijeme djece u Zagrebu, 1926), 6.

7 Savić, »Istorijski osvrt na metode razvoja govora gluvonemih,« 36, 40.

8 Kulovec, »Slovenski znakovni jezik,« 332.

9 Na primer članek učitelja gluhih v šoli Hartford: Richard S. Storrs, »Deaf-mutes and the oral method,« *American Annals of the Deaf and Dumb* 28, št. 3 (1883): 145–68.

10 Zvonko Juras, »Prilog povijesti školstva i surdopedagogije u Hrvatskoj (1836–1918). Odgoj i obrazovanje gluhonijeme djece u Hrvatskoj,« *Defektologija* 15, št. 2 (1979): 199.

11 Savić, »Istorijski osvrt na metode razvoja govora gluvonemih,« 52.

združitev analitičnega in sintetičnega principa oralne metode. Analitični del je pomenil učenje govora po principu učenja posameznega glasu in postopno povezovanje več glasov skupaj, brez pomena, kot na primer pri glasu L: l, la, al, lo, le, li, lala, ulalop ipd. ter postopno povezovanje glasov v smiselne besede in krajše fraze. Po artikulacijski fazi analitičnega principa je sledila »govorna faza«, v kateri je učitelj postavljajl vprašanja in dal odgovore, ki so se jih učenci avtomatično naučili, na primer »Kaj je to?«, »To je belo grozdje.« Sintetični del pa je sledil principu takojšnjega učenja celih besed.¹² Ta sprva ločena dela oralne metode sta postopoma »sklenila« kompromis in se povezala v glasovno analitično-sintetično metodo poučevanja gluhih otrok, ki sta jo prakticirali tudi ljubljanska in zagrebška šola za gluhe otroke. Pa tudi v tem »kompromisu« dveh principov oralne metode so obstajale različice, ki so jih prakticirale posamezne šole za gluhe v Evropi. Učitelji ljubljanske in zagrebške šole so se vseskozi dodatno izobraževali, obiskovali druge šole za gluhe in se seznanjali z novostmi.¹³

Prispevek se osredotoča na prikaz osnovnega principa poučevanja oralne metode v obeh šolah v obdobju med obema vojnama in rezultate poučevanja. Omenjena metoda je danes obravnavana kot nasilna metoda, ki je povzročala stiske otrok. Morda ni bila težava v sami metodiki pouka, temveč prepoved znakovnega jezika in zatiranje vseh poskusov njegove uporabe. Na začetni stopnji šolanja se je znakovni jezik še toleriral, nato ne več. Minilo je mnogo časa, da je bil znakovni jezik uradno priznan kot prvi in samostojni jezik gluhih. V začetku 80. let 20. stoletja je Švedska kot prva država na svetu uradno priznala znakovni jezik kot prvi in samostojni jezik gluhih. Druge države so ji sledile, med njimi tudi Slovenija.¹⁴ Leta 1988 je vodstvo Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana prepoznalo potrebo po znakovnem jeziku in sprejelo idejo o vključitvi slovenskega znakovnega jezika v izobraževanje gluhih.¹⁵ Šele leta 2010 so na 21. kongresu Svetovne organizacije gluhih zavrnilo vse sklepe milanskega kongresa in se javno opravičili za prepoved znakovnega jezika v izobraževanju gluhih.¹⁶

Kakorkoli, v ta strokovna vprašanja ne bom posegala, saj nisem strokovnjakinja. Kot raziskovalko me je glasovno-govorna metodika pouka fascinirala, saj so strokovni učitelji pogosto presegali meje. Metodiko pouka gluhih, ki je bila v uporabi v omenjenem obdobju, obravnavam v duhu razumevanja tistega časa. V prispevku ne bom govorila o občutjih otrok v odnosu do oralne metodike

¹² Ibid., 44–45.

¹³ Dunja Dobaja, »Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v Sloveniji in na Hrvaškem v obdobju med obema vojnama – povezave s tujino in predstavitev širši javnosti,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, št. 1 (2025): 17–21.

¹⁴ Kulovec, »Slovenski znakovni jezik,« 333.

¹⁵ Petra Rezar, »Gluhi učitelji v Sloveniji,« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 305.

¹⁶ Ibid., 299.

pouka¹⁷ in o izobraževanju učiteljev, saj sem o tem že pisala. Osredotočam se na izobraževalni del obeh zavodov, ki sta bila sicer tudi vzgojni ustanovi. Sprejemala sta gluhe otroke, ki so bili sposobni šolanja, torej niso imeli posebnosti v razvoju duševnega zdravja in so imeli dobro razvit vid, kar je bilo bistveno za t. i. odgledovanje, to je branje z ust. Šolski sistem se je zavedal problema šolanja gluhih otrok z ovirami v duševnem zdravju, a v kratkem obstoju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Kraljevine Jugoslavije tega vprašanja ni rešil, saj ni rešil niti prostorske stiske šole za gluhe v Ljubljani¹⁸ in Zagrebu.¹⁹ Raziskava je pokazala, da so bili, ne glede na teoretične usmeritve šol pri sprejemanju otrok v učni proces, v razredih obeh šol otroci, ki so sicer naredili sprejemni izpit, bili sprejeti v šolo, a so med šolanjem pokazali nesposobnost za uspešno učenje. Šoli sta v praksi poskušali sprejeti čim več gluhih otrok in jim omogočiti izobraževanje ter jih na ta način rešiti revščine. Večina otrok je namreč prihajala iz revnih družin.²⁰ Šoli sta bili na neki način tudi socialni ustanovi.

ZNAČILNOSTI METODIKE POUKA GLUHIH

Izobraževanje gluhih otrok v obdobju med obema vojnama je, kot že rečeno, potekalo po oralni metodi ali glasovno-govorni metodi, v okviru katere so bili različni principi poučevanja. Z njimi so se učitelji obeh šol seznanjali na strokovnih potovanjih v tujino in v strokovni literaturi. Vodstvo ljubljanskega zavoda je učiteljem priporočalo »*največjo vnemo pri izvrševanju poklica*« ter seznanjanje z novostmi v metodiki pouka gluhih. V ta namen jim je priporočalo redno branje strokovnega lista *Blätter für Taubstummenbildung*,²¹ ki je bil v tistem obdobju očitno pomembno pedagoško vodilo za učitelje gluhih otrok. Prva urednika strokovnega lista sta bila direktor šole za gluhe v Berlinu in surdopedagog Eduard Walther (1840–1908) ter strokovni učitelj v omenjeni šoli F. Töpler. Strokovni list

17 Zaradi pomanjkanja arhivskih virov zagrebske šole za gluhe na to temo sem se v svojih raziskavah osredotočila na občutja otrok do oralne metode poučevanja v ljubljanski šoli za gluhe, a prišla do ugotovitve, da je tudi za slednjo zelo malo podatkov glede te teme. Več o tem gl. Dunja Dobaja, *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024), 61–66.

18 Več o tem Dunja Dobaja, »Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2 (2017): 74–90.

19 Več o tem Vjekoslav Mršić, »Društvene, političke, gospodarstvene i kulturne prilike vremena u kojem sazrijeva ideja utemeljenja cjelovitog sustava skrbi za hendikepirane,« v: Slavica Jelić, ur., *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhonijemu djecu* (Zagreb: Cenar za odgoj i obrazovanje "Slava Raškaj", 1995), 31–34.

20 Več o tem Dunja Dobaja, »Izobraževanje in integracija gluhih v Sloveniji v obdobju med obema vojnama – pot iz revščine,« v: Ivan Smiljanić, ur., *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022), 51–62.

21 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 24. kimovca 1920. Prevod: List za izobraževanje gluhonemih.

je pričel izhajati leta 1888.²² Zaradi pomanjkanja domače strokovne literature so učitelji gluhih v obeh šolah brali tujo strokovno literaturo. Nemški prostor jim je bil jezikovno in strokovno najbližji. Josip Medved je že ob pripravah na strokovni izpit konec 19. stoletja uporabljal nemško strokovno literaturo, zlasti dela surdopedagoga Waltherja,²³ ki je napisal med drugim priročnik za izobraževanje gluhih po oralni metodi *Handbuch der Taubstummenebildung*, namenjen učiteljem in tudi laični javnosti. V njem je izpostavil bistven argument za glasovno-govorno metodo poučevanja gluhih, ki sta ga ob različnih priložnostih izpostavljali tudi ljubljanska in zagrebška šola za gluhe. Walther je učitelje gluhih spodbujal, naj kljub kritikam omenjene metodike pouka gluhih vztrajajo, saj je njihova dolžnost gluhim omogočiti čim širše razumevanje govornega jezika in jim s tem zagotoviti izstop iz osame in njihovo vključitev v družbo sliščih.²⁴

Šoli sta metodo prakticirali že od prvega razreda dalje. Cilj je bil vzbuditi pozornost učencev na gibanje govoril, branje z ustnic, razumevanje kratkih vsakdanjih stavkov in fraz ter jasna artikulacija, ki je temeljila na takratnih glavnih fonetičnih pravilih, in sicer na zakonu onemelosti zvonečih zapornikov in prepisnikov na koncu besed, na poprillikovanju asimilacijskih glasov in na t.i. Wintelerjevem pravilu.²⁵ Vsi ti artikulacijski principi so imeli cilj, da učenci po koncu šolanja govorijo do te stopnje, da jih slišča okolica razume in jih integrira.

Zakon onemelosti zvonečih zapornikov in prepisnikov na koncu besed je obravnaval pravilo glasov b, d, g, z in ž, torej zvonečih glasov, v kontekstu njihove izgovarjave kot samostojne besede in v besednih zvezah. Pri izgovarjanju omenjenih glasov v posameznih besedah se zgodi slišna sprememba teh glasov in njihova sprememba iz zvonečega glasu v nezveneči glas. To pomeni, da se na primer pri besedi »gospod« zadnji glas izgovori kot »t« (nezveneči glas), pri besedi »mož« pa kot »š« (nezveneči glas). V besednih zvezah pa zvoneči glasovi onemijo. Primeri: Jaz znam (pri izgovarjanju glas »z« onemi in se sliši kot »ja-znam«), Jaz sem (pri izgovarjanju glas »z« onemi in se sliši kot »ja-sem«).²⁶ Drugo fonetično pravilo je t. i. prilikovanje, ki ga prevajamo kot premena po zvonečnosti.²⁷ Kadar stojita skupaj dva po zvonečnosti različna glasova, se v govoru prvi po zvonečnosti prilagodi (prilichi) drugemu, tako da se zamenja s svojim parom. Če je drugi nezveneč, se tudi prvi izgovarja nezveneče in nasprotno.²⁸ Primera:

22 *Blätter für Taubstummenebildung* 2, št. 17 (1889).

23 HŠM, Ljubomir Savić, *Život i djelo Josipa Medveda (1859–1932)* (Zagreb: Savez osoba oštećena sluha grada Zagreba, 1989), 13.

24 Eduard Walther, *Handbuch der Taubstummenebildung* (Berlin: Elwin Staude, 1895), 4.

25 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference z dne 4. in 5. majnika 1920.

26 Ibid.

27 »Pravopis. Zapisovanje glasov s črkami. Zapisovanje nezvočnikov,« pridobljeno 27. 1. 2026, <https://eucbeniki.sio.si/slo1/2173/index3.html>.

28 Ibid.

vrabci (zveneč in nezveneč) – [vrapci] (nezveneč in nezveneč) in kdo (nezveneč in zveneč) – [gdo] (zveneč in zveneč).²⁹ Wintelerjevo pravilo je bilo aktualno zlasti v stavkih, kjer je bilo potrebno vezati v izgovarjavi besedne končnice in začetnice enake artikulacije, kar ponazarjajo sledeči primeri: Včeraj je bil lep dan (pri izgovarjavi je »Včera**j**ebilep**d**an«), Jaz sem bil zjutraj jezen (pri izgovarjavi je »Jasembil**j**utra**j**ezen«).³⁰

Strokovni učitelj gluhih in do leta 1926 ravnatelj zavoda za gluhe v Zagrebu Josip Medved, v čigar obdobju je zavod za gluhe otroke dosegel velik razvoj na področju vzgoje in izobraževanja gluhih otrok in strokovnega usposabljanja učiteljskega kadra,³¹ je znakovni jezik označil za pomanjkljivega, skromnega v besedah, nejasnega in nenatančnega,³² saj z določenim znakom ni bilo mogoče poimenovati samo enega pojma, ampak več pojmov. Omenjeno trditev je pojasnil s primerom. Npr. znak za besedo »molsti« je pomenil tudi molžo, mleko, kravo, ki jo kmet molze, in tudi osebo, ki molze. Ali pa znak za besedo »puška« je pomenil tudi streljanje, vojak, lovec, ropar. Prav zato naj bi, po njegovih besedah, uporaba znakovnega jezika povzročala nesporazume in napačno razumevanje smisla stavka. Po drugi strani je Josip Medved označil govorni jezik kot živ organizem, ki se nenehno razvija.³³ Poučevanje gluhih otrok po oralni metodi je želel predstaviti tudi širši javnosti. Zainteresirani meščani Zagreba in drugih krajev so lahko prisostvovali pouku vsako soboto od 14. do 16. ure. Tako so se neposredno seznanili z vzgojo, izobraževanjem in rezultati dela z gluhi učenci. Uprava zavoda si je prizadevala zlasti za obisk potencialnih delodajalcev gluhe mladine, ki je končala šolanje.³⁴ Medved se je tudi zavedal pomena dela s starši gluhih otrok. Za njih je napisal knjižico *Nekoliko savjeta i uputa roditeljima gluhonijeme djece*.³⁵ Slovenski surdopedagogi obravnavanega obdobja, ki so bili tudi učitelji v ljubljanski Gluhonemnici, so prednosti poučevanja gluhih po glasovno-govorni metodi utemeljevali predvsem s stališča pomena vključitve gluhih v družbo polnočutnih.³⁶

29 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference z dne 4. in 5. majnika 1920.

30 Ibid.

31 Juras, »Prilog povijesti školstva i surdopedagogije u Hrvatskoj,« 200.

32 Medved, *Podižimo škole za gluhonijemu djecu!*, 7.

33 Ibid., 8.

34 Juras, »Prilog povijesti školstva i surdopedagogije u Hrvatskoj,« 200–01.

35 HŠM, Savić, *Život i djelo Josipa Medveda*, 41.

36 Vilko Mazi, *Deset let Podpornega društva za gluhonemo mladino 1930–1940* (Ljubljana: Podporno društvo za gluhonemo mladino, 1941), 6.

Učenci prvega razreda Zemaljskog zavoda za gluhonijemu djecu v Zagrebu pri pouku, učitelj Josip Medved, leto 1900

Hrani: HŠM, Fototeka, Mf 123/10

Tako kot je Josip Medved postavil temelje moderni oralni metodi v zagrebškem zavodu za gluhe otroke,³⁷ je to vlogo v ljubljanskem zavodu opravil dolgoletni ravnatelj Fran Grm, ki je natančno spremljal razvoj fonetike v različnih delih Evrope in sveta. Napisal je knjižico *Študij fonetike*, ki je izšla v Beogradu.³⁸ Grm je glasovno-govorno metodo poučevanja označil za »*edino merodajno*«,³⁹ ki so jo uporabljali učitelji »*vseh boljših zavodov*«. ⁴⁰ Omenjena metoda poučevanja naj bi »*izpodrinila kretanje*«, ⁴¹ torej znakovni jezik. Medved in ravnatelj šole za gluhe otroke v Ljubljani Grm sta podprla takratne osnovne surdopedagoške smernice glede učenja gluhih otrok govora. Te so izhajale iz sledečih temeljev:

37 HŠM, Savić, *Život i djelo Josipa Medveda*, 14.

38 Bogo Jakopič, »Delež slovenskih učiteljev gluhih pri strokovnem in splošno izdajateljskem delu,« v: Bogo Jakopič, ur., *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani: 1900–1970* (Ljubljana: Izobraževalna služba, 1970), 8.

39 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 13. marca 1920.

40 Ibid.

41 Ibid.

- Glede na to, da ima gluhi otrok zdrave govorne organe, s pomočjo katerih se ustvarja glas, je povsem naravno, da bo lahko govoril. Potrebno pa ga je naučiti, da jih bo znal uporabljati.⁴²
- Gluhi otrok ne sliši, lahko pa vidi in občuti dogajanje okoli sebe. To pomeni, da gluhi lahko bere z ust, odgledava, opazuje pri sogovorniku, kako ustnice spreminjajo obliko in položaj glede na različne glasove. Npr. pri glasu O vidi zaokrožene ustnice, pri glasu Š vidi, kako so ustnice usmerjene naprej in zaobljene.⁴³ Metodo branja z ust je Medved prakticiral že pri rehabilitaciji oglušelih vojakov prve svetovne vojne. V tej metodi je videl edino pot za resocializacijo oglušelih vojakov. Rezultate svojih spoznanj je objavil v knjigi *Čitanje govora s ustiju*, 1929.⁴⁴
- Gluhi ne opazi samo spreminjanja oblike in položaja ustnic, ampak tudi tempo dihanja sogovornika pri izgovarjanju različnih glasov. Na primer, če položimo roko pred usta in izgovorimo glasove P T F, bomo občutili, da je zračni tok kratek in močan.⁴⁵
- Pri izgovarjanju posameznih glasov pa moramo biti pozorni tudi na različno vibriranje mišic v grlu. Če postavimo roko pod grlo ter s palcem in kazalcem objamemo jabolko v grlu in pričnemo izgovarjati na primer samoglasnike, začutimo vibriranje mišic v grlu.⁴⁶

Po teh spoznanjih so učitelji v obeh šolah naučili gluhe otroke govoriti, in sicer v naslednjih stopnjah:

1. Naučiti izgovarjati glasove (artikulacija), napisati vsak naučen glas in odgledovati, to je brati z ust, kar pomeni, da je gluhi otrok z opazovanjem sogovornikovih ust odčital posamezen glas.
2. Povezovanje dveh in več glasov.
3. Povezovanje glasov v besede in stavke.

Artikulacija se je pričela z učenjem glasov, ki so pri izgovarjanju vizualno jasni. Tako se je artikulacija pričela z učenjem glasu »P«. Učitelj je pred učencem izgovoril glas »P«. Da je gluhi otrok občutil ta glas, je, po navodilih učitelja, postavil eno roko pred učiteljeva usta, da je začutil zračni tok, ki je izšel iz učiteljevih ust, ko je izgovarjal glas »P«, drugo roko pa je postavil pred svoja usta. Učitelj je spodbujal gluhega otroka, da je posnemal gibanje njegovih ust, ko je izgovarjal ta glas. Če je imel učenec pri tem težave, je učitelj vzel nekaj dolgih in ozkih papirjev

42 Medved, *Podižimo šole za gluhonijemu djecu!*, 6.

43 Ibid., 12.

44 HŠM, Savič, *Život i djelo Josipa Medveda*, 21.

45 Medved, *Podižimo šole za gluhonijemu djecu!*, 12.

46 Ibid.

Otroci pri pouku v gluhošoli v Ljubljani, 11. december 1945

Hrani: MNSZS, FS2976/2. Foto: Rudi Vavpotič

ter vanje izgovarjal »P«. Učenec je pri tem opazoval gibanje papirjev, ko je učitelj izgovarjal omenjeni glas. Učitelj je za lažjo predstavo lahko vzel tudi svečo, jo prižgal, močno izgovoril »P« in jo s tem ugasnil. Potrebni so bili večkratni poskusi, da je otrok usvojil izgovorjavo omenjenega glasu. Ko se je naučil izgovarjati »P«, ga je učitelj naučil ta glas napisati in ga odčitati iz učiteljevih ust. Isti postopek je bil za druge glasove. Po takratnih pravilih artikulacije je bil drugi glas, ki so se ga gluhi otroci naučili izgovarjati, glas »T«, nato »F«, »S« in drugi glasovi.⁴⁷ Pri samoglasnikih je bil postopek učenja drugačen. Gluhi učenec je postavil roko na učiteljevo grlo. S palcem in kazalcem je objel jabolko v grlu. Učitelj je močno izgovarjal samoglasnike. Učenec je občutil tresljaje, ki so bili pri vsakem samoglasniku drugačni. Istočasno je drugo roko položil na svoje grlo, s palcem in kazalcem objel svoje jabolko in začutil tresljaje.⁴⁸

Gluhi otrok pri učenju izgovarjanja posameznih glasov ni imel slušne kontrole. Učitelj mu je sicer z znaki pokazal, da je izgovorjava nepravilna, a učenec ni vedel, kaj je naredil narobe. V takih trenutkih si je učitelj pomagal z ogledalom, tako da sta učitelj in učenec gledala v ogledalo, učenec pa je oponašal gibanje

⁴⁷ Ibid., 14.

⁴⁸ Ibid., 15.

Otroci v gluhonemnici v Ljubljani. Učitelj uči otroke izgovarjave besed pred ogledalom.
Ljubljana, 11. december 1945

Hrani: MNSZS, FS2976/9. Foto: Rudi Vavpotič

učiteljevih ust. Ko je učenec postavil usta v isti položaj kot učitelj, je učitelj zauzavil dihanje ter začel spuščati zrak glede na glas, ki ga je izgovarjal. Učenec ga je oponašal. Vajo sta ponavljala toliko časa, dokler otrok ni pravilno izgovoril glasu oziroma dokler ni pravilno oblikoval ust in pri tem pravilno dihal, da je oblikoval glas.⁴⁹ Pravilno dihanje je bil pomemben pogoj za pravilno izgovarjavo glasov, zato so učenci vadili dihanje. Globok in pravilen vdih ter počasen izdih so vadili s pihanjem skozi cevko v vodo, papir ali svečo.⁵⁰ Pravilno dihanje pri govoru so učenci vadili ne samo v prvem razredu, ampak ves čas šolanja.

Naslednja stopnja v učenju govora je bilo povezovanje posameznih glasov, na primer »P« in »A« v »PA, PAPA«, ki je bil prvi pozdrav gluhih otrok v prvem razredu.⁵¹ Sledilo je povezovanje glasov v konkretne besede, za ponazoritev katerih je učitelj uporabljal različne predmete, modele, slike ipd. Istočasno z izgovarjanjem in odgledovanjem se je učenec naučil tudi napisati besede.⁵² Ob koncu

49 Ibid., 13.

50 Jože Zakovšek, »Šolska doba gluhonemega otroka,« v: Dostal Rudolf in Drago Supančič, ur., *Štirideset let Gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo Gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 50.

51 Ibid.

52 Ibid.

prvega razreda so učenci znali izgovarjati, brati z ustnic in zapisati vse glasove abecede ter izgovarjati in brati vse besede, s katerimi jih je seznanil učitelj. Gluhi učenci so na tej stopnji poznali in razumeli samo tiste besede in pojme, ki so se jih naučili v šoli. Učitelj je imel v prvem razredu, v katerem so se gluhi učenci učili artikuliranega govora in odgledovanja govora od ust, več učencev, odvisno od števila sprejetih otrok. V ljubljanski gluhonemnici je bilo v obravnavanem obdobju v prvem razredu tudi do 18 otrok.⁵³ V nekaterih šolskih letih so oblikovali dva oddelka prvega razreda, če je bilo to mogoče glede na prostorsko stisko zavoda. Josip Medved je opozoril na zahtevnost učiteljevega dela in leta 1926 zapisal, da je imel učitelj v razredu 10–12 učencev.⁵⁴ Upoštevajoč arhivsko gradivo je bilo v prvih razredih do 13 učencev, redko 14. Sicer pa se je število otrok po razredih prav tako gibalo do 13 učencev, v redkih primerih več.⁵⁵ Glede na zahtevnost poučevanja so to visoke številke, ki so od učitelja zahtevale veliko spretnosti in potrpežljivosti. Učitelj je posamezen glas vadal izmenično, zdaj z enim, zdaj z drugim učencem, zato da se učenci niso utrudili.⁵⁶ Učenje posameznega glasu je bilo uspešno, ko so se ga naučili izgovarjati vsi učenci v razredu, ga odčitati z učiteljevih ust in ust sošolcev ter ga napisati. V ljubljanski gluhonemnici je ravnatelj učiteljem priporočil, naj pri ponavljanju snovi ne zaidejo preveč v formalizem in dolgočasje, ter jim svetoval, naj učenci predvsem govorijo v zboru in na ta način vadijo pravilno izgovarjavo.⁵⁷

Prvi in drugi razred v izobraževanju gluhih otrok sta bila nižja stopnja, na kateri so se učenci naučili glasovnega govora in odgledovanja, pri čemer so v drugem razredu že znali izgovarjati preproste stavke, kot so npr. To je mama, To je ata, To je miza.⁵⁸ V tretjem razredu in v višjih razredih se je zahtevnost pri učenju govora povečevala. Otroci so se naučili pravilno uporabljati sklone, čase, predloge in druge jezikovne oblike. Vodstvo ljubljanske gluhonemnice je učiteljem svetovalo, naj učence naučijo praktičnega govora, torej govora, ki se je uporabljal v vsakdanjem življenju. Opozorilo je zlasti na pomen dialogov, ki prevladujejo v

53 Ljubo Dermelj, »Gluhonemi gojenci v dobi štiridesetih let,« v: Dostal Rudolf in Drago Supančič, ur., *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 159–68.

54 Medved, *Podizimo škole za gluhonijemu djecu!*, 14.

55 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Iskaz krajem drugog polugodišta (30. juna 1932) školske godine 1931/32 Zavoda za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu in Izveštaj o nadzoru Zavoda za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu sa 11 odjeljenja izvršenom dne 19 i 20 juna 1931. Podobni podatki o številu učencev so tudi v poročilih drugih šolskih let.

56 Medved, *Podizimo škole za gluhonijemu djecu!*, 14.

57 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference, ki se je vršila dne 20. februarja 1935. V tem obdobju je bil ravnatelj Mirko Dermelj, ki je nasledil Frana Grma.

58 HŠM, Josip Medved, *Čitanka za gluhonijeme. Prvi dio: građa za govorne oblike i zornu obuku u II. razredu* (Zagreb: Državna naklada školskih knjiga i tiskarnica u Zagrebu, 1926), 4.

vsakdanjem življenju. Pri učenju uporabe zaimkov in glagolov jih je spodbujalo k doslednosti, kar pomeni, da so se učenci naučili uporabe osebnih oblik tako, kot so se v praktični komunikaciji dejansko uporabljale.⁵⁹ Te govorne fleksibilnosti naj bi se naučili s praktičnimi govornimi vajami, zlasti v višjih razredih (VII. in VIII. razred), ko je na primer razrednik učence poslal v sosednji razred z namenom, naj nekaj vprašajo, povedo, pojasnijo itd. Primeri tovrstnih govornih vaj: *»Pojdi vprašat gospoda Kunsta, če je N. N. bolan! Reci gospodu ravnatelju, da N. N. manjka. Gospod N. N. ima nov klobuk. Pojdi ga vprašat, kje ga je kupil in koliko je zanj plačal!«*⁶⁰ Vodstvo ljubljanske Gluhonemnice je prav tako svetovalo učiteljem, naj učenci višjih razredov na vprašanja odgovarjajo s kratkimi stavki, tako kot je to bilo v vsakdanjem življenju. Primeri: *»Kje si bil? V šoli. Ali si bil v šoli? Da. Koliko si plačal za vlak? 5 din.«*⁶¹ Na pomen spodbujanja učenja praktičnega govora v šoli za gluhe otroke v Zagrebu že v nižjih razredih je opozoril odposlanec ministrstva za prosveto Anton Skala ob pregledu dela v zavodu 3. in 4. junija 1935.⁶² Poudaril je, da so sicer v šoli naučeni odgovori na določena vprašanja glede učenja pravilne artikulacije pohvalni, a lahko otrok odgovori na vprašanje tudi drugače, saj prav njegova samoiniciativnost in govorna fleksibilnost pričata o njegovem samostojnem razmišljanju in dobro naučenem odgledovanju. Povedano je ponazoril s primerom iz drugega razreda, katerega razredničarka je bila učiteljica Marija Lisac. Na vprašanje učiteljice: *»Ali si še bolan?«* je učenec podal samostojen odgovor: *»Boli me uho.«* Naučeni, šolski odgovor je namreč bil: *»Jaz sem še bolan.«* Skala je kot nasprotje omenjeni dovoljeni in spodbujeni govorni fleksibilnosti navedel primer iz tretjega razreda, v katerem je poučevala učiteljica Marija Rupčić. Ocenil jo je kot dosledno osebo, ki vztraja pri šolsko naučenih odgovorih v celih stavkih. Skala je vztrajanje učiteljice označil kot nepotrebno, saj je bil pouk namenjen praktičnemu pogovoru in ne vadbi slovnično pravilnih odgovorov. Poleg tega učiteljica dolgo časa ni bila zadovoljna z artikulacijo učenke pri odgovarjanju. Vztrajanje učiteljice je Skala označil kot nekonstruktivno. Učiteljica je namreč vprašala učence: *»Kdo si želi govoriti o Zelengaju?«* Ena izmed učenek je odgovorila *»jaz«*, kar je sicer v vsakdanjem življenju pričakovan kratek odgovor, a je učiteljica zahtevala šolski odgovor: *»Jaz se želim pogovarjati o Zelengaju.«*⁶³ Opisano priča o različnih didaktičnih pristopih učiteljev in razumevanju pomena razvijanja učenčeve samoiniciativnosti in vadbe praktičnega govora.

59 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference, ki se je vršila dne 20. februarja 1935.

60 Ibid.

61 Ibid.

62 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnika večja sastavljen prilikom pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhoneme dece u Zagrebu u danima 3. i 4. juna 1935 godine.

63 Ibid. Zelengaj je turistična znamenitost.

Na nižji stopnji šolanja so se gluhi učenci sicer naučili govoriti, a je dejansko učenje govora potekalo med celotnim šolanjem, tudi glede pravilnega tempa govora in pravilne porabe zraka pri govorjenju. Za pravilen tempo govora so bili pomembni akcenti kot muzikalni element, ki preprečujejo preveliko monotonost govora ali preveliko poudarjanje določenih glasnikov na škodo drugih. Zato je bilo pri glasovno-govorni metodiki pouka pomembno, da akcenti niso bili premočni in predolgi, saj je to poslabšalo izgovarjavo in govor.⁶⁴ Poleg pravilne uporabe akcentov je bilo pomembno tudi pravilno dihanje. Nepravilno dihanje pri govoru je povzročilo razsekan, zaletav in stokajoč govor in hkrati obremenilo govorne organe. Kot pravilo je veljalo: »Pred govorom zajami zrak z odprtimi usti, kolikor ga lahko, potem pa ga počasi izdihuj in hkrati tvori glas in glasovne zveze. Čim več besed izgovori v eni sapi.«⁶⁵

Za širjenje besednega zaklada so bili v obeh šolah pomembni učni sprehodi, na katerih so učenci opazovali življenje izven zavoda. V obeh šolah so učenci pisali dnevnik, in sicer v zagrebški šoli od četrtega razreda,⁶⁶ v ljubljanski šoli pa od petega razreda. Verjetno sta vodstvo in strokovno učiteljstvo obeh šol ocenili, na kateri stopnji so učenci sposobni pisati dnevnik. V ljubljanski šoli so učenci pisali dnevnik ob nedeljah in opisovali vsakodnevno dogajanje in svoja občutja. Pisali so tudi v svoj šolski časopis z naslovom Sonček.⁶⁷ V zagrebški šoli so dnevnik pisali vsak dan in opisovali dnevno dogajanje. Pisali so o svojih doživetjih na učnih sprehodih, kdo v internatu je dobil pismo od staršev, koga so obiskali starši, kdo v šoli je zbolel ipd. Dnevniški zapisi so služili učencem ne samo kot vaja v pisanju, ampak tudi kot čitanka.⁶⁸ Otroci so dnevnik pisali tudi v času šolskih počitnic, ki so jih preživljali v domačem okolju. Iz teh zapisov je imel učitelj uvid v dogajanje doma in hkrati v znanje otroka iz glasovno-govorne metodike pouka.⁶⁹ Josip Medved je zapisal, da so učitelji ob branju dnevnikov spoznavali različne razmere v življenju gluhih otrok, predvsem pa njihov bister um, ki je učitelje spodbudil, da je njihovo vztrajanje pri pouku vredno in konstruktivno.⁷⁰

64 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference, vršeče se dne 28., 29. in 30. aprila 1922.

65 Ibid.

66 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnicihoga veća sastavljen prilikom pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhoneme dece u Zagrebu u danima 3. i 4. juna 1935 godine.

Medved sicer v svojem delu Podizimo škole na strani 18 zapiše, da so učenci pisali dnevnik od tretjega razreda. Arhivsko gradivo priča drugače. Morda so sprva pisali dnevnik od tretjega razreda, a se je vodstvo zavoda kasneje odločilo drugače.

67 Več o tem Dobaja, *Gluhi in svet*, 64.

68 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnicihoga veća sastavljen prilikom pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhoneme dece u Zagrebu u danima 3. i 4. juna 1935 godine.

69 Medved, *Podizimo škole za gluhojenu djecu!*, 18.

70 Ibid., 19.

ŠOLSKI KURIKULUM

Na oblikovanje prvega učnega načrta v ljubljanski Gluhonemnici je delno vplival *Lehrplan und methodische Instruktionen für die Taubstummen-schulen*,⁷¹ ki je bil izdan v Budimpešti leta 1901.⁷² Prvi ravnatelj Štefan Primožič je ob pričetku svojega službovanja sestavil zavodski statut in okvirni službeni hišni red. Od 32 otrok, ki so jih starši prijavili za sprejem v zavod, jih je bilo po končanem sprejemnem izpitu sprejetih 26. Primožič jih je razdelil v dva paralelna razreda, in sicer I. a in I. b razred.⁷³ Organizacijski statut je določal, da se gluhi obeh spolov npravstveno versko vzgajajo in izobražujejo ter se pripravljajo za različne obrti.⁷⁴ Pouk je potekal po glasovno-govorni metodi, naravne kretnje so bile dovoljene le, če so imele nazorno vrednost. Učni jezik je bila slovenščina. Učni načrt in število ur posameznih predmetov v razredih je določila deželna vlada na predlog učiteljske konference. Učni predmeti so bili:

1. Verouk
2. Jezikovni pouk:
 - a) artikulacija, vaje v govorjenju in odgledovanju
 - b) nazorni pouk
 - c) jezikovne oblike
 - d) spisje
 - e) branje
 - f) proste govorne vaje in pravopis
3. Računstvo v zvezi z geometričnim oblikovanjem
4. Tisto, kar je bilo učencem najpomembnejše iz prirodoznanstva, zemljepisa in zgodovine s posebnim ozirom na dom in domovino
5. Lepopisje
6. Risanje
7. Telovadba
8. Ročna dela
9. Obrtni pripravljalni pouk
10. Pouk v gospodarskih in kmetijskih delih in v vrtnarstvu⁷⁵

71 Prevod: Učni načrt in navodila za metodiko pouka za gluhonemnice.

72 Bogo Jakopič, »Zgodovina učnih načrtov in programov šol za gluhe na Slovenskem«, *Kronika* 27, št. 3 (1979): 188.

73 Ljubo Dermelj, »Osebjje gluhonemnice od ustanovitve do danes,« v: Dostal Rudolf in Drago Supančič, ur., *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 24.

74 Jakopič, »Zgodovina učnih načrtov«, 188.

75 Ibid.

Po prvi svetovni vojni je poskušalo učiteljstvo pouk prilagoditi novim razmeram ob nastanku nove skupne jugoslovanske države. V obdobju med obema vojnama je ljubljanska gluhonemnica ostajala pri svojih nalogah in namenu zvesta prvotnemu organizacijskemu statutu.⁷⁶ Učenje govora je bil še naprej temelj za učenje drugih predmetov, ki so bili sestavni del šolskega učnega načrta v običajnih osnovnih šolah. Ljubljanska gluhonemnica, kot smo videli, sprva ni bila osemletna. Število razredov je naraščalo postopoma. Na primer v šolskem letu 1920/21 so bili sledeči razredi: I. a in b, II. a in b in III. a in b.⁷⁷ V teh razredih so se poučevali sledeči predmeti: veronauk, artikulacija, občevalni (praktični) govor, nazorni pouk (pojasnjevanje učne snovi s pomočjo učnih pripomočkov za boljšo predstavo učencev), jezikovne oblike, branje, računanje, pisanje, risanje, telovadba, ročna dela – delo na vrtu in učni sprehodi.⁷⁸ V prvem razredu je bilo največ ur namenjenih artikulaciji, in sicer 18 ur od skupno 36 ur. Sledili so računstvo s štirimi urami, ročna dela s štirimi urami, učni sprehodi s štirimi urami, pisanje z dvema urama, risanje z dvema urama in telovadba z dvema urama.⁷⁹ V drugem razredu je bilo največ ur, to je sedem od 36 ur, namenjenih občevalnemu govoru, v tretjem razredu pa nazornemu pouku. Vodstvo zavoda je učiteljem priporočalo določeno mero fleksibilnosti pri nazornem pouku, da učence lahko odpeljejo ven iz zavoda, ne glede na urnik, in jim nazorno prikažejo določeno učno snov ter seveda pri tem vse ubesedijo. Pozvalo jih je, naj preizkusijo vse pedagoške načine, ki bi otroku približali stvari, o katerih se je učil v šoli, in ga hkrati učili govora.⁸⁰ V tretjem razredu so se učenci pričeli učiti tudi veronauk, ki je obsegal 2 uri na teden.⁸¹ Dolgoletni katehet Viktor Šega (služboval je v letih 1906–1932) je svoje poslanstvo v gluhonemnici opisal kot duhovno oporo gluhim učencem in jih v kontekstu takratnega medicinskega modela obravnave oseb s posebnimi potrebami označil kot *»ubožci, četudi duševno več ali manj zaostali, zelo dobri, polni spoštovanja in pokorščine do svojih predpostavljanih in polni ljubezni do bližnjega«*.⁸² Misel je odraz obravnave oseb s posebnimi potrebami (tudi) v obdobju med obema vojnama, ko so različni strokovnjaki in posledično laična javnost osebe z ovirami videli kot »problem«, ki potrebuje neprestano zdravljenje in odpravo oviranosti. Pogosto so za njih uporabljali slabšalne izraze. V gluhonemnici je bil pri vodstvu zavoda in strokovnem učiteljstvu sicer razširjen prevladujoč medicinski model obravnave gluhih otrok in gledanje na

⁷⁶ Dobaja, *Gluhi in svet*, 52.

⁷⁷ SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 24. kimovca 1920.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

⁸² Viktor Šega, »Spomini na gluhoneme gojence,« v: Dostal Rudolf in Drago Supančič, ur., *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940* (Ljubljana: Ravnateljstvo gluhonemnice v Ljubljani, 1940), 38.

njih kot na »reveže«, ki potrebujejo pomoč, a hkrati je obstajalo tudi zavedanje o pomenu njihove izobrazbe, ki je bila pot v družbo slišočih.⁸³ Josip Medved je označil gluhost kot »*duševno praznino*«, zaradi katere je bila gluha oseba »*revež, ki se ni zavedal svoje situacije*«. »Pomoč« gluhi osebi v obravnavanem obdobju je bila možnost, da se nauči govora. Govor pa je bil pot v samostojno življenje.⁸⁴ Prisotnosti kateheta v gluhonemnici in njegove duhovne opore gluhi mladini pa ne smemo razumeti samo v kontekstu takratne obravnave oseb s posebnimi potrebami, ampak v kontekstu duha časa in pomembnosti vere v vsakdanjem življenju. Ivan Muha, predhodnik Josipa Medveda, je v svojih navodilih staršem gluhih otrok poudaril pomen verskih čustev, ki jih je pomembno vzbujati že od rane otrokove mladosti.⁸⁵ V kontekstu duha časa je opozoril na pomen splošne ponižnosti pred Bogom.

V naslednjem šolskem letu, ki ga navajam kot primer, to je šolsko leto 1921/22, so bili v ljubljanski gluhonemnici že štirje razredi, in sicer I., II. a in b, III. a in b, IV. a in b.⁸⁶ Obseg predmetov se je nekoliko povečal, število tedenskih ur pa je ostalo isto, to je 36. Učnim predmetom so se pridružili domoznanstvo, opisano kot uvod v družabno življenje, in pogovori o doživljajih, ki so združevali artikulacijo in občevalni govor, pri katerem je bil poudarek na posameznih frazah, opisih in dialogih.⁸⁷ Domoznanstvo je bilo šele v četrtem razredu, pogovori o doživljajih pa je bil učni predmet, ki je bil v učnem načrtu od drugega razreda in mu je v drugem razredu pripadalo največ ur, to je osem.⁸⁸ Sicer pa je bilo tudi v tem šolskem letu največ ur v prvem razredu odmerjenih artikulaciji, in sicer 18, v tretjem razredu nazornemu pouku s šestimi urami in v četrtem razredu prav tako nazornemu pouku s petimi urami in računstvu s petimi urami.⁸⁹ V šolskem letu 1922/23 je imela ljubljanska gluhonemnica že pet razredov, in sicer I., II., III. a in b, IV. a in b ter V. a in b.⁹⁰ Učnim predmetom so se pridružili novi: verski nazorni nauk v tretjem razredu z dvema urama na teden, spisje v petem razredu z eno uro na teden in prirodopis v petem razredu z dvema urama na teden. Vseh ur je bilo 36.⁹¹ Število razredov je rastlo postopoma. Šele od šolskega leta 1925/26 je bila

83 Več o tem Dobaja, »Izobraževanje in integracija gluhih,« 52–56.

84 Medved, *Podižimo šole za gluhonijemu djecu!*, 8–10.

85 HŠM, Izvještaj Zemaljskog Zavoda za gluhonijeme za školsku godinu 1894–95 u Zagrebu, Ivan Muha, Njega i uzgoj gluhonijemog djeteta u roditeljskom domu, 5. Ivan Muha je prišel v zavod leta 1894 kot strokovni učitelj. Leta 1895 je postal ravnatelj zavoda. Zavod je vodil do leta 1908. – Juras, »Prilog povijesti školstva i surdopedagogije u Hrvatskoj,« 200.

86 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference dne 18. 6. 1921.

87 Ibid.

88 Ibid.

89 Ibid.

90 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference dne 2. junija 1922.

91 Ibid.

ljubljanska šola osemletna.⁹² Navedena tri šolska leta prikazujejo učni kurikulum, ki je veljal do sprejetja novega šolskega zakona leta 1930.⁹³ Zakon je bil prvi za vso državo in je postavil temelje za ureditev šol za otroke s posebnimi potrebami, torej tudi za gluhe otroke. Z njim je prosvetna oblast želela preprečiti dotedajno prakso, ko so pogostokrat otroci s posebnimi potrebami obiskovali običajne šole in zaradi svojih posebnosti niso mogli slediti rednemu učnemu programu. Posledično so ponavljali razrede in zaostajali v razvoju.⁹⁴ Zakon je določal, da program in način poučevanja v teh šolah predpiše minister za prosveto s posebnim pravilnikom. Šole za otroke s posebnimi potrebami so bile urejene internatsko, saj so, kar se tiče slovenskega prostora, sprejemale otroke iz vseh delov Dravske banovine. Zagrebška šola je sprejemala gluhe otroke tudi iz drugih banovin, ne samo iz Savske. Že v šolskem letu 1928/29 je bil en učenec iz ljubljanske oblasti, en pa iz mariborske oblasti (Medžimurje).⁹⁵ V šolskem letu 1932/33 je bil en učenec tudi iz Dravske banovine,⁹⁶ iz česar lahko sklepamo, da so bili nekateri gluhi otroci iz ljubljanske in mariborske oblasti ter kasneje Dravske banovine vpisani v zagrebški zavod, pri čemer se postavlja vprašanje jezikovne različnosti. Morda so v zagrebški zavod občasno prihajali gluhi otroci z mejnih območij, kot je bilo to Medžimurje, kjer so v družini govorili hrvaški jezik.

Prosvetno ministrstvo je leta 1931 izdalo *Začasni učni plan in program za osemrazredno šolo za gluhonemo mladino*, ki je vstopil v veljavo 28. marca 1931. Pri njegovem oblikovanju je sodelovalo več učiteljev iz Ljubljane na čelu s tedanjim referentom za šole za otroke s posebnimi potrebami Antonom Skalo. Nov učni načrt ljubljanske Gluhonemnice se je pričel s pregledom učnih predmetov, torej predmetnikom. Na osemrazredni gluhonemnici so bili sledeči predmeti: jezikovni pouk je bil temeljni predmet, prisoten tudi pri poučevanju drugih predmetov, to je prirotopisa, domoznanstva, v okvir katerega so sodili zemljepis, zgodovina, družboslovje; računstva, pisanja, risanja, delovnega pouka (ročna dela, delo na vrtu), telesne vzgoje, verouka. Vodstvo gluhonemnice je med učne predmete uvrstilo tudi učne sprehode, na katerih so učenci opazovali resnično življenje izven zavoda. Učitelji so sprehode izkoristili zlasti za vadbo govora. Število tedenskih učnih ur je bilo v vseh osmih razredih skupaj 32 ur.⁹⁷ Predmetnik in učni načrt sta vsebovala dve osnovni smernici, to je pouk glasovnega govora, govornih

92 Dermelj, »Gluhonemi gojenci v dobi štiridesetih let,« 161.

93 *Uradni list kraljevske banke uprave Dravske banovine*, 28. 1. 1930, Zakon o narodnih šolah.

94 Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007), 257.

95 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Glavni izveštaj o radu zavoda u školskoj godini 1928/29.

96 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Ispitni izveštaj Zavoda za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu, 30. 6. 1933.

97 Dobaja, *Gluhi in svet*, 52–53.

usvojitev pojmovnega sveta, ter praktična usmeritev učencev k izobrazbi, ki so jo gluhi potrebovali v določenem poklicu.⁹⁸

Pomemben učni pripomoček so bili učbeniki, sicer maloštevilni. Leta 1921 so učitelji Vita Zupančič, Ivan Erbežnik in Vilko Mazi izdali *Berilo za osnovne šole*, litografirano čitanko za prva dva razreda osnovne šole.⁹⁹ Leta 1923 je Vilko Mazi uredil *Čitanko za izredne osnovne šole*, ki so jo sestavili učitelji gluhonemnice v Ljubljani, izdala pa Pokrajinska uprava za Slovenijo dne 1. maja 1923. Namenjena je bila gluhim učencem višjih razredov. Imela je dva dela. Prvi je bil namenjen jeziku, drugi pa praktičnemu pouku iz naravoslovnih predmetov. Pomanjkanje druge literature je deloma pokrila tudi šolski časopis *Sonček*, ki sta ga urejala učitelja Vinko Rupnik in Ivan Erbežnik. Izhajal je od leta 1937 do 1941 in je bil hkrati kronika zavoda.¹⁰⁰ Leta 1939 je zavodski katehet Alojzij Tome izdal *Katekizem za gluhoneme*.¹⁰¹

V šolskem letu 1905/6 so bili tiskani prvi učbeniki za učence zagrebške šole za gluhe, in sicer »*Oblici početnog govora za obuku gluhonijemih*« avtorja Ivana Muhe, »*Čitanka za gluhonijeme I. dio*« avtorja Josipa Medveda (drugi ponatis je bil leta 1926¹⁰²) in »*Početna pouka u vjeri za gluhonijeme*« avtorja Henrika Reckberga, ki jo je prevedel zavodski veroučitelj Janko Barlé.¹⁰³ Leta 1907 je bila kot učni pripomoček uvedena omenjena »*Čitanka za gluhonijeme I. dio*« avtorja Josipa Medveda, leta 1908 pa »*Čitanka za gluhonijeme, građa za stvarnu obuku u V razredu*«, ki jo je napisal zavodski učitelj Viktor Mayer.¹⁰⁴ Arhivski viri zagrebške šole za gluhe otroke ne ponujajo natančnega vpogleda v šolski kurikulum glede šolskih predmetov in odmerjenih tedenskih ur. Ne dajejo torej vpogleda v učni načrt šole. O slednjem lahko sklepamo na podlagi poročil o ocenjevanju dela učiteljev v posameznih razredih, iz katerih je razvidno, da so bili na šoli enaki predmeti kot v ljubljanski gluhonemnici.¹⁰⁵ Ravnatelj zagrebške šole Rajko Hergešić je v poročilu velikemu županu zagrebške oblasti dne 30. novembra 1926 zapisal, da je Zavod za odgoj gluhonijeme djece šola, v kateri se otroci, ki so gluhi od rojstva ali najzgodnejše mladosti, učijo govoriti v materinščini po glasovno-govorni metodi. Prav tako so se učili vse drugo, kar je predpisoval učni načrt za običajne osnovne šole, razen petja. V zavodu so razvijali ročne spretnosti z

98 Ibid., 53.

99 Bogo Jakopič in Ljubomir Savić, *Pota do besede: pregled vzgoje, izobraževanja in usposabljanja slušno prizadetih na Slovenskem* (Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, 1986), 64.

100 Ibid., 64–65.

101 Zdravko Kvržić, »Od ustanovitve gluhonemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani,« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 351.

102 HŠM, Medved, *Čitanka za gluhonijeme*.

103 Mršić, »Društvene, političke, gospodarstvene i kulturne prilike vremena,« 29.

104 Ibid.

105 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnikičkog veća sastavljen prilikom izvršenog pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu u danima 3., 4. i 6. junija 1938 godine.

ročnimi deli. Po končani šoli so se mladostniki izučili obrti izven zavoda.¹⁰⁶ Iz povedanega lahko sklepamo, da je bil učni načrt usmerjen v učenje govora, splošnih predmetov in ročnih del. Verouk je imel pomembno mesto v zagrebski šoli za gluhe, zlasti zato, ker so šolo obiskovali učenci različnih veroizpovedi (katoličani, pravoslavci, grkokatoliki, judovske vere in muslimani). To priča o odprtosti in toleranci zavoda. V posameznih šolskih letih je bil verouk organiziran glede na številčno zastopanost učencev posamezne veroizpovedi. Iz poročila zavoda sicer s konca 19. stoletja je razvidno, da je učence pravoslavne veroizpovedi učil verouk Ambrozij Pavlović, iguman v Zagrebu, učence rimskokatoliške veroizpovedi pa duhovnik in arhivar nadškofijske pisarne Janko Barlé.¹⁰⁷ Najštevilčnejši so bili učenci rimskokatoliške veroizpovedi. Vzemimo kot primer naključno izbrani šolski leti 1936/37 in 1937/38, ki ju lahko apliciramo tudi na druga šolska leta. V prvem šolskem letu je bilo od skupno 128 učencev 105 učencev rimskokatoliške vere, v drugem šolskem letu pa je bilo od skupno 130 učencev 108 učencev rimskokatoliške vere.¹⁰⁸ Zavod so pogosto obiskovali tudi cerkveni dostojanstveniki. Dne 8. junija 1936 je zavod obiskal sam nadškof Alojzij Stepinac in s svojim obiskom izkazal skrb za gluho mladino.¹⁰⁹

Zagrebska šola je imela konec 19. stoletja štiri razrede.¹¹⁰ Njihovo število razredov se je postopoma povečevalo. V šolskem letu 1926/27 je bila šola šestrazredna s petimi paralelkami.¹¹¹ V šolskem letu 1930/31 pa je bila šola že sedemrazredna z enajstimi oddelki.¹¹²

S šolskim zakonom leta 1930 je pojem »narodna šola« obsegal v glavnem štiriletno osnovno šolo in štiri razrede višje narodne šole.¹¹³ To je za običajne narodne šole pomenilo, da je bila šolska obveznost dejansko omejena na prve štiri razrede, v katerih so učenci dobili obvezno osnovno šolo in izobrazbo za praktično življenje v poljedelstvu, obrti, trgovini ter možnost prehoda v šole višje stopnje, to je v višjo narodno šolo, meščansko šolo in gimnazijo.¹¹⁴ V šoli za gluhe otroke v Zagrebu so prvi štirje razredi predstavljali osnovno šolo, ki so jo učenci vsakodnevno obiskovali. V okviru teh razredov je bilo več oddelkov, na primer v šolskih letih od 1936 do 1938 je imel vsak razred dva oddelka, v šolskem letu

106 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Velikom Županu Zagrebačke Oblasti, 30. 11. 1926.

107 HŠM, Izvještaj Zemaljskog Zavoda za gluhoonijeme u Zagrebu za školsku godinu 1898/99, 10.

108 HŠM 37 203 Zavod za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu 1936/37, 1937/38.

109 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Godišnji izveštaj o radu Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu u školskoj godini 1935/36.

110 HŠM, Izvještaj Zemaljskog Zavoda za gluhoonijeme u Zagrebu za školsku godinu 1898/99, 11.

111 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Velikom Županu Zagrebačke Oblasti, 30. 11. 1926.

112 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Izveštaj o nadzoru Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu sa 11 odjeljenja izvršenom dne 19. i 20. juna 1931.

113 Dragutin Franković et al., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj* (Zagreb: Pedagoško-književni zbor Zagreb, 1958), 333.

114 Ibid.

1938/39 pa je imel prvi razred kar tri oddelke, ostali pa po dva oddelka. Delitev razredov v več oddelkov ni bila samo posledica velikega števila vpisanih otrok, ampak tudi posledica stališča šole, ki ga je jasno izpostavil učitelj Petar Matijašević v svojem predavanju na temo organizacije dveh oddelkov enega razreda. Izhajal je iz stališča, da razredi v šolah za gluhe otroke niso oblikovani glede na potrebe otrok, saj so v razredih otroci enake starosti, ne pa tudi enakih sposobnosti. Pri tem se je skliceval na stališča takratne »moderne« pedagogike, da fizična starost ni enaka intelektualni zrelosti. Da bi se ublažile individualne razlike v kognitivnem razvoju med gluhih otroki, je izpostavil pomen organizacije oddelkov za nadarjene in manj nadarjene gluhe otroke. Na podlagi organizacije oddelkov naj bi sestavili tudi učni načrt.¹¹⁵

Razredi od petega do osmega so predstavljali višjo narodno šolo, pri čemer je bila v šolskih letih od 1936 do 1938 zagrebška šola za gluhe ponovno šest-razredna, v šolskem letu 1938/39 pa je bilo v zavodu ponovno sedem razredov.¹¹⁶ Zagrebška šola v obdobju med obema vojnama nikoli ni imela osem razredov. Iz virov ni jasno, zakaj je bilo tako. Prav tako ni jasna vloga višje narodne šole v izobraževanju gluhih. Sklepamo lahko, da so bili prvi štirje razredi namenjeni osnovni izobrazbi gluhih, višja narodna šola pa je pomenila višjo stopnjo v izobraževanju, pri čemer je bilo verjetno število razredov odvisno od vpisa in prostorskih možnosti. Osnovni namen zagrebške šole je bil isti kot ljubljanske, to je naučiti gluhe govora, dati osnovno izobrazbo iz splošnih predmetov in jih z ročnimi deli pripraviti za bodoči poklic. Pomembno vlogo pri šolanju in kasnejšem iskanju zaposlitve po koncu šolanja je imela podpora v družini. Vsi gluhi mladostniki te podpore niso imeli.

POUK V POSAMEZNIH RAZREDIH

Poglavje na primeru opisa pouka po posameznih razredih prikaže izvajanje šolskega kurikulumu v praksi. Poudarek je na gluhonemnici v Ljubljani. Kot primer prikaza praktičnega pouka na ljubljanski šoli navajam šolsko leto 1937/38, ki je zanimivo zaradi odprtja t. i. pripravljalnega razreda in prisotnosti ravnatelja zagrebške šole za gluhe Rajka Hergešića na učiteljski konferenci, ki je potekala od 2. do 7. junija 1938 v gluhonemnici in ji je Hergešić tudi predsedoval. Hergešić je bil prisoten na konferenci kot odposlanec ministrstva za prosveto v Beogradu. V tej vlogi je konec maja 1938 prisostvoval pouku v posameznih razredih in podal

115 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovnog nastavnčkog veća Zavoda za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu, 12. 9. 1934.

116 HŠM 37 203 Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu 1936/37, 1937/38, 1938/39.

Zavod za gluhonemo mladino v Ljubljani. Vaja artikulacijskega govora. Ljubljana, april 1950

Hrani: MNSZS, FS5368/29. Foto: Zvone Mahovič

natančno poročilo, ki ga je prebral na omenjeni konferenci.¹¹⁷ Hergešić je bil sicer v tej vlogi v gluhonemnici že v šolskem letu 1936/37, ko je izvajal nadzor v dneh od 31. maja do 1. junija 1937.¹¹⁸ Njegovi obiski gluhonemnice so bili gotovo pomembni tudi v kontekstu sodelovanja med ljubljansko in zagrebško šolo ter spoznavanja pedagoškega dela in izmenjave izkušenj. Zanimivo je, da je bil v dneh od 3. do 6. junija 1938 namestnik ravnatelja ljubljanske gluhonemnice Mirko Dermelj v nadzoru kot odposlanec prosvetnega ministrstva v Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu.¹¹⁹ Ministrstvo za prosveto je verjetno na ta način izvajalo ne samo nadzor nad delom šol za otroke s posebnimi potrebami, ampak tudi spodbujalo izmenjavo pedagoških izkušenj med šolami in morda spodbujalo tudi konstruktivno tekmovalnost.

Šolsko leto 1937/38 je bilo, kot rečeno, pomembno zaradi odprtja t. i. pripravljalnega razreda v gluhonemnici. To je bil prvi pripravljalni razred v Kraljevini

¹¹⁷ SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik uradne konference nastavnikov, sestavljen o priliki pregleda dela v ljubljanski državni gluhonemnici v dneh 2., 3., 4., 5., 6. in 7. junija 1938.

¹¹⁸ AJ 66, t. e. 2049, p. e. 2024, Nadzorstveno poročilo in ocenjevalni listi za šolsko leto 1936/37, 10. 6. 1937.

¹¹⁹ AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnikovega večja sastavljen prilikom izvršenog pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u danima 3., 4. i 6. juna 1938 godine.

Jugoslaviji. Za gluhe predšolske otroke v obravnavanem obdobju ni bilo posebnih vrtcev. Gluhi otroci so bili pred vstopom v gluhonemnico v domači oskrbi in večkrat niso bili deležni primerne vzgoje. Surdopedagogi tedanjega časa so namreč opozarjali na prednosti predšolske vzgoje in to tudi argumentirali s tem, da gluhi otroci izražajo svoje veselje in notranja občutja z neartikuliranimi glasovi. To je njihov govor. Po mnenju tedanje stroke je bilo treba v letih pred vstopom v šolo ustvariti razmere za govorni razvoj gluhega otroka, pojme in predstave je bilo potrebno narediti razumljive. V domačem okolju so bili neartikulirani glasovi pogostokrat zadušeni, ker jih starši niso razumeli ali pa so se jih celo sramovali. V svoji nevednosti niso bili pozorni na odgledovanje in so tako zanemarili najpomembnejši dejavnik za tvorbo človeškega govora. Strokovnjaki so opozarjali, da si gluhi otrok v nespodbudnem domačem okolju ustvarja nepopolne predstave, predvsem tiste, ki jih spremljajo zvoki. Neznanje staršev je lahko privedlo do usodnih vzgojnih napak.¹²⁰

V šolskem letu 1937/38 je v pripravljalnem razredu učil učitelj Drago Zupančič. V razredu je bilo 17 učencev, in sicer sedem deklic in deset dečkov. V pripravljalnem razredu sta potekala preizkus sluha in priprava na vstop v prvi razred. Na tej stopnji je bil znakovni jezik, t. i. kretanje, še vedno dovoljen, a predvsem v vlogi pomoči za učenje po oralni metodi. Učitelj Zupančič je z barvnimi kredami na tablo risal pojme, in sicer samostalnike z belo barvo, glagole s sivo barvo in pridevnike z rdečo barvo. Otroci so se naučili šteti do 10. Hergešić je v svojem poročilu pohvalil urejenost šolske dokumentacije, poudaril zahtevnost dela in pohvalil delo učitelja, ki ga je ocenil z odlično oceno.¹²¹ V prvem razredu je poučeval učitelj Metod Kumelj. V razredu je bilo 13 učencev, in sicer 5 deklic in 8 dečkov. Učenci so jasno izgovarjali posamezne glasove in jih povezovali v zloge in besede. Pri govoru so pravilno dihali in upoštevali učiteljeva navodila glede pravilnega vdiha in izdiha. Učitelj je z učenci artikuliral kratke stavke, sestavljene iz treh besed, in učence sproti popravljaj, če je bilo potrebno. Prizadeval si je namreč, da je učenec jasno izgovoril vse glasove v besedah in besede povezal v stavke. Hergešić je v svojem poročilu zapisal, da so otroci lepo artikulirali stavke, jih zapisovali na tablo oziroma v zvezke s tiskanimi in pisanimi črkami. Učitelj Kumelj je uvajal v delo tri učitelje pripravnike, ki so hospitirali pri pouku. Delo učitelja je ocenil z odlično oceno. Skupaj z učiteljem Kumljem pa je Hergešić ocenil tudi delo vseh treh hospitantov, in sicer z oceno prav dobro.¹²² Razredničarka drugega razreda je bila Ljudmila Penko, ki je poučevala artikulacijo, govor, nazorni nauk in računstvo. V razredu je bilo 12 učencev, in sicer

120 Dobaja, *Gluhi in svet*, 58.

121 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik uradne konference nastavnikov sestavljen o priliki pregleda dela v ljubljanski državni gluhonemnici v dneh 2., 3., 4., 5., 6. in 7. junija 1938.

122 Ibid.

6 deklic in 6 dečkov. Pri nazornem nauku je učiteljica predstavila uro. Otroci so odgovarjali najprej v zboru in nato posamezno. Učiteljica je veliko pozornosti posvečala pravilni artikulaciji in pri govoru učence spodbujala k čisti in lepi izgovarjavi ter pravilnemu dihanju. Istočasno z izgovarjanjem besed in stavkov so učenci zapisovali učno snov v zvezke s svinčnikom in barvicami. Hergešić je ocenil, da je pisava lepa in razločna. Učiteljici je za njeno delo dodelil najvišjo oceno in jo utemeljil s sledečimi besedami: *»Iz predvajanja je razvidno, da je nastavnica posvečala vse svoje sile in je delala prav marljivo. Uradne spise vodi v redu in jo ocenjujem z oceno odlično.«*¹²³

Tretji razred je poučevala učiteljica Matilda Podkrajšek, in sicer govor, jezikovne oblike, branje, računstvo, nazorni nauk in ročna dela. V razredu je bilo 13 otrok, in sicer 8 deklic in 5 dečkov. V času inšpekcije je obravnavala značilnosti lutke, ki so ji gluhi otroci rekli »pupa«. Kot že omenjeno, je bil prvi glas, ki so se ga gluhi otroci učili, glas »p«. Ko so se, v skladu s takratnimi pravili artikulacije, naučili še druge glasove, so glas »p« povezovali z drugimi glasovi in tvorili besede, tako tudi besedo »pupa«. V okviru obravnave so učenci v zboru in posamezno ponavljali za učiteljico stavke o »pupi« (npr. Pupa je brez nog, Pupa nima nog). Učiteljica je napačno izgovorjavo sproti popravljala. Učenci so stavke zapisovali v zvezke ali na tablo. Učiteljica je s svinčnikom popravljala pravopisne napake. Pri računstvu so otroci spoznavali denar. Delo učiteljice je Hergešić ocenil z odlično oceno in pohvalil njeno marljivo delo, sposobnosti in dolgoletne izkušnje.

Razrednik četrtega razreda je bil Ivan Kunst, ki je poučeval vse predmete razen računstva, pisanja, telovadbe in ročnih del. V razredu je bilo 11 učencev, in sicer 4 deklice in 7 dečkov. Učitelj se je z učenci pogovarjal o šoli, tako na primer: *»Gluhonemnica je hiša. Zaloška cesta je pred gluhonemnico. Zaloška cesta ni kratka, ampak dolga. Po cesti vozi tramvaj. Iz gluhonemnice se peljemo na kolodvor.«*¹²⁴ Učitelj je torej vodil praktični pogovor o stvareh, ki so bile za učence pomembne pri prostorski orientaciji, tako na primer, kje se nahaja njihova šola, kako se pride na kolodvor ipd. Hergešić je ocenil govor učencev kot lep in artikuliran. Učenci so hitro in pravilno odgledovali, brali z ustnic. Hergešić je pregledal tudi zvezke učencev in jih ocenil kot urejene. Učitelji so napake v zvezkih skrbno označili in učencem na ta način dali povratno informacijo. Delo razrednika je ocenil z odlično oceno.

V šolskem letu 1937/38 sta bila v petem razredu dva oddelka. Razrednik 5. a razreda je bil Vilko Mazi, ki je poučeval govor, računstvo, spisje, zemljepis in risanje. V razredu je bilo 7 deklic in 5 dečkov. V času obiska Hergešića je učitelj obravnaval cvetje. Za večjo nazornost je v razred prinesel različno cvetje in razvil

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ibid.

pogovor na to temo, kot npr. »*Regrat je poljsko cvetje. Kopriva raste okoli grmovja. Deli rastlin so: korenina, deblo, listi in cvet.*« V okviru računstva so učenci računali do 1000 in reševali uporabne naloge. Učitelj je pri odgovorih učencev pazil na čisto artikulacijo in razumljiv govor. Hergešič je opazil, da so otroci hitro odgledovali, torej brali z ustnic. Učitelja Mazija je videl kot vzornika drugim učiteljem, saj je uspešno poučeval že 20 let in napisal več del s področja poučevanja in skrbi gluhih otrok in mladine (npr. Ilustrovana čitanka iz leta 1923, Usoda gluhoneme mladine iz leta 1933, Pomoč gluhonemi mladini iz leta 1937). Učitelj je imel red tudi pri urejenosti uradnih spisov. Hergešič ga je ocenil z odlično oceno. Razrednik drugega oddelka 5. b razreda je bil učitelj Albin Ogorelec, ki je poučeval vse predmete, razen zemljepisa, risanja, ročnih del in telovadbe. Poučeval je 12 učencev, in sicer 7 deklic in 5 dečkov. Učitelj je v času prisotnosti Hergešiča obravnaval prvo sveto obhajilo, ki so ga učenci prejeli 25. maja 1938, in osnovno temo povezal s časovno predstavo (učencem je postavljajl vprašanja kot npr. »*Koliko dni je preteklo od sv. obhajila do danes?*«) in opisom dogajanja v času prejema prvega obhajila (»*dober zajtrk, malinovec, fotografiranje*«). Hergešič je opazil, da so otroci dobro artikulirali, pravilno uporabljali spol, sklon, število ter logično izražali svoje misli. V okviru računstva so učenci računali do 1000. Njihovo delo je Hergešič ocenil s prav dobrim. Prav tako je bil zadovoljen z urejenostjo zvezkov in učiteljeve dokumentacije. Delo učitelja Ogorelca je ocenil z odlično oceno.¹²⁵

Razrednik šestega razreda Ivan Erbežnik je poučeval govor, računstvo, risanje ter vodil učence na učne sprehode. Devet učencev (6 deklic in 3 dečki) šestega razreda je skupaj z razrednikom predhodno obiskalo center Ljubljane in spoznavalo vsakdanje življenje v mestu in mestni utrip. Ob prisotnosti Hergešiča je razrednik z učenci vodil pogovor o tem obisku. Razgovor je zanimiv v kontekstu tedanjega mestnega utripa, ki ga danes v Ljubljani ni več. Učenci so pri Zmajskem mostu videli lončarje, zato jim je razrednik postavljajl vprašanja, na katera so odgovarjali. Pogovor je potekal takole: »*Pri Zmajskem mostu smo videli lončarje. Kaj izdeluje lončar? Lončar izdeluje različne predmete: skleda, lonca, vaze itd. Roba se izdeluje iz ilovice. Žge se v peči.*« Učitelj je pogovor usmeril v različna ročna dela, npr. izdelovanje čipk. V drevoredih na ljubljanski tržnici so učenci videli mesarje. Učitelj Erbežnik je pogovor usmeril v različne mesne izdelke in cene mesa. S tem je dobil priložnost za vadbo iz matematike, saj je učencem postavil vprašanja kot npr.: »*Koliko stane 5 kg mesa? Koliko 8 kg špeha?*« Hergešič je delo učencev ocenil kot uspešno, saj so ustno in pisno dobro računali. Pohvalil je tudi njihov govor in zapisal: *Vidi se, da dela ta stari preiskušeni nastavnik z veliko*

125 Ibid.

ljubeznijo in požrtvovalnostjo in se ocenjuje z oceno odlično.»¹²⁶ Sedmi razred je bil predzadnje leto šolanja gluhih otrok. Pouk je bil še bolj usmerjen v pripravo gluhe mladine na samostojno življenje. Razrednik je bil Vinko Rupnik. Poučeval je 10 otrok, in sicer 4 deklice in 6 dečkov. Učil je računstvo, risanje, govor, pisanje ter vodil učence na učne sprehode. V času Hergešičevega obiska je povezal dva predmeta, in sicer računstvo in slovnico. Obiskovalca je vključil v pouk tako, da je učencem zastavil sledečo uporabno nalogo: »*Gospod odposlanec ima 2340 din. Danes razdeli med nas vse. Vsi bomo dobili enako. Koliko dobi vsak?*»¹²⁷ Z omenjenim primerom je učitelj obravnaval tudi jezikovne in slovnične oblike posameznih besed. Hergešič je pohvalil učitelja, da je pozoren na razločen govor učencev, čisto artikulacijo, pravilno in smiselno izražanje in pravilno odgledovanje. Poudaril je tudi pomemben prispevek učitelja Rupnika v izobraževanju odraslih gluhih in seznanjanju javnosti s problematiko gluhih glede težav pri vključevanju v družbo. Na podlagi vsega tega je učitelja ocenil z odliko.

Osmi razred je pomenil konec osnovnošolskega izobraževanja gluhih otrok. Razrednik Zdravko Omerza je poučeval branje, jezikovne oblike, govor, zemljepis in zgodovino, prirodopis in vodil učence na učne sprehode. V razredu je bilo 12 učencev, 7 deklic in 5 dečkov. Ob prisotnosti odposlanca prosvetnega ministrstva je učitelj obravnaval zgodovino šolstva gluhih in z učenci vodil pogovor o tem. V tem kontekstu je učitelj z učenci vabil govor in bil pozoren na jasno artikulacijo ter izgovarjavo. Njegova pozornost je bila toliko večja, ker so učenci zaključevali šolanje. Hergešič je bil zadovoljen z videnim in je zelo uspešno ocenil učiteljevo delo.¹²⁸

Pouk je na enak način potekal tudi v drugih šolskih letih. Hergešič je delo v ljubljanski gluhonemnici na splošno ocenil z odliko. Ni imel pripomb. Upoštevajoč njegovo poročilo se je trud ljubljanske gluhonemnice v strokovnem smislu obrestoval. Šola je bila verjetno tudi primer strokovnosti drugima dvema šolama v Kraljevini Jugoslaviji, torej zagrebški in beograjski.

Zagrebška šola v obdobju med obema vojnama ni imela pripravljalnega razreda. V prvem razredu zagrebške šole za gluhe je bil pouk usmerjen v pravilno izgovarjanje glasov, pisanje posameznega glasu in branje z ustnic. Učenci so se naučili pisati z velikimi tiskanimi črkami. Naučili so se napisati svoje ime in priimek ter številke do deset.¹²⁹ V drugem razredu so ponavljali izgovarjavo posameznih glasov. Uporabljali so že berilo in se z njegovo pomočjo učili tiskane črke. Učitelj je širil besedni zaklad otrok s ponavljanjem posameznih besed za predmete v razredu, na dvorišču, na vrtu, v gozdu, skratka s pojmi iz vsakdanjega

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Medved, *Podizimo škole za gluhonijemu djecu!*, 17, 19.

življenja učencev. Za lažjo predstavo pojmov je učitelj uporabljal učila (modeli, slike, fotografije) in učne sprehode. Konec drugega razreda so bili učenci sposobni odgovoriti na vprašanja, kdo, kaj, s čim, koliko ipd. Tako npr.: »*Kdo je to? Kaj je to? Kaj delaš? Koliko? Kje? S čim?*«¹³⁰ V drugem razredu so učenci že pisali in risali v zvezke ter se naučili računati do 20, in sicer seštevanje in odštevanje. V skladu z duhom časa so se naučili molitve. V tretjem in četrtem razredu se je zahtevnost v učenju govora povečala. Cilj je bil, da se učenci naučijo govoriti in pogovarjati. Govorne oblike so se razširile tako, da so učenci v petem in šestem razredu poznali vse najpomembnejše govorne oblike hrvaškega jezika. Na tej stopnji so učenci sicer že nekoliko govorili, a ta govor je bil še nerazvit in nepopoln. Medved je omenjeno pojasnil s praktičnim primerom. Otrok, ki se je zbodel v peto s trnjem, ni poznal besede »trn«, zato je svoje stanje pojasnil s sledečimi besedami: »*Peta boli! Igla les notri.*«¹³¹ Neznano besedo »trn« je pojasnil z znanimi besedami, to je »igla les«. Ne glede na te pomanjkljivosti v besednem zakladu so imeli gluhi učenci v petem in šestem razredu že toliko uvida, da se je bilo mogoče z njimi pogovarjati o običajnih stvareh iz vsakdanjega življenja.

Govor je bil temelj tudi za druge šolske predmete. Medved je podal zanimivo oceno znanja gluhih učencev ob zaključku šolanja. Gluhi učenec, ki je zaključil šolanje z dobrim uspehom, naj bi imel vse tisto znanje, ki ga je imel polnočutni učenec ob zaključku osnovne šole. Pogoj za to pa sta bili visoka strokovna usposobljenost učitelja, ki je gluhe učence naučil jasne izgovarjave in branja z ustnic, ter sposobnost učencev za glasovno-govorno metodo.¹³² Upoštevali so poročilo Mirka Dermelja kot odposlanca prosvetnega ministrstva iz junija 1938 je bil omenjeni pogoj izpolnjen, saj je Dermelj ocenil delo učiteljev z odlično oceno ne samo v didaktičnih pristopih pri pouku, ampak tudi v odnosu do otrok. Izpostavil je njihovo potrpežljivost in prijateljski odnos do učencev.¹³³ Potrpežljivost učiteljev pri učenju pravilne artikulacije je izpostavil predvsem v primeru četrtega razreda, v katerem je opazil tri učence z ovirami v kognitivnem razvoju, ki bi sodili v prilagojene oddelke za gluhe otroke, vendar jih v tistem obdobju ni bilo. Učitelji so na splošno poskušali takšne otroke obdržati pri pouku, a se je učiteljski zbor na določeni točki odločil za izpis teh otrok iz šole. Sicer pa je Dermelj v razredih opazil konstruktivno dinamiko pouka, ki je vzbujala zanimanje učencev za učno snov, spodbujala skupinsko delo in medsebojno konstruktivno tekmovanje. Učitelji so razvili pogovor o določeni temi, kot je bil na primer šolski izlet ali neka zgodba, in spodbujali učence, da so drug drugemu postavljali vprašanja in

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid., 18.

¹³² Ibid., 19.

¹³³ AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnikičkog veća sastavljen prilikom izvršenog pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhošolnice djece u Zagrebu u danima 3., 4. i 6. juna 1938 godine.

nanja odgovarjali. V petem razredu je izpostavil, gledano z današnjega stališča, moderen pedagoški pristop, to je igro vlog. Učenci so prebrali zgodbo z naslovom Ukradeni konj, ki je imela moralno sporočilnost. Zgodbo in njeno sporočilnost so podoživeli z metodiko igre vlog. Pri tem so vadili pravilno artikulacijo in odgledovanje. Dermelj je opazil sposobnost nekaterih učiteljev za neopazno prehajanje iz enega v drugi učni predmet in izpostavil predvsem razrednika šestega razreda Ljudevita Šafarića, ki je v razredu poučeval vse predmete. Učitelj je s svojimi didaktično-pedagoškimi pristopi predelal v razredu veliko več snovi, kot jo je določal učni načrt. Učitelj je pouk pričel z zemljepisom, pri katerem je obravnaval nebesna telesa, gibanje Zemlje, ter od tu prešel na matematiko z računanjem obsega in ploščine kroga, se ponovno vrnil na zemljepis in od tu na zgodovino in prirodopis. Učenci so učitelju odgovarjali in mu sledili pri pouku.¹³⁴

Gluhi učenci so v učenju govora dosegli stopnjo, ki so jo njihovi učitelji in odposlanca prosvetnega ministrstva ocenili kot uspešno. Prav tako so si učenci pridobili potrebno znanje iz drugih predmetov. Ob zaključku šolanja so bili dovolj podprti za samostojno življenje. To seveda ni bilo dovolj, saj so bile za samostojno življenje, kot že rečeno, pomembne opora družine in sploh življenjske okoliščine posameznega gluhega mladostnika.

REZULTATI POUČEVANJA PO GLASOVNO-GOVORNI METODI

Uspešnost glasovno-govorne metode poučevanja lahko prikažemo s pomočjo končnih rezultatov uspešnosti v posameznih šolskih letih, ki so jih učitelji podali na zaključnih šolskih konferencah. Kot primer uporabljam naključno izbrana šolska leta 1934/35, 1935/36, 1936/37, 1937/38 in 1938/39. Podobni rezultati so tudi za ostala šolska leta. Podatki so iz zapisnikov šolskih konferenc.

Gluhonemnica v Ljubljani

Tabela 1: Učni uspeh za šolsko leto 1934/35

Število vseh učencev	Razred so ponavljali	Predčasno odpuščeni iz šole	Končali so osnovno šolo	Napredovali so v naslednji razred	Splošni učni uspeh
113	5	3	11	94	Prav dober

134 Ibid.

Tabela 2: Učni uspeh za šolsko leto 1935/36

Število vseh učencev	Razred so ponavljali	Predčasno odpuščeni iz šole	Končali so osnovno šolo	Napredovali so v naslednji razred	Splošni učni uspeh
111	2	2	12	95	Dober

Tabela 3: Učni uspeh za šolsko leto 1936/37

Število vseh učencev	Razred so ponavljali	Predčasno odpuščeni iz šole	Končali so osnovno šolo	Napredovali so v naslednji razred	Splošni učni uspeh
113	3	4	13	93	Dober

Tabela 4: Učni uspeh za šolsko leto 1937/38

Število vseh učencev	Razred so ponavljali	Predčasno odpuščeni iz šole	Končali so osnovno šolo	Napredovali so v naslednji razred	Splošni učni uspeh
121	5	2	12	102	Prav dober

Tabela 5: Učni uspeh za šolsko leto 1938/39

Število vseh učencev	Razred so ponavljali	Predčasno odpuščeni iz šole	Končali so osnovno šolo	Napredovali so v naslednji razred	Splošni učni uspeh
128	5	7	9	107	Dober

V šolskem letu 1934/35 je ljubljansko šolo obiskovalo 113 gluhih otrok od prvega do osmega razreda. Splošni učni uspeh je bil prav dober. Pet otrok je ponavljalo razred, trije so bili zaradi nesposobnosti učenja po oralni metodi predčasno odpuščeni, 11 učencev pa je končalo osmi razred in zapustilo šolo. Štiriindevetdeset otrok je napredovalo v višji razred.¹³⁵ Otroci, ki so bili predčasno odpuščeni, so bili bodisi oskrbovani doma ali so se izučili poklica ali pa so bili zaposleni kot pomožno osebje, če so bili dovolj stari. Kot že omenjeno, v tem obdobju ni bilo ustanov za takšne otroke in mladostnike. Odločitev učiteljev za predčasni odpust posameznih učencev ni bila enostavna in hitra. Bila je rezultat strokovnih pogovorov, izmenjave mnenj in dajanja priložnosti otrokom, ki so se težko učili. V šolskem letu 1935/36 je šolo obiskovalo 111 gluhih otrok, od prvega do osmega razreda. Splošni učni uspeh je bil dober. Dva otroka sta ponavljala razred, dva sta bila predčasno izključena iz šole zaradi nesposobnosti, 12 učencev pa je končalo osmi razred in zapustilo šolo. Petindevetdeset otrok je napredovalo

135 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik klasiikacijske konference, ki se je vršila dne 5. junija 1935.

v višji razred.¹³⁶ V šolskem letu 1936/37 je šolo obiskovalo 113 gluhih otrok od prvega do osmega razreda. Splošni učni uspeh je bil dober. Trije otroci so ponavljali razred, štirje so bili predčasno izključeni, 13 pa jih je končalo osmi razred in zapustilo šolo. Triindevetdeset otrok je napredovalo v višji razred.¹³⁷ V šolskem letu 1937/38 je šolo obiskovalo 121 gluhih otrok, od pripravljalnega razreda do osmega razreda. V tem šolskem letu je namreč pričel delovati pripravljalni razred, v katerem je bilo 17 otrok. Petnajst otrok je napredovalo v prvi razred, dva otroka pa sta razred ponavljala. Splošni učni uspeh v pripravljalnem razredu je bil prav dober. Uspeh na nivoju šole je bil prav tako prav dober. Pet učencev je ponavljalo razred, dva učenca sta bila predčasno izključena zaradi nesposobnosti, dvanajst učencev pa je končalo osmi razred in zapustilo šolo. V višji razred sta napredovala sto dva otroka.¹³⁸ V šolskem letu 1938/39 je bilo vseh učencev 128. Večina jih je napredovala v višji razred. Tisti, ki niso napredovali, so ponavljali razred ali pa so bili odpuščeni iz šole zaradi nesposobnosti učenja po glasovno-govorni metodi ali tudi pridruženih učnih težav. Razred je ponavljalo 5 učencev, 7 pa jih je bilo odpuščenih iz šole, kar je bilo največ od vseh šolskih let, ki služijo kot primer. Vzroki za predčasen odpust so isti kot prejšnja leta. Osnovnošolsko izobraževanje je končalo 9 učencev. Splošni učni uspeh v šoli je bil dober. Povprečje je pokvaril uspeh v pripravljalnem razredu, ki je bil v tem šolskem letu slab. Na začetku šolskega leta je bilo v pripravljalnem razredu 14 otrok. Samo osem jih je napredovalo v prvi razred. Dva učenca sta razred ponavljala, štirje pa so bili predlagani za odpust zaradi nezadovoljivega učnega uspeha.¹³⁹

V navedenih šolskih letih, ki nam služijo kot primer, je večina učencev gluhonemnice v Ljubljani napredovala v višji razred, kar pomeni, da so učitelji ocenili njihovo delo in učenje po oralni metodi kot uspešno. Med leti ni bilo večjih številčnih odstopanj. Splošni učni uspeh je bil v zlati sredini, torej dober. Večja nihanja med leti so bila v številu predčasno odpuščenih otrok. V tem oziru je bilo izstopajoče šolsko leto 1938/39, ko je bilo odpuščenih kar 7 otrok. Gledano v celoti lahko rečemo, da je bila glasovno-govorna metoda poučevanja v ljubljanski gluhonemnici uspešna. Delo šole je z najvišjo oceno ocenil tudi odposlanec ministrstva za prosveto Hergešić, kar je bil gotovo pomemben kazalnik uspešnosti.

136 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik klasifikacijske konference, ki se je vršila dne 15. junija 1936.

137 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik klasifikacijske konference, ki se je vršila dne 16. junija 1937.

138 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik klasifikacijske konference, ki se je vršila dne 1. junija 1938.

139 SI AS 2032, t. e. 2, Zapisnik redne učiteljske konference na državnih gluhonemnicah v Ljubljani 16. in 17. junija 1939.

Zavod za odgoj gluhonijeme djece v Zagrebu

Konferenčni zapisniki zagrebske šole o učnem uspehu ob koncu posameznega šolskega leta niso tako številčno pregledni kot isti v ljubljanski šoli. Končni uspeh je jasen šele ob podrobnem branju konferenčnih zapisnikov. Za šolski leti 1936/37 in 1937/38 so ohranjeni le polletni rezultati, za šolsko leto 1938/39 pa ni ohranjenih številčnih podatkov glede učnega uspeha, ampak le poročilo ravnatelja o poteku pouka v posameznih razredih in uspešnosti dela učiteljev ter sodelovanje učencev pri pravilni artikulaciji in razumevanju učne snovi, spričo česar za to šolsko leto lahko le sklepamo, da ni bilo bistvenih sprememb v učnem uspehu v primerjavi z drugimi šolskimi leti. Glede na povedano pričujoče tabele ne vsebujejo istih podatkov kot tabele ljubljanske gluhonemnice. Kljub temu so nazoren prikaz uspešnosti šole.

Tabela 6: Učni uspeh za šolsko leto 1934/35

Število vseh učencev	Uspeh			
	Odlično	Prav dobro	Dobro	Slabo
133	53	37	35	8

Tabela 7: Učni uspeh za šolsko leto 1935/36

Število vseh učencev	Uspeh			
	Odlično	Prav dobro	Dobro	Slabo
132	41	50	32	9

Tabela 8: Učni uspeh konec prvega polletja šolskega leta 1936/37

Število vseh učencev	Uspeh			
	Odlično	Prav dobro	Dobro	Slabo
130	37	41	49	3

Tabela 9: Učni uspeh konec prvega polletja šolskega leta 1937/38

Število vseh učencev	Uspeh			
	Odlično	Prav dobro	Dobro	Slabo
128	41	40	41	6

Končni uspeh večine učencev v šolskem letu 1934/35 je bil odličen. Ostali učenci so prav tako s prav dobrim ali dobrim uspehom zaključili razred in napredovali v naslednjega. Osem učencev pa ni bilo uspešnih večinoma zaradi nezrelosti v telesnem in kognitivnem razvoju. Vzrok neuspešnosti pa ni bil samo to,

ampak tudi neodgovornost staršev v skrbi za otroka in dolgotrajna bolezen, v prvi vrsti tuberkuloza kot prevladujoča socialna bolezen tistega časa. Učiteljski zbor se je zato odločil, da bo sedem učencev ponavljalo razred, en učenec pa je bil izključen iz zavoda zaradi bolezni. V tem šolskem letu je dvanajst učencev zaključilo sedmi razred in zapustilo zavod. Večina je šolanje končala z odličnim uspehom.¹⁴⁰

V šolskem letu 1935/36 je bilo sedem razredov z dvanajstimi oddelki. Sprva je bilo vpisanih 137 otrok, od katerih jih je 132 zaključilo šolsko leto. V prvih dveh mesecih so bili namreč trije učenci izpisani iz prvega razreda zaradi telesne šibkosti in nezadostnega kognitivnega razvoja. Eno učenko četrtega razreda so med šolskim letom izpisali starši, ker so se tako odločili, ena učenka istega razreda pa je doživela tragično usodo. Vsakodnevno je namreč prihajala z vlakom iz Vrbovca v šolo v Zagrebu. Dne 25. oktobra 1935 je bila na vlaku ubita in vržena z vlaka.¹⁴¹ Gre za pretresljivo usodo dekleta, ki je bilo ves čas predmet pogovorov na učiteljskih konferencah zaradi preobremenjenosti z delom doma, vožnje v šolo in starševske nestrbi. V šolskem letu 1934/35 je učiteljski zbor odločil, da povabi starše deklice in jih resno opozori, naj se bolj posvečajo svojemu otroku.¹⁴² Očitno intervencija šole ni bila uspešna. Primer priča o žalostnih socialnih in družinskih razmerah posameznih otrok in o duhu časa, ki ni imel učinkovito razvitih mehanizmov za odvzem otroka v primeru zanemarjanja. Šola je opozarjala starše zaradi neodgovornosti, ni pa očitno mogla poseči po restriktivnejših ukrepih v dobro otroka.

Od skupno 132 učencev jih je 41 končalo razred z odličnim uspehom, 50 s prav dobrim uspehom, 32 z dobrim, 9 učencev pa je imelo slab uspeh, ker so imeli nizke kognitivne sposobnosti.¹⁴³ Večina učencev je končala razred s prav dobrim uspehom. Za neuspešne učence je učiteljski zbor predlagal odprtje posebnega oddelka, v katerem bi s posebnim pedagoškim pristopom, ki bi temeljil predvsem na individualnem delu, slabim učencem pomagali do želenih rezultatov.¹⁴⁴ V šolskem letu 1935/36 je sedmi razred zaključilo 9 učencev, večinoma z odličnim uspehom.¹⁴⁵

Ob koncu prvega polletja šolskega leta 1936/37 je ravnatelj Hergešić ugotavljal,

140 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Statistički podaci Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu, krajem škol. God. 1934/35.

141 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Godišnji izveštaj o radu Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu u škol. God. 1935/36, 28. 6. 1936.

142 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnčkog vijeća Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu, 30. 11. 1934.

143 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Godišnji izveštaj o radu Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu u škol. God. 1935/36, 28. 6. 1936.

144 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik sjednice nastavnčkog vijeća Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu, održane 3. 6. 1936.

145 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Godišnji izveštaj o radu Zavoda za odgoj gluhoonijeme djece u Zagrebu u škol. God. 1935/36, 28. 6. 1936.

da so učenci marljivo obiskovali pouk, zato je bil tudi učni uspeh dober. Večina učencev od skupno 130 je namreč dosegla dober uspeh.¹⁴⁶ Trije učenci so težko sledili pouku. Dva učenca prvega razreda »*nikakor nista napredovala*«, en učenec tretjega razreda prav tako ni dosegel zadovoljivega napredka, a je hkrati pokazal veliko vztrajnosti in željo po napredku. Učiteljski zbor je sklenil, da omenjena učenca prvega razreda do septembra 1937 ne obiskujeta več pouka in ostaneta doma, tretji učenec pa je ostal v šoli, saj so učitelji zaupali, da bo s trudom dosegel boljši uspeh.¹⁴⁷ Učitelji so neuspeh posameznih učencev pogosto pripisovali telesni in intelektualni nezrelosti. Take učence so za določeno obdobje izločili iz pouka in jih ponovno vključili naslednje šolsko leto s predpostavko, da bodo v tem času dosegli zrelost za nadaljevanje pouka. Morda so otroci dosegli napredek v razvoju, a pod pogojem, da so imeli v domačem okolju potrebne spodbude, če-sar pa večina v obravnavanem obdobju ni imela. Večina otrok je namreč izhajala iz revnih družin.¹⁴⁸ Odsotnost poročila o končnem učnem uspehu lahko nadomesti poročilo odposlanca ministrstva za prosveto Antona Skale, ki je v začetku junija 1937 nadzoroval pouk v posameznih razredih in pohvalil delo učiteljev in učencev.¹⁴⁹ Zadovoljen je bil z jasno artikulacijo učencev in poudaril pomen povezovanja učne snovi z vsakdanjim življenjem ter pomembnost kvalitete, ne kvantitete pri izpolnjevanju učnega načrta.

Odsotnost omenjenega je opazil v četrtem razredu, a je to povezoval predvsem z daljšo odsotnostjo učiteljice in nekaterih učencev zaradi bolezni.¹⁵⁰

V prvem polletju šolskega leta 1937/38 je od skupno 128 učencev 41 učencev doseglo odličen uspeh in prav toliko dober uspeh. Sledili so jim učenci s prav dobrim uspehom.¹⁵¹ Manjšina učencev ni bila uspešna. V okviru rubrike »slabo« so bili trije učenci neocenjeni zaradi daljše odsotnosti zaradi bolezni, trije učenci niso bili uspešni pri pouku zaradi »*popolne duševne zaostalosti*« ali »*nemarnosti*«,¹⁵² kar verjetno lahko razumemo kot pomanjkanje učenja ali zane-marjenost otroka s strani staršev in posledično slabega učnega uspeha. Učiteljski zbor je sprejel sklep o pomoči slabo napredujočim učencem z dodatno učno pomočjo izven rednega pouka.¹⁵³ Dodatna učna pomoč je bila očitno uspešna, saj je

146 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnického vijeća Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece u Zagrebu, održane 30. januara 1937.

147 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnického vijeća Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece u Zagrebu, održane 22. decembra 1936.

148 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Izvještaj o radu Zavoda za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu, 28. 6. 1931.

149 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik nastavnického veća sastavljen prilikom pregleda rada u Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu u danima 3., 4. i 5. juna 1937.

150 Ibid.

151 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnického vijeća Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece u Zagrebu, održane 29. januara 1938.

152 Ibid.

153 Ibid.

konec šolskega leta pokazal bolj optimistične rezultate. Razred sta ponavljala le dva učenca, ostali so napredovali v višje razrede.¹⁵⁴

Primerjava učnega uspeha obeh šol v izbranih šolskih letih pokaže, da je bil povprečni učni uspeh v ljubljanski gluhonemnici dober, v zagrebški šoli pa med dobrim in prav dobrim. Večina učencev je uspešno napredovala pri pouku. Med njimi so bili tudi taki, ki so težko sledili pouku zaradi učnih in drugih težav v razvoju. Morda so oralno metodiko še nekako usvojili in se naučili pravilne artikulacije, a so se učne težave pokazale pri drugih šolskih predmetih. Zdi se, da je zagrebška šola takim otrokom kljub temu v najvišji možni meri omogočila prehod iz nižjega v višji razred, saj se je učiteljstvo zavedalo, da za njih ni druge izobraževalne možnosti. Tovrstno zavedanje je bilo sicer prisotno tudi v ljubljanski šoli za gluhe otroke, a je bilo v tej šoli manj takih otrok. Verjetno je ljubljanska šola izvajala strožjo selekcijo že na sprejemnem izpitu. Vsekakor pa je bil njen sistem izločanja iz učnega procesa strožji kot v zagrebški šoli. Upoštevajoč poročila odposlancev prosvetnega ministrstva, ki so nadzorovali potek pouka v obeh šolah, je bil pouk po glasovno-govorni metodi uspešen in na visokem pedagoško-didaktičnem nivoju. Učna dinamika v razredih je bila konstruktivna. Pouk ni bil samo frontalen, ampak so bili učenci ves čas aktivni. Niso samo artikulirali, ampak so tudi risali, pisali, razvijali ročne spretnosti in kritično razmišljali.

ZAKLJUČEK

Slovenski in hrvaški surdopedagogi so sprejeli glasovno-govorno metodiko pouka s prepričanjem, da je to edina mogoča pot gluhih otrok v samostojno življenje. Svoje znanje so dopolnjevali z branjem tuje strokovne literature in obiski drugih evropskih zavodov. Učenje po omenjeni metodi je bilo zahtevno tako za učence kot učitelje, saj je bilo v razredih večje število otrok z različnimi sposobnostmi. Anton Skala je v svojih poročilih o poteku pouka po omenjeni metodi poudarjal pomen razvijanja govornega spomina. Omenjeno je argumentiral s primerom otroka prvega razreda zagrebške šole, pri katerem je opazil dobro artikulacijo besed z dvema zlogoma in slabo artikulacijo besed s tremi zlogi. Slednje je učenec artikuliral tako, da je izgovarjal samo zadnja dva zloga. To pomeni, da je na primer besedo »jagoda« artikuliral kot »goda«.¹⁵⁵ Ta pomanjkljiva artikulacija naj bi bila dokaz, da je bil gluhi otrok še na začetni stopnji razvoja pomnjenja in da je bilo treba s takim otrokom v prvi vrsti vaditi spomin. Na ta način naj

154 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnického vijeća Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece u Zagrebu, održane 31. maja 1938.

155 AJ 66, t. e. 2051, p. e. 2033, Zapisnik redovite sjednice nastavnického vijeća Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece u Zagrebu, 30. 11. 1934.

bi se postopoma dosegla boljša artikulacija besed, sestavljenih iz več zlogov. V tem smislu je pohvalil delo tistih učiteljev, ki so poučevali na principu pomnjenja in aktivnega sodelovanja učencev, kar je bilo za otroke s posebnimi potrebami zelo koristno, predvsem zaradi razvoja njihovih kognitivnih sposobnosti. Raziskovanje glasovno-govorne metodike pouka v obeh šolah za gluhe je pokazalo, da sta obe šoli uporabljali moderne pedagoško-didaktične pristope, katerih cilj ni bil samo frontalni pouk, ampak spodbujanje aktivnosti učencev, upoštevajoč njihove individualne sposobnosti. Posledično so bili rezultati poučevanja po omenjeni metodi uspešni.

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo

AJ – Arhiv Jugoslavije:

AJ 66, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije 1918–1941.

HŠM – Hrvatski šolski muzej:

HŠM 37 203, Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu.

HŠM, Izvještaj Zemaljskog Zavoda za gluhonijeme u Zagrebu za školsku godinu 1894/95, 1898/99.

MNZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije:

Fototeka.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 2032, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana.

Literatura

Dermelj, Ljubo. »Gluhonemi gojenci v dobi štirideset let.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur. *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 154–69. Ljubljana: Ravnateljstvo gluhonemnice v Ljubljani, 1940.

Dermelj, Ljubo. »Osebe gluhonemnice od ustanovitve do danes.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur. *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 24–34. Ljubljana: Ravnateljstvo gluhonemnice v Ljubljani, 1940.

Dobaja, Dunja. »Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2 (2017): 74–90.

Dobaja, Dunja. »Izobraževanje in integracija gluhih v Sloveniji v obdobju med obema vojnama – pot iz revščine.« V: Ivan Smiljanić, ur. *Sočutje in stigma : družbene razlike in*

revščina v slovenski novejši zgodovini, 47–67. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.

Dobaja, Dunja. »Zavodi za vzgojo senzorno oviranih otrok in njihovo izobrazbo v Sloveniji in na Hrvaškem v obdobju med obema vojnama – povezave s tujino in predstavitve širši javnosti.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, št. 1 (2025): 13–30.

Dobaja, Dunja. *Gluhi in svet: med odrinjenostjo in vključenostjo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2024.

Franković, Dragutin, Ljubica Godler, Ljubica Lončar, Mihajlo Ogrizović, Dragutin Pazman in Antun Tunkl. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor Zagreb, 1958.

Jakopič, Bogo in Ljubomir Savić. *Pota do besede: pregled vzgoje, izobraževanja in usposabljanja slušno prizadetih na Slovenskem*. Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, 1986.

Jakopič, Bogo. »Delež slovenskih učiteljev gluhih pri strokovnem in splošno izdajateljskem delu.« V: Bogo Jakopič, ur. *Sedemdeset let Zavoda za usposabljanje slušno in govorno prizadetih v Ljubljani: 1900–1970*, 6–11. Ljubljana: Izobraževalna služba, 1970.

Jakopič, Bogo. »Zgodovina učnih načrtov in programov šol za gluhe na Slovenskem.« *Kronika* 27, št. 3 (1979): 185–92.

Juras, Zvonko. »Prilog povijesti školstva i surdopedagogije u Hrvatskoj (1836–1918). Odgoj i obrazovanje gluho-nijeme djece u Hrvatskoj.« *Defektologija* 15, št. 2 (1979): 197–202.

Kulovec, Marjetka. »Slovenski znakovni jezik skozi čas.« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 328–40.

Kvržić, Zdravko. »Od ustanovitve gluho-nemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani.« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 341–62.

Mazi, Vilko. *Deset let Podpornega društva za gluho-nemo mladino 1930–1940*. Ljubljana: Podporno društvo za gluho-nemo mladino, 1941.

Mazi, Vilko. *Usoda gluho-neme mladine*. Ljubljana: Podporno društvo za gluho-nemo mladino v Ljubljani, 1933.

Medved, Josip. *Čitanka za gluho-nijeme. Prvi dio*. Zagreb: Državna naklada školskih knjiga i tiskarnica u Zagrebu, 1926. Skenirano posredoval HŠM.

Medved, Josip. *Podizimo škole za gluho-nijemu djecu!* Zagreb: Društvo za pripomoč gluho-nijeme djece u Zagrebu, 1926.

Mršić, Vjekoslav. »Društvene, političke, gospodarstvene i kulturne prilike vremena u kojem sazrijeva ideja utemeljenja cjelovitog sustava skrbi za hendikepirane.« V: Slavica Jelić, ur. *110 godina rada zemaljskog Zavoda za gluhonijemu djecu*, 13–40. Zagreb: Centar za odgoj i obrazovanje »Slava Raškaj«, 1995.

Petrović, Ljubomir. *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2007.

Rezar, Petra. »Gluhi učitelji v Sloveniji.« *Šolska kronika* 32, št. 3 (2023): 297–311.

Savić, Ljubomir. »Istorijski osvrt na metode razvoja govora gluvonemih u Evropi i kod nas.« *Defektologija* 5, št. 2 (1969): 35–56.

Savić, Ljubomir. *Život i djelo Josipa Medveda (1859–1932)*. Zagreb: Savez osoba oštećena sluha grada Zagreba, 1989. Skenirano posredoval HŠM.

Storrs, S. Richard. »Deaf-mutes and the oral method.« *American Annals of the Deaf and Dumb*, 28, št. 3 (1883): 145–68.

Šega, Viktor. »Spomini na gluhoneme gojence.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur. *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 38–39. Ljubljana: Ravnateljstvo gluho-nemnice v Ljubljani, 1940.

Walther, Eduard. *Handbuch der Taubstummenebildung*. Berlin: Elwin Staude, 1895.

Zakovšek, Jože. »Šolska doba gluhonemega otroka.« V: Rudolf Dostal in Drago Supančič, ur. *Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani 1900–1940*, 47–54. Ljubljana: Ravnateljstvo Gluho-nemnice v Ljubljani, 1940.

Spletni viri

»Pravopis. Zapisovanje glasov s črkami. Zapisovanje nezvočnikov.« Pridobljeno 27. 1. 2026. <https://eucbeniki.sio.si/slo1/2173/index3.html>.

Pedro Ponce de León – Wikipedia. Pridobljeno 15. 4. 2026. https://en.wikipedia.org/wiki/Pedro_Ponce_de_Le%C3%B3n.

Tiskani viri

Blätter für Taubstummenebildung 2, št. 17 (1889).

Izveštaj Zemaljskog Zavoda za gluhonijeme u Zagrebu za školsku godinu 1894/95. Skenirano posredoval HŠM.

Izveštaj Zemaljskog Zavoda za gluhonijeme u Zagrebu za školsku godinu 1898/99. Skenirano posredoval HŠM.

Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 28. 1. 1930, Zakon o narodnih šolah.

Jelena Seferović

Prilog povijesti gluhih i nagluhih osoba u Bosni i Hercegovini tijekom 1950-ih

UVOD

U prošlosti, gluhe i nagluhe osobe (u daljnjem tekstu: GNO) u Bosni i Hercegovini (dalje u tekstu: BiH), kao i drugdje, živjele su otuđeno, izolirano od drugih. Njihovo stanje često se povezivalo s neizlječivim mentalnim bolestima, a pokušaji pomoći, s primjenom različitih narodnih rituala i običaja, uglavnom nisu donosili značajnije rezultate. Većina GNO u BiH bila je nepismena i zapošljavala se u jednostavnim poslovima, dok su djeca iz imućnijih obitelji imala priliku školovati se u većim jugoslavenskim zavodima za gluha djecu.

Prvo poglavlje članka rezervirano je za razmatranje položaja GNO u Federativnoj Republici Jugoslaviji (dalje u tekstu: FNRJ) nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada su osnovani prvi savezi za GNO. Analizira se razdoblje

Članak se temelji na istraživanju provedenog u okviru projekta J6-50189 *Sistemi skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi*, financiranog od strane Javne agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

1950-ih, kada su intenzivirali svoje aktivnosti. Poslijeratne reforme težile su širenju škola i zavoda za GNO, ali su istodobno služile i ideološkom i političkom oblikovanju ove populacije. U praksi, GNO su se često susretale s radnom eksploatacijom, a pristup obrazovanju i kulturnim sadržajima bio je uglavnom ograničen na urbane centre.

Drugo poglavlje donosi pojedinosti o djelovanju Saveza gluhih i nagluhih osoba Bosne i Hercegovine (dalje u tekstu: Savez GNO BiH) te pokazuje kako je razvoj skrbi za ovu populaciju bio snažno uvjetovan prostornim i socijalnim razlikama unutar zemlje. Tijekom 1950-ih njegove podružnice širile su se u većim bosanskim gradovima, dok su u Hercegovini bile općenito rijetke. Ta neravnomjerna raspodjela ukazivala je na nejednak pristup resursima između Bosne i Hercegovine, djelomično uvjetovan povijesnim naslijeđem, geografskim specifičnostima Hercegovine te slabijom prometnom povezanošću. Podružnice Saveza GNO BiH nisu bile samo mjesta formalnog obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja, već su, iako rijetke, služile i kao središta zajedničkog druženja i zabave, gdje su GNO razvijale osjećaj pripadnosti i zajedničkog identiteta. Unatoč podršci Saveza GNO BiH i rastuće svijesti o osobama sa senzornim teškoćama, njihovo uključivanje u širu zajednicu u BiH odvijalo se sporo i fragmentirano.

Treće poglavlje razmatra rad Zavoda za gluhu djecu u Sarajevu (dalje u tekstu: Zavod u Sarajevu), prve specijalizirane ustanove u BiH za odgoj i obrazovanje gluhe i nagluhe djece, otvorene 1946. U fokusu je 1957., neposredno prije premještanja Zavoda iz centra grada u predgrađe Reljevo. Zavod je bio prenapučen i prostorno neadekvatan, a nastavni programi i odgojni rad nisu u potpunosti odgovarali potrebama učenika. Preseljenje u Reljevo izazvalo je negodovanje nastavnika i pedagoga, koji su upozoravali da će udaljenost od grada, bolnica, škola te drugih mjesta i aktivnosti u kojima su u doticaju s čujućima, ugroziti njihovo socijalno i obrazovno sazrijevanje. Unatoč prigovorima, Zavod je 1958. počeo djelovati u Reljevu.

Ukratko, analiza rada Saveza GNO BiH i Zavoda u Sarajevu pokazuje kako je razvoj skrbi i obrazovanja GNO u poslijeratnoj BiH bio istodobno napredan i ograničen. Inicijative za osnivanje podružnica i formalne obrazovne ustanove predstavljale su pomak u društvenoj svijesti i odgovornosti, djelomično nadahnete socijalističkom ideologijom, no prostorna segregacija i nedovoljno koordinirane državne odluke ograničavale su stvarnu učinkovitost tih mjera. Ovaj nesklad između modernih teza inkluzije, socijalističkih nastojanja i stvarnih institucionalnih uvjeta oblikovao je način na koji su GNO u BiH stjecale znanja, socijalne vještine i pripremu za samostalan život.

POLOŽAJ GLUHIH I NAGLUHIH OSOBA U JUGOSLAVIJI

U prošlosti, u BiH i šire, za gluhoću se smatralo da je neizlječiva bolest i često je povezivana s mentalnim teškoćama. Takvo shvaćanje oblikovalo je društvene stavove prema GNO, čineći ih nerijetko predmetom podsmijeha i podcjenjivanja. Narodna izreka „gluh kao lud“ tomu svjedoči. Uz narodne načine liječenja ove „bolesti“, primjenjivali su se i različiti simbolički, magijsko-vjerski rituali. Ipak, takvi postupci nisu mogli poboljšati ili vratiti sluh ovoj populaciji. Zbog nedostatka adekvatne skrbi i podrške, GNO su uglavnom bile prepuštene same sebi, živeći od milostinje, boraveći u svratištima za putnike i prehranjujući se u pučkim kuhinjama.¹

Gluhoća je, drugim riječima, bila biologizirana i medikalizirana, shvaćana kao tjelesni nedostatak koji, paradoksalno, medicina nije mogla izliječiti.² Prvi oblici obraćanja pozornosti na osobe sa senzornim teškoćama na razini državnih institucija u BiH, datiraju iz razdoblja Austro-Ugarske. U obje jugoslavenske države nastavila se ista praksa, no precizni statistički podaci o broju GNO u BiH tijekom tog razdoblja ne postoje zbog teritorijalne i administrativne rascjepkanosti države.³ Doduše, poznato je da je 1919. predsjednik Oblasnog odbora za zaštitu djece za BiH u Sarajevu „obećao da će o pitanju otvaranja zavoda za slijepe i glu-honijeme pravodobno predložiti opširan referat.“⁴ Iduće godine, 1920., pozivane su Okružna i Mjesna Državna Zaštita da „u najkraćem roku izvrše popis umno ograničene, glu-honijeme i slijepe djece.“⁵ No ta nova sistematizacija nije poboljšala kvalitetu njihova života niti je ustanova za djecu sa senzornim teškoćama tada bila otvorena. Samo imućnije bosanskohercegovačke obitelji, bolje društveno pozicionirane, mogle su poslati svoju glu-hu i nagluhih djecu na školovanje u Zagreb, Beograd ili Jagodinu, dok je većina GNO ostajala nepismena i radila u stočarstvu, poljoprivredi ili kao nekvalificirana radna snaga.⁶ Naredba države za popis djece s invaliditetom prvenstveno je služila administrativnoj klasifikaciji jer u BiH tada nije postojala institucionalna podrška za njihovo obrazovanje i socijalnu skrb. Nepismenost se stoga ne može pripisati isključivo oštećenju sluha, nego i strukturnim preprekama koje su im ograničavale mogućnost sudjelovanja u zajednici osoba bez invaliditeta. Ovo se uvelike poklapa s Laddovim (2003)

1 Ljubomir Savić, *Putevi i dostignuća gluvih i nagluhih u Bosni i Hercegovini, 1947–1982* (Sarajevo: Savez gluvih i nagluhih BiH – Republička konferencija, 1983).

2 Harlan Lane, *When the Mind Hears: A History of the Deaf* (New York: Vintage, 1989).

3 JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu, *Monografija* (Sarajevo: JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu, 1987).

4 ABH, Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1919, 202-1600, k. 1.

5 ABH, Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1920, 4-2482, k. 1.

6 Savić, *Putevi i dostignuća gluvih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 31.

konceptom *Deafhood*, koji gluhoću vidi ne samo kao zdravstveno ili fiziološko stanje, nego kao dinamičan proces u kojem se identitet GNO oblikuje kroz interakciju državnih politika, dominantnih narativa o gluhosti i svakodnevnih društvenih praksi.⁷

Drugi svjetski rat dodatno je pogoršao ionako teške socijalne i zdravstvene uvjete u BiH te doveo do pojave novih kategorija osoba s invaliditetom i brojne ratne siročadi,⁸ zbog čega su osobe s gubitkom sluha još neko vrijeme bile ostavljene po strani. Međutim, u poratnom društvu i pod utjecajem socijalističke ideologije, počeli su se osnivati savezi gluhih i nagluhih diljem Jugoslavije. Savez BiH osnovan je 1947., tri godine nakon osnivanja prvog centralnog državnog saveza u Beogradu. Svrha ovih saveza bila je pružati im podršku i zastupati njihove interese u društvu, s ciljem poboljšanja njihova obrazovanja i uključivanja na tržište rada.⁹

O pojedinostima vezanima uz aktivnosti bosanskohercegovačkoga Saveza, bit će riječi u sljedećem poglavlju, dok će u nastavku biti prikazani neki aspekti razvoja, kao i teškoće s kojima su se GNO u Jugoslaviji suočavale u prvom poratnom desetljeću.

Na Savjetovanju o prosvjetnim pitanjima GNO Jugoslavije, održanom u Zagrebu od 27. do 29. prosinca 1956. godine, utvrđeno je da su prije Drugoga svjetskog rata njihova postignuća u obrazovanju bila ograničena i nedostatna.¹⁰ U raspravama se istaknulo da je poslijeratna transformacija odnosa prema osobama s invaliditetom bila uvjetovana promjenom paradigme razumijevanja invaliditeta u socijalističkom društvu. Doduše, u okviru poslijeratnih socijalnih politika, pod utjecajem socijalističke ideologije, invaliditet je također promatran kroz prizmu produktivnosti: koliko je pojedinac mogao doprinijeti društvu i radu, a ne samo kroz njegove vlastite potrebe ili prava.¹¹ Takvo shvaćanje invaliditeta predstavljalo je ideološki temelj djelovanja jugoslavenskih saveza GNO.

U izvješću s gore spomenutog savjetovanja, koje je među prikupljenom arhivskom građom odabrano kao reprezentativan primjer prikaza statusa GNO u Jugoslaviji 1950-ih, navedeno je da je jedno od ključnih pitanja koje je potrebno riješiti, njihova „pismenost i kulturna zaostalost, naslijeđena iz stare Jugoslavije“. Radi otklanjanja ovog, kako stoji u izvješću, „teškog naslijeđa“, država je prije svega pristupila otvaranju novih škola i proširivanju kapaciteta postojećih ustanova. Naime, prema još nepotpunim podacima, tada je u Jugoslaviji bilo oko 40 000

7 Paddy Ladd, *Understanding Deaf Culture: In Search of Deafhood* (Clevedon: Multilingual Matters, 2003).

8 Ljubo Lepir, *Nastanak i razvoj socijalne politike u Bosni i Hercegovini* (Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, 2024).

9 Savić, *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 48.

10 ABH, Odjel za prosvjetu, 1956.

11 Teodor Mladenov, *Disability and Postsocialism* (Abingdon: Routledge, 2018).

GNO, od kojih je svega između 15 i 20 posto bilo pismeno. S tim u vezi spominje se da je izdavačka kuća „Kosmos“ dobila zadatak, čije će ostvarenje „predstavljati presudan korak prema kulturno-prosvjetnom, ideološkom i političkom uzdizanju gluhih [...], a ujedno će predstavljati značajan doprinos izgradnji socijalizma u našoj domovini.“ Izvjesno je da je nepismenost i „kulturnu zaostalost“ GNO nova država smatrala naslijeđem prethodnog društvenog poretka, no ta kritika nije nužno služila nepristranom i objektivnom ocjenjivanju prošlosti, već je imala svrhu isticanja vrijednosti svojih ideoloških i političkih načela. S druge strane, u socijalizmu u Jugoslaviji, cilj otvaranja novih škola i proširenja kapaciteta postojećih očito nije bio isključivo tehničke ili pedagoške prirode, već je služio i kao sredstvo kulturnog, ideološkog i političkog oblikovanja GNO. Prema Dinu (2022), takva praksa nije bila inovacija, nego je uobičajena u socijalističkim zemljama tog razdoblja.¹²

Tijekom tog savjetovanja razmatralo se i pitanje odobravanja udžbenika za uporabu u školama za gluhi i nagluhi djecu. Udžbenici su tiskani u četiri izdanja: na srpskohrvatskom jeziku ćirilicom, na hrvatskom jeziku latinicom, na makedonskom i slovenskom jeziku, a svaka republička komisija odobraval je isti udžbenik samostalno. Kao rješenje predloženo je da svaki republički savjet delegira po jednog predstavnika u centralnu komisiju, koja bi bila nadležna za odobravanje udžbenika za škole gluhih. Drugo važno pitanje koje je izneseno tom prilikom odnosilo se na tiskanje pojedinih udžbenika na jezicima narodnih manjina, prije svega na albanskom, mađarskom i rumunjskom. Predviđeno je da te programe financiraju predstavnici manjina i zainteresirane narodne republike. Iz navedenog proizlazi da je obrazovanje GNO bilo uključeno u širu politiku nacionalne ravnopravnosti. Iako je formalna ravnopravnost jezika manjina bila priznata, financiranje nije bilo jednako za sve.

Na tom prosinačkom zasjedanju 1956. otvorena su još tri pitanja. Prvo se ticalo deficita nastavnika posebno školovanih za rad s GNO i nedostatka odgovarajućih objekata. Drugo je bilo vezano uz nepostojanje zakonske obaveze notifikacije, zbog čega su podaci o GNO bili nepotpuni. Istodobno se ukazalo na njihovu neadekvatnu diferencijaciju prema intelektualnim sposobnostima i stupnju oštećenja sluha pri primanju u ustanove te na neprilagođenost radnih planova te programa njihovim stvarnim potrebama. Treće se odnosilo na pitanje treba li predškolsko gluho i nagluho dijete zadržati u obitelji ili ga smjestiti u ustanovu, kako bi se izbjegle neželjene posljedice institucionalizacije. Bez službene evidencije GNO, država nije mogla planirati njihovo obrazovanje i socijalnu skrb, zbog čega su mnogi ostajali neprepoznati u sustavu. Programi obrazovanja 1956. ipak

12 Radu Harald Dinu, “Recent Historiographical Trends in Scholarship on Disability and Socialism in Eastern Europe,” *Scandinavian Journal of Disability Research* 24, br. 1 (2022).

su označavali početak njihova prepoznavanja i uključivanja u obrazovni proces. Na kraju, treće postavljeno pitanje svjedočilo je o raskoraku između ideala obiteljskog odgoja i stvarnosti socijalističkog sustava. Iako se raspravljalo o zadržavanju djece u obitelji, većina obrazovanja, skrbi i radnih mjesta za GNO bila je koncentrirana u tek nekoliko većih urbanih centara u BiH, o čemu će se govoriti u idućem poglavlju.

Na savjetovanju se, među ostalim, raspravljalo o školovanju „učenika u privredi“, odnosno gluhih i nagluhih srednjoškolaca. Upozoreno je da njihov rad u okviru praktične obuke ne smije služiti kao izvor jeftine radne snage niti kao sredstvo unaprjeđenja poslovanja poduzeća, nego mora biti usmjeren na njihovu rehabilitaciju i radno osposobljavanje. Kao što je upozorio Mladenov (2021), rad GNO u socijalističkom režimu često je bio instrumentaliziran.¹³ Njihov rad u zanatskim radionicama i kasnije kroz zaposlenje koristio se ne samo za stručnu obuku i njihovo osamostaljivanje, nego i za ostvarivanje ekonomske koristi države i pojedinaca. Iako je sustav formalno nastojao GNO omogućiti aktivno sudjelovanje u društvu, nedostatak stvarnih radnih mjesta i odgovarajuće infrastrukture ograničavao je njihovu praktičnu integraciju. Uz to, zbog svoje ranjivosti proizašle iz invaliditeta, često su bili izloženi radnoj eksploataciji.

Na kraju zapisnika s ovog zajedanja, osvrnulo se na aktivnosti kulturno-umjetničkih društava GNO te je utvrđeno da ona postoje uglavnom samo u najvećim gradovima, pretežno u republičkim centrima. Ova centralizacija bila je gotovo neizbježna u poslijeratnoj Jugoslaviji, gdje skromni resursi nisu dopuštali ravnomjerno financiranje kulturnih, obrazovnih i socijalnih programa u svim područjima. Unatoč procesu industrijalizacije, u prva dva desetljeća socijalizma država je i dalje bila pretežno agrarna.¹⁴ Posljedica toga bila je da su GNO imale pristup programima podrške i obrazovanja uglavnom u urbanim centrima, dok su oni iz manjih mjesta, kojih je bilo većina, ostajali uskraćeni.¹⁵

SKRB ZA GLUHE I NAGLUHE OSOBE U BOSNI I HERCEGOVINI

Ljubomir Savić je još 1983. aktivnosti Saveza GNO BiH sistematizirao u svojoj knjizi *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini, 1947–1982*. Ovdje će se osloniti na faktografske podatke koji omogućuju kronološki pregled osnivanja podružnica i djelatnosti Saveza GNO BiH u prvom desetljeću

13 Teodor Mladenov, “Disability Assessment under State Socialism,” u: *Re/imaginings of Disability in State Socialism* (Chicago: The University of Chicago Press, 2021): 91–116.

14 Vlado Puljiz, “Seljaštvo u Jugoslaviji,” *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, br. 99–100 (1988): 5–23.

15 Husnija Hasanbegović i Esad H. Mahmutović, “The Education of d/Dhh Children in Bosnia and Herzegovina,” *American Annals of the Deaf* 164, br. 4 (2019): 450–77.

djelovanja organizacije. Analiza tih podataka pokazala je da ih je na području Bosne bilo više, što je značilo da su GNO tamo imale veće formalne mogućnosti za primanje skrbi i aktivno socijalno uključivanje u zajednicu, dok je u Hercegovini toga nedostajalo.

U vezi s tim, treba uzeti u obzir veću geografsku površinu Bosne u odnosu na Hercegovinu, a samim tim i veći broj urbanih središta.¹⁶ S druge strane, razlika se može tumačiti i kao pokazatelj manjeg ulaganja u prosvjetu i socijalnu skrb u Hercegovini. Moguće je da se i ovdje radi o „teškom nasljeđu iz stare Jugoslavije“, kako je već spomenuto u prethodnom poglavlju. Tome u prilog govore izvješća o Dječjem domu Kraljevska Sutjeska iz 1919., u kojima se ističe nedostatak dječjih domova u Hercegovini. Kako se u njemu navodi, bosanska hladna klima „ne prija hercegovačkoj djeci, koja su ondje smještena, a ne mogu se drugdje da smjeste [...] trebalo se za tu djecu osnovati poseban zavod u Hercegovini (Trebinje, Stolac, Konjic) [...] Veliki broj djece, i to Hercegovačka djeca, blijeda su i duguljasta mršava lica. Sudeći prema hrani, i prema izgledu neke ostale djece, trebao bi im izgled biti bolji a boja lica rumenija“.¹⁷ Neravnomjerna koncentracija političke moći, kapitala i institucija u Bosni, u odnosu na Hercegovinu, nastavljena je i tijekom prva dva desetljeća socijalizma u BiH.¹⁸ Jednim dijelom razvojna asimetrija između Bosne i Hercegovine proizlazila je iz ruralnijeg karaktera hercegovačkog prostora, specifičnosti krškog reljefa i slabije prometne povezanosti. Te okolnosti ujedno su utjecale na odluke o smještaju sjedišta i podružnica Saveza GNO BiH.

Sjedište Saveza GNO BiH bilo je osnovano u Sarajevu, glavnom gradu Republike, 1947. Početkom 1950-ih započelo je širenje njegovih podružnica u drugim gradovima Bosne. Pregovori o njihovu osnivanju u Hercegovini pokrenuti su u istom razdoblju, a prva podružnica počela je s radom u Mostaru 1955.¹⁹

Poslije Sarajeva, u srpnju 1953. u Banjaluci, u sjeverozapadnoj Bosni, otvorena je druga podružnica. Taj grad bio je neka vrsta drugog centra GNO u Bosni, u kojem su mnogi, i zbog školovanja i zbog profesionalnog osposobljavanja, odlučili ostati zauvijek. No obrazovanje i rad nisu mogli biti jedini način na koji su mogli i željeli provoditi svoju svakodnevicu. Kako Savić navodi u svojoj knjizi, „jedino mjesto gdje su nalazili svoju rasonodu bio Dom kulture“.²⁰ Prostor Doma kulture može se promatrati kao mikrokozmos zajednice GNO, u kojem su im zajedničke aktivnosti omogućavale stvaranje i održavanje kolektivnog identiteta.

16 Haris Gekić et al., *The Geography of Bosnia and Herzegovina: Between East and West* (Cham: Springer, 2022).

17 ABH, Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna državna zaštita djece i mladeži, 1919, 202–1600, k. 1.

18 Elvis Fejzić, *Socijalne, ekonomske, političke i nacionalne odrednice Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2024).

19 Savić, *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 179.

20 Ibidem, 125–26.

U neformalnim druženjima razvijali su osjećaj zajedništva i pripadnosti, što im formalne institucije, poput škole ili posla, nisu mogle pružiti. U Domu kulture njihovo iskustvo pripadanja, kako to objašnjava Titchkosky, moglo se učvršćivati. Kako kaže Titchkosky (2011), pripadanje osoba s invaliditetom oblikuje se kroz svakodnevne interakcije i rituale unutar njihove zajednice, ali i u odnosu na širu zajednicu osoba bez invaliditeta. Autorica pritom misli na to kako se kreću, komuniciraju i sudjeluju u formalnim i neformalnim aktivnostima. S druge strane, navodi da osjećaj otuđenosti i nepripadanja proizlazi iz normativnih i simboličkih ograničenja koja određuju tko može sudjelovati u njima, a tko nije dio njih.²¹

Iduće godine, u lipnju 1954., održana je osnivačka skupština Sreskog odbora Saveza GNO BiH. Savić spominje kao jednu od aktivnosti članova podružnice, odnosno GNO, sudjelovanje u radnim brigadama pri izgradnji autoputa Zagreb–Ljubljana, kao i pomaganje u berbi kukuruza u Vojvodini.²² GNO su, poput ostatka stanovništva FNR Jugoslavije, bile uključene u radne akcije u skladu sa socijalističkom ideologijom. Ostaje, međutim, nejasno je li se radilo o svjesnom nastojanju države da osobe sa senzornim teškoćama integrira u zajednicu ili su u radne akcije bile uključivane prema inerciji tadašnjih vlasti. Naime, zasad nisu prikupljeni arhivski izvori ni relevantna literatura koja bi rasvijetlila taj aspekt mikropovijesti ove ranjive skupine.

Nadalje, točno godinu kasnije, u lipnju 1955., pokrenuti su pregovori za otvaranje podružnice Saveza GNO BiH u sjeveroistočnoj Bosni, Derventi, no njezina osnivačka skupština održana je tek deset godina kasnije jer se nije našla nijedna kvalificirana GNO osoba koja bi njome rukovodila.²³ Odgađanje osnivačke skupštine podružnice u Derventi za cijelo desetljeće svjedoči o strukturnom nerazmjeru između programskih ambicija Saveza GNO BiH i lokalnih kapaciteta za formiranje kvalificiranog GNO kadra. Naime, krajnji sjever Bosne nije imao dovoljno obrazovnih resursa za osposobljavanje stručne generacije pripadnika ove zajednice. U okviru svoje teorije o reprodukciji društvenih struktura, Bourdieu i Passeron (1990) ističu da primarno obrazovne kompetencije i socijalna umreženost određuju tko preuzima ključne uloge u formalnom sustavu moći, pokazujući pritom kako se društvena hijerarhija kontinuirano reproducira i održava.²⁴ Uzevši prethodnu tvrdnju u obzir, GNO su općenito imale male šanse za društvenu afirmaciju u prva desetljeća socijalizma u BiH. S jedne strane, još uvijek su se osjećale posljedice Drugog svjetskog rata, a s druge, unatoč osvještavanju o

21 Tanya Titchkosky, *The Question of Access: Disability, Space, Meaning* (Toronto: University of Toronto Press, 2011).

22 Savić, *Putevi i dostignuća gluvih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 131–33.

23 Ibid., 158.

24 Pierre Bourdieu i Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, vol. 4 (London: Sage, 1990).

važnosti njihove integracije u zajednicu i inicijativama Saveza GNO BiH i republičkih tijela, proces njihova obrazovanja, ulaska na tržište rada i uključivanja u svakodnevni život tekao je sporo i neujednačeno diljem zemlje.

Početkom 1956. u Prijedoru, zapadno od Dervente, osnovana je još jedna podružnica Saveza GNO BiH. Njezin je cilj bio okupiti oko 350 GNO, koje su tada živjele u gradu i okolici. Namjera je bila otvoriti školu, no zbog nedostatka materijalnih uvjeta osnovana je vlastita radionica „Precizna mehanika i elektroinstalaterski poslovi“. Međutim, već pet godina kasnije, 1961., doneseno je rješenje o njezinu zatvaranju.²⁵ O aktivnostima ove radionice zasad se zna malo, kao i okolnostima koje su dovele do prestanka njezina rada, no iz ovog slučaja može se iščitati složena dinamika uspona i padova u razvoju skrbi za GNO u BiH.

Iduće godine, u lipnju 1957., u Brčkom, također u sjeveroistočnoj Bosni, otvorena je još jedna podružnica Saveza GNO BiH. Njezini članovi, uz to što su se zalagali za prava GNO na obrazovanje i zapošljavanje, brinuli su se i o osiguranju liječničke pomoći. U Brčku tada nije bilo otorinolaringologa pa su preglede dogovorili sa specijalistom iz Tuzle, kako bi se utvrdilo stvarno stanje sluha GNO u Brčku i okolnim općinama.²⁶ Vjerojatno ovo nije bio izoliran slučaj u pogledu nedostatka otorinolaringološke skrbi za GNO u BiH, a samim time ni općenite liječničke pomoći koja im je bila dostupna. Slučaj Brčkog može poslužiti kao primjer „dvostruke limitiranosti“ jer su GNO istodobno nailazile na prepreke u pristupu zdravstvenom i obrazovnom sustavu te bile dodatno opterećene jezičnom barijerom. Iako se u literaturi ovaj koncept ne koristi eksplicitno, poznato je da nedostatak institucionalne prilagodbe i nepriznavanje znakovnog jezika kao legitimnog komunikacijskog sustava proizvode oblik višestruke isključenosti.²⁷

Govoreći o širenju podružnica Saveza GNO BiH u Hercegovini, situacija je bila posve drugačija nego u Bosni. Ideja o otvaranju prve podružnice u Konjicu datira još iz 1951., no njezino otvaranje uslijedilo je tek pet godina poslije. Financijska ograničenja, nejasnoće u rukovođenju podružnicom te obveza roditelja da participiraju u troškovima smještaja djece, koja su tada morala ići na školovanje u Sarajevo, doveli su do toga da se podružnica 1959. rasformirala.²⁸ U međuvremenu, 1958. Savez GNO BiH ugasio je podružnicu u Livnu, a sve njezine aktivnosti prebacio u Mostar.²⁹ Kao što je već spomenuto, stručnjaci i infrastruktura u BiH bili su koncentrirani u nekoliko urbanih središta u Bosni, dok

25 Savić, *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 191–93.

26 Ibid., 148–49.

27 Lorraine Leeson u Beppie Van den Bogaerde, “(What We Don’t Know About) Sign Languages in Higher Education in Europe: Mapping Policy and Practice to an Analytical Framework,” *Sociolinguistica* 34, br. 1 (2020).

28 Savić, *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 176–77.

29 Ibid., 178

su GNO u Hercegovini zbog udaljenosti imale ograničen pristup institucionalnim mogućnostima. No većina njih, iz Bosne, kao i Hercegovine, tijekom ranog socijalizma 1950-ih osnovnoškolsko je obrazovanje stjecala u malobrojnim pomoćnim razredima otvorenim pri redovitim školama i u Zavodu za gluha djecu u Sarajevu, odnosno kasnije u Reljevu. O nekima od ključnih aspekata njegova djelovanja uoči preseljenja u Reljevo 1957. godine, bit će riječi u sljedećem poglavlju.

ZAVOD ZA GLUHU DJECU U SARAJEVU NA PREKRETNICI

Zavod u Sarajevu bio je prva ustanova u BiH specijalizirana za obrazovanje gluhe i nagluhe djece. Otvoren je 1946. u centru Sarajeva, na adresi Skenderija 14.³⁰ Nakon dvanaest godina, 1958., premješten je u sarajevsko predgrađe Reljevo.³¹ U nastavku će se razmotriti njegov rad tijekom 1957., u godini koja je prethodila preseljenju sa Skenderije u Reljevo. Analiza se temelji, s jedne strane, na Izvješću o specijalnim zavodima i ustanovama za djecu u Narodnoj Republici BiH (dalje u tekstu: NR BiH) iz listopada iste godine, sastavljenom mjesec dana nakon donošenja Odluke Socijalne zaštite NR BiH o premještanju Zavoda u Reljevo, a s druge strane, na prigorovima Savjeta za školstvo Sekretarijata u Sarajevu te Pedagoškog savjeta i nastavnika Zavoda u Sarajevu u vezi te Odluke.

Prema podacima iz tog izvješća, početkom 1956. u Zavodu u Sarajevu bilo je upisano 65 učenika.³² Dječaci su činili većinu, dok je djevojčica bilo znatno manje. Od osnutka pa do kraja te godine u Zavodu se školovalo oko 200 djece. Međutim, osim ovih faktografskih podataka, iz dokumenta se mogu iščitati i neke druge zanimljivosti.

Prvo je bila vidljiva velika prostorna skućenost u Zavodu, koja je onemogućavala adekvatnu provedbu nastavnih planova i programa, otežavala odgojni rad te ograničavala privatnost učenika. Prema navodima iz izvješća, škola i internat bili su smješteni u istoj zgradi. Iako je kapacitet Zavoda iznosio 45 mjesta, kao što je prethodno spomenuto, u njemu je bilo smješteno dvadeset učenika više, pa je ionako skroman prostor bio dodatno opterećen. Zbog toga nije bilo dovoljno učionica, spavaonica ni prostorije za dnevni boravak djece, tako da su i nastava i odgojni rad trpjeli. Uz to što se gotovo cjelokupan život u Zavodu odvijao u jednoj prostoriji, dodatna teškoća bila je ta što učitelji i odgajatelji nisu bili stručno osposobljeni za rad s gluhom djecom. Nadalje, iako je školovanje formalno bilo predviđeno u trajanju od osam godina, u praksi su učenici najčešće završavali

30 HAS, *Oslobođenje*, br. 24, 16. lipnja 1946, Što rade djeca na ulici?

31 Savić, *Putevi i dostignuća gluvih i nagluhih u Bosni i Hercegovini*, 314.

32 ABH, Odjel za prosvjetu, Izvještaj o specijalnim zavodima i ustanovama za djecu u Narodnoj Republici BiH, 4. listopada 1957.

šest razreda, s obzirom na to da su u školu dolazili stariji nego što je uobičajeno jer nisu na vrijeme započeli školovanje. Na kraju se u ovom izvješću zaključilo da su oblici rada bili jednolični i da su se najčešće svodili na čuvanje zavodskih učenika.

Prenapučenost, koja u tadašnjim obrazovnim i socijalnim ustanovama nije bila rijetkost, dovodila je do gubitka intime, brisanja granice između javnog i privatnog te postupnog potiskivanja autentičnosti korisnika. Kada se „gotovo cjelokupan život“ odvijao u jednoj prostoriji, prostor nije bio samo mjesto boravka. U takvim okolnostima, iskustva onih koji su u njoj boravili homogenizirala su se, a individualnost se svodila na minimum.³³ No odmaknemo li se od teorijskih razmatranja, moglo bi se zaključiti da je Zavod bio čvorište sukoba između modernizacijskih ambicija socijalizma i stvarnih ograničenja sustava.

Nakon završetka školovanja u Zavodu, većina učenika uključivala se, posredstvom Saveza GNO BiH, u izučavanje zanata u Školi učenika u privredi, gdje su im bili ponuđeni zlatarski, knjigovezački, grafički, pečatarski, rezački i fotografski zanat. Uz to, postojala je i Škola učenika u privredi za tekstilnu struku. Međutim, očito nije bilo povezanosti između onoga što su učenici učili u Zavodu i onoga što se od njih očekivalo na zanatu. Po pitanju gluhih učenika u privredi, konzultiran je rukovodilac poduzeća koje je vodio Savez GNO BiH, koji je istaknuo da učenici dolaze na zanat s vrlo slabim osnovnim znanjem. Očito je da obrazovni programi za GNO nisu bili usklađeni, a kao što je prethodno spomenuto, ni njihovi sadržaji nisu se primjereno prenosili. Nakon završetka zanata, učenici se, ako se za njih nije založio Savez GNO BiH i zaposlio ih u svojim poduzećima, uglavnom nisu mogli zaposliti. Na kraju su ostajali u svojevrsnom društvenom limbu jer njihove vještine i sposobnosti nisu nalazile stvarnu primjenu u svakodnevnom životu.

U izvješća iz listopada 1957. saznalo se također da su o učenicima Zavoda do tada vođeni jedino osnovni biografski podaci, dok psihofizička procjena njihova razvoja nije bila provedena. Uz to, Zavod gotovo da nije imao „nikakav uvid u sudbinu učenika koji su ga napustili, osim onih koji su se zaposlili na području Sarajeva.“ Čini se da je Zavod funkcionirao kao „liminalni prostor“, čije se djelovanje nije protezalo izvan vlastitih zidova. Na taj način stvarao se diskontinuitet između organizirane skrbi unutar ustanove i svakodnevne zbilje koja je učenike čekala izvan nje.³⁴ Nedostatak interesa za njihove daljnje životne puteve pokazuje da ih se primarno doživljavalo kao korisnike zavodskih usluga, a ne kao osobe čiji bi se život i uloga u zajednici trebali pratiti i podržavati nakon što ih napuste.

33 Loïc Wacquant, *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity* (Durham, NC: Duke University Press, 2009).

34 Árpád Szokolczai, *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival through Novels* (London: Routledge, 2016).

Iz svega prethodno navedenog moglo se zaključiti da je odluka Socijalne zaštite NR BiH o premještanju Zavoda u Reljevo bila opravdana. Međutim, kako je nova zgrada u Reljevu mogla primiti tek 66 učenika, kako se navodi u prigovorima, diskutabilno je koji je bio stvarni motiv za preseljenje Zavoda iz centra grada i prema kojim je kriterijima odluka donesena. Tako su razotkriveni propusti u koordinaciji između nadležnih republičkih tijela, nastavnika iz tada još sarajevskog Zavoda za gluha djecu i Saveza GNO BiH, kao i slabije razumijevanje posebnih obrazovnih i psiholoških potreba ove populacije. Konkretno, u rujnu 1957., Savjet za školstvo Sekretarijata u Sarajevu uputio je prigovor Savjetu za socijalnu zaštitu NR BiH, u kojem je istaknuo da su ih nastavnici iz Zavoda i Savez GNO BiH obavijestili o odluci o preseljenju Zavoda u Reljevo, a da se nisu s njima prethodno konzultirali.³⁵ U prigovorima su upozorili na moguće teškoće koje bi provedba odluke Sekretarijata mogla donijeti te su pritom naglasili da pedagoško-psihološki uvjeti razvoja gluhe djece zahtijevaju da škola za gluha djecu bude smještena u kulturnom i industrijskom središtu. Tom prilikom su posebno apostrofirali: „Poznato je koliko je težak put psihičkog procesa saznanja kod gluvog djeteta, koje je lišeno jednog od najvažnijih čula za upoznavanje vanjskog svijeta, a da ne govorimo o sticanju apstraktnih spoznaja. Gluvo dijete mora sve intenzivno doživjeti, vidjeti i osjetiti ostalim čulima. Zato na prvom mjestu treba biti zastupljena doživljajna nastava, koja se može izvoditi samo u većim centrima, gdje je sve to dostupno gluvom djetetu.“

Tri dana kasnije, također u rujnu 1957., Pedagoški savjet i nastavnici Zavoda u Sarajevu poslali su svoj osvrt Savjetu za socijalnu zaštitu NR BiH na odluku o premještanju ustanove u Reljevo.³⁶ Na početku dokumenta navedeno je da je početkom mjeseca održana sjednica Upravnog odbora, kojoj je prisustvovao cijeli stručni kolegij, kao i Dragiša Savić ispred Savjeta za socijalnu zaštitu NR BiH te Ljubomir Savić ispred Centralnog odbora Saveza gluhih Jugoslavije. Tijekom sjednice, Dragiša Savić obrazložio je razloge koji su naveli Savjet da donese rješenje o preseljenju Zavoda u Reljevo te istaknuo da je to rješenje kao upravni organ samo proveo. Jedan od ključnih prigovora, suštinski identičan onomu koji je iznio Savjet za školstvo, glasio je: „Vaspitanje i obrazovanje gluhonijeme djece nemoguće je kvalitetno izvoditi van velikih medicinskih i industrijskih centara, s obzirom na specifične psihološke uslove razvoja gluhog djeteta. Gluvo dijete je lišeno glavnog čula preko kojeg upoznaje spoljašnji svijet. Zbog toga je ono upućeno isključivo na čulo vida [...] Reljevo, po svom položaju i uslovima, ne pruža potrebne mogućnosti da djeca steknu takva iskustva, niti omogućava adekvatno

35 ABH, Odjel za prosvjetu, Prigovor Savjeta za školstvo Sekretarijata u Sarajevu Savjetu za socijalnu zaštitu NR BiH, 5. rujna 1957.

36 ABH, Odjel za prosvjetu, Prigovor pedagoškog savjeta i nastavnika Zavoda u Sarajevu Savjetu za socijalnu zaštitu NR BiH, 14. rujna 1957.

obrazovanje i osposobljavanje za samostalan život“. Govoreći o mogućim teškoćama koje bi proizašle iz udaljenosti Reljeva, istaknuli su da su dotadašnje nastavne metode zastarjele te da je Zavod u Sarajevu već nabavio potrebne uređaje i nastavna sredstva za unaprjeđenje rada. Takav oblik nastave pretpostavljao je stalnu suradnju s medicinskim i specijaliziranim ustanovama te različitim stručnjacima, uključujući psihijatre, otorinolaringologe, surdologe, fonetičare i psihologe. Prema mišljenju pedagoga i nastavnika, premještaj Zavoda u Reljevo znatno bi otežao njihov redoviti rad, pa čak i gotovo onemogućio njegovo izvođenje. Naglasili su da bi udaljenost od grada ograničila posjete mjestima kao što su trgovine, pošta i javni prostori, gdje su djeca svakodnevno stjecala kontakte i iskustva s različitim čujućim ljudima.

Teško je ne primijetiti u prigovorima koliko su stručnjaci bili nezadovoljni odlukom Socijalne zaštite NR BiH da udalji GNO iz centra grada. Nerazumijevanje važnosti ostanka Zavoda u Sarajevu svjedoči ne samo o težnji republičkih vlasti da ih prostorno segregiraju, nego i o namjeri da im ograniče mogućnosti stjecanja socijalnih vještina te smanje njihovu vidljivost u zajednici. Iz ovih prigovora razvidno je da su njihovi autori bili svjesni kako gluhoća nije samo fiziološki nedostatak, nego i iskustvo prožeto društvenim i kulturnim okolnostima. Međutim, očito je da je 1957. među članovima Socijalne zaštite NR BiH još uvijek prevladavao medicinski model sagledavanja senzornog invaliditeta te su političke strukture samovoljno donosile nestručne odluke o GNO. Kao posljedica toga, 1958. Zavod je premješten u Reljevo.

ZAKLJUČAK

S jedne strane, 1946. Savez GNO BiH započeo je niz inicijativa za osnivanje podružnica i osnaživanje ove populacije, organiziranim aktivnostima i obrazovnim programima. U Bosni je mreža podružnica bila razvijenija nego u Hercegovini zbog različitih strukturalnih razloga. Otvaranje Zavoda u Sarajevu iste godine označilo je pomak u svijesti o gluhoći i formalne skrbi za GNO. Njihovo obrazovanje nastojalo se ne svesti samo na učenje, nego je trebalo služiti i kao priprema za samostalan život. S druge strane, država je 1957., bez prethodne konzultacije sa stručnjacima, donijela odluku o preseljenju Zavoda u sarajevsko predgrađe Reljevo, čime je njegove učenike prostorno segregirala i uskraćivala im brojne prilike za socijalne kontakte i stjecanje životnih vještina koje im je grad pružao. Premda premještaj nije pridonio povećanju kapaciteta Zavoda, broju učenika niti kadrovskom jačanju, jasno je pokazao disharmoniju između tradicionalnog i modernijeg pristupa obrazovanju i socijalnoj skrbi GNO. Iako su neki suvremeni

pristupi, dijelom inspirirani socijalističkom politikom inkluzije, počeli djelovati paralelno s tradicionalnim sustavom, oni 1950-ih još nisu u potpunosti zaživjeli jer je Zavod 1958. uistinu preseljen iz Sarajeva u Reljevo.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori

ABH – Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo:

ABH, fond Odjel za prosvjetu, 1956, 1957.

ABH, fond Povjerenstvo Ministarstva za socijalnu politiku za BiH, Oblasna zaštita djece i mladeži, 1919, 1920.

HAS – Historijski arhiv u Sarajevu:

HAS, fond Oslobođenje.

Literatura

Bourdieu, Pierre i Jean-Claude Passeron. *Reproduction in Education, Society and Culture*. Vol. 4. London: Sage, 1990.

Dinu, Radu Harald. “Recent Historiographical Trends in Scholarship on Disability and Socialism in Eastern Europe.” *Scandinavian Journal of Disability Research* 24, br. 1 (2022): 42–53.

Fejzić, Elvis. *Socijalne, ekonomske, političke i nacionalne odrednice Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2024.

Gekić, Haris, Aida Bidžan-Gekić, Nusret Drešković, Ranko Mirić i Péter Reményi. *The Geography of Bosnia and Herzegovina: Between East and West*. Cham: Springer, 2022.

Hasanbegović, Husnija i Esad H. Mahmutović. “The Education of d/Dhh Children in Bosnia and Herzegovina.” *American Annals of the Deaf* 164, br. 4 (2019): 450–77.

JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu. *Monografija*. Sarajevo: JU Centar za slijepu i slabovidnu djecu i omladinu, 1987.

Ladd, Paddy. *Understanding Deaf Culture: In Search of Deafhood*. Clevedon: Multilingual Matters, 2003.

Lane, Harlan. *When the Mind Hears: A History of the Deaf*. New York: Vintage, 1989.

Leeson, Lorraine i Beppie Van den Bogaerde. “(What We Don’t Know About) Sign Languages in Higher Education in Europe: Mapping Policy and Practice to an Analytical Framework.” *Sociolinguistica* 34, br. 1 (2020): 31–56.

Lepir, Ljubo. *Nastanak i razvoj socijalne politike u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, 2024.

Mladenov, Teodor. "Disability Assessment under State Socialism." U: *Re/imaginings of Disability in State Socialism*, 91–116. Chicago: The University of Chicago Press, 2021.

Mladenov, Teodor. *Disability and Postsocialism*. Abingdon: Routledge, 2018.

Puljiz, Vlado. "Seljaštvo u Jugoslaviji." *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* 99–100 (1988): 5–23.

Savić, Ljubomir. *Putevi i dostignuća gluhih i nagluhih u Bosni i Hercegovini, 1947–1982*. Sarajevo: Savez gluhih i nagluhih BiH – Republička konferencija, 1983.

Szokolczai, Árpád. *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival through Novels*. London: Routledge, 2016.

Titchkosky, Tanya. *The Question of Access: Disability, Space, Meaning*. Toronto: University of Toronto Press, 2011.

Wacquant, Loïc. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham, NC: Duke University Press, 2009.

Marta Rendla

Izobraževanje, poklicno usposabljanje in karierne poti oseb s senzornimi oviranostmi v socialistični Sloveniji

UVOD

Poklicno usposabljanje (danes ga nadomešča izraz zaposlitvena rehabilitacija) in izobraževanje ter zaposlovanje oseb z okvaro vida in sluha je v obdobju socializma predstavljalo del tako imenovane kompleksne rehabilitacije,¹ katere

Raziskava je bila opravljena v okviru projekta J6-50189 Sistem skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi, ki ga financira Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

- 1 Termin rehabilitacija se je v obravnavanem obdobju za osebe s senzornimi oviranostmi uporabljal v kontekstu integriranja s prilagajanjem oseb s senzornimi oviranostmi večinski populaciji na način, da naj bi rehabilitacija pomenila omilitev oziroma odpravo razvojnih motenj, torej senzornih ovir. – Dunja Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije,« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.

cilj je bil doseči čim boljšo socialno in poklicno samostojnost oziroma vključenost v polno čutečo družbo; pri gluhih in naglušnih so želeli z rehabilitacijo doseči tudi ublažitev in odpravo motenj oziroma posledice motenj v razvoju sluha in govora do tolikšne mere, da bi bili slušno ovirani usposobljeni za normalno sporazumevanje z okoljem.²

Kompleksna rehabilitacija, torej proces vključevanja senzorno oviranih, slepih in slabovidnih ter gluhih in naglušnih v polno čutečo družbo, je obsegala odkrivanje ali identifikacijo, vzgojo in izobraževanje, poklicno usmerjanje, poklicno rehabilitacijo in zaposlovanje ter zagotavljanje vseživljenjskega pridobivanja novih znanj, spretnosti in navad.³

Ker so izobrazba, poklicna usposobljenost in zaposlitev ključne za integracijo v družbo – zaposlitev je eden glavnih pogojev, izobrazba in poklicna usposobljenost, ki omogočata mobilnost in napredovanje v zaposlitvi, pa sta prvi pogoj –, se v prispevku osredotočam na poklicne možnosti izobraževanja in zaposlovanja gluhih in naglušnih ter slepih in slabovidnih v obdobju socializma. Čeprav se je integracija oseb s senzornimi oviranostmi začela s pojavom skrbi zanje, torej z ustanavljanjem izobraževalnih ustanov v zgodnjem 20. stoletju, saj je bil njihov namen gojence usposobiti za samostojno življenje, pa je do večjih prizadevanj za integracijo populacije s senzornimi oviranostmi v večinsko družbo prišlo z uveljavitvijo organiziranih oblik izobraževanja in zaposlovanja na vsem današnjem prostoru Slovenije po 2. svetovni vojni.⁴ Zaposlenost oseb s senzornimi oviranostmi je danes povsod po svetu nizka in kljub temu, da v Sloveniji ni točnih podatkov o iskalcih zaposlitve, vemo, da je manjša od zaposlenosti ljudi z drugimi vrstami fizične invalidnosti. Dejstvo je tudi, da danes slepi in slabovidni veljajo za najbolj izobražene med invalidi, a kljub temu jih je zaposlenih le nekaj odstotkov,⁵ medtem ko imajo gluhi zaradi slabše pismenosti, pomanjkanja bese- dnege zaklada in nezmožnosti učenja novih besed med vsemi invalidi najnižjo izobrazbo.⁶ Nabor možnosti izobraževanja in zaposlovanja za obe skupini senzorno oviranih se je do danes glede na preteklost razširil. Problematika zaposlovanja/zaposlenosti oseb s senzornimi oviranostmi pa kljub temu vztraja in glede

2 Slava Ipavic, Jože Hederih in Marija Brežnik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije slušno prizadetih otrok v letih od 1963 do 1975 v Mariboru,« v: Bogo Jakopič, ur., *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975* (Ljubljana [s. n.], 1975), 32, 35.

3 Milan Bobinski, »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju,« v: *Okrogla miza »Zaposlovanje slepih in slabovidnih v Mariboru in Sloveniji včeraj, danes, jutri« posvečena obeležitvi 60. obletnice delovanja Medobčinskega društva slepih in slabovidnih Maribor. Zbornik prispevkov* (Maribor: Univerza v Mariboru, 2008), 5.

4 Bobinski, »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju,« 11.

5 *Od točkopisa do eBralca: 100 let organiziranega delovanja slovenskih slepih in slabovidnih* (Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2021), 286.

6 *Zveza GNS*, pridobljeno 24. 2. 2026, <https://zveza-gns.si/iz-sveta-tisine>.

na obravnavano obdobje ni manjša, saj kljub formalnemu izenačevanju možnosti invalidov v informacijski družbi s številnimi priložnostmi za enakovredno participacijo prinaša vedno nove izzive.

Prispevek analizira možnosti poklicnega izobraževanja, usposabljanja in zaposlovanja oseb s senzornimi oviranostmi v obdobju socializma. Obravnava prehod od začetne usmerjenosti v pretežno ročne obrti k postopnemu vključevanju v širši spekter poklicev, vključno z intelektualnimi in humanističnimi dejavnostmi.

Pozornost je namenjena vprašanju, kako se je formalno pridobljena poklicna usposobljenost uresničevala v praksi ter v kolikšni meri je socialistični sistem omogočal vključevanje oseb s senzornimi oviranostmi na trg dela. V ospredju so vprašanja dostopnosti delovnih mest, ujemanja med izobrazbo in zaposlitvijo ter subjektivnega doživljanja zaposlitve.

Analiza temelji na arhivskem gradivu in referenčni literaturi, zlasti jubilejnih publikacijah institucij za osebe s senzornimi oviranostmi ter zapisih o življenju posameznikov.

RAZVOJ INSTITUCIONALNEGA IZOBRAŽEVANJA OSEB S SENZORNIMI OVIRANOSTMI (1945–1991)

Slepi in slabovidni ter gluhi in naglušni so bili v obdobju socializma na osnovi izobraževanja in strokovnega poklicnega usposabljanja deležni aktivnejše integracije v gospodarsko in družbeno življenje kot pred 2. svetovno vojno. Organizirane oblike obveznega in poklicnega izobraževanja ter zaposlovanja za osebe s senzornimi oviranostmi so se s postopoma sprejeto zakonodajo uveljavile na vsem današnjem prostoru Slovenije.

Takoj po vojni, leta 1946, sta bila sprejeta jugoslovanska ustava, ki je zagotavljala vzgojo in izobrazbo vsem otrokom, in zakon o sedemletnem osnovnem šolanju, ki je določal obvezno osnovnošolsko izobraževanje.⁷ Izobraževanje populacije s senzornimi oviranostmi je leta 1958 s šolsko reformo na osnovi Splošnega zakona o šolstvu postalo integralni del enotnega šolskega sistema.⁸ Po pripravljalnih petih letih od leta 1953 je med letoma 1958 in 1962 prišlo do najbolj temeljite in celovite šolske reforme, ki je zajela vse stopnje šolstva, od osnovne, srednje do visoke šole in podiplomskega študija. Prinesla je tudi bistvene spremembe v organizaciji manjšinskega šolstva, na področju izvenšolskega izobraževanja in financiranja šolstva.⁹ *Splošni zakon o šolstvu*¹⁰ je bil na ravni države sprejet 25. junija

7 Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji,« 123.

8 Bobinski, »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju,« 11.

9 Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* (Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009), 106.

10 »Splošni zakon o šolstvu,« *Uradni list FLRJ*, št. 28, 16. 7. 1958, 746–61, čl. 5.

1958 in je uzakonil enotno osemletno osnovno šolo, na srednješolski stopnji ize-načil gimnazijo in strokovno šolo, na visokošolski stopnji razbil celovitost študija na tri dvoletne cikle (višji, visoki in podiplomski), uzakonil inverzijo študija, znižal zahteve za diplomu, doktorat in dosego naziva univerzitetnega predava-telja. Osnovnemu jugoslovanskemu zakonskemu aktu o šolski reformi so sledili zvezni in republiški predpisi (zakoni, odloki in priporočila) o delovanju šolstva, med njimi tudi o delu posebnih šol.¹¹ Enotni sistem vzgoje in izobraževanja so tako v skladu s splošnim zakonom o šolstvu sestavljali predšolski zavodi, osnovne šole, gimnazije, strokovne in višje strokovne šole, univerze, visoke šole in umet-niške akademije, zavodi za izobraževanje odraslih in strokovno izpopolnjevanje, vajenski domovi in drugi izvenšolski vzgojni zavodi ter »posebne šole za obvezno osnovno vzgojo in strokovno izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in du-ševnem razvoju«.¹²

V temeljnih načelih *Splošnega zakona o šolstvu* so bile zapisane zahteve v skla-du s političnimi spremembami po letu 1945, kar je pomenilo, da naj bi družba razvijala šolo »v korist vsestranskemu razvoju socialistične družbe in osebnosti posameznika«. S tem namenom naj bi bili izobraževalni zavodi »organizirani na načelih družbene samouprave«, smoter vzgoje in izobraževanja pa naj bi sledil graditvi novih socialističnih družbenih odnosov in oblikovanju posameznika v državljana socialistične skupnosti itd.¹³ Značilno za šolsko reformo je bilo, da je večjo veljavo kot umskemu dajala fizičnemu delu. To je pomenilo, da so večjo pod-poro uživale šole, ki so poučevale bodoče strokovnjake za proizvodno dejavnost. Partijski ideolog Edvard Kardelj je predlagal, da bi morali šolstvo organizirati tako, da bi dobili vse manj inteligence iz klasičnih šol, tj. gimnazij, in da bi bilo vse več absolventov šol s poudarkom na praktičnem delu: »Mislim, da bi bilo prav, če bi tudi z administrativnimi ukrepi – kjer je to potrebno – zmanjšali število gimnazij v korist strokovnih šol, zlasti pa v korist industrijskih šol, iz katerih bi izhajali stro-kovno visoko kvalificirani kadri, ki bi bili na nivoju srednje tehničnih kadrov.«¹⁴

Na navedenih zamišljanjih o organiziranosti šolstva so slonele tudi nove mož-nosti poklicnega izobraževanja in usposabljanja oseb s senzornimi oviranostmi.

Državna zakonodaja, ki je bila za republike do vzpostavitve republiških za-konov zavezujoča, je leta 1960 na ravni občin, republik in avtonomnih enot ter države z oblikovanjem družbenih skladov za šolstvo za zbiranje sredstev za grad-njo in opremo vseh vrst šol določila tudi financiranje šolstva. Vzgojo in izobra-ževanje otrok in mladostnikov s senzornimi oviranostmi, umeščeno v tako ime-novano vzgojo in izobraževanje otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in

11 Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, 102, 103.

12 »Splošni zakon o šolstvu,« *Uradni list FLRJ*, št. 28, 16. 7. 1958, 746–61, čl. 5.

13 Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1954–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 91.

14 Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, 100.

duševnem razvoju, so vodila ministrstva, tako imenovani sekretariati za prosvedstvo, zdravstvo in socialno varstvo z medsebojnim sodelovanjem in usklajevanjem. Na podlagi državne zakonodaje sprejetega republiškega *Zakona o posebnem šolstvu*, ki ga je oktobra 1960 sprejela slovenska skupščina,¹⁵ so pristojna ministrstva za šolanje oseb s senzornimi oviranostmi določila predšolske, šolske in druge v ta namen organizirane oddelke; »posebne šole« ali oddelke v sestavi ustreznih zdravstvenih in socialnih zavodov. Pri tem so »posebne osnovne šole« imele enako nalogo kot splošne osnovne šole, le da so poleg splošne vzgoje in izobrazbe omogočale tudi splošno strokovno izobrazbo, kar se je odražalo tudi v njihovih temeljnih nalogah. Od splošnih šol so se »posebne šole« razlikovale tudi po tem, da je o vključitvi otrok vanje na podlagi *Pravilnika o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju* odločalo mnenje strokovne komisije, ki so jo sestavljali zdravniki, psihologi, socialni delavci, zdravniki specialisti in pedagogi.¹⁶ *Zakon o posebnem šolstvu* je opredelil, da so »posebne šole namenjene otrokom z motnjami ali hibami v telesnem ali duševnem razvoju /.../, zaradi katerih se ne morejo vzgajati in izobraževati v rednih šolah in rednih izobraževalnih zavodih, in, da se vzgajajo in izobražujejo v posebnih vzgojnih in izobraževalnih zavodih.«¹⁷ *Zakon o posebnem šolstvu* je tako predvidel vzporedno oziroma ločeno izobraževanje otrok s senzornimi oviranostmi v specializiranih izobraževalnih zavodih.

Na osnovi navedene zakonodaje so se oblikovali specializirani, t. i. posebni zavodi na različnih ravneh: posebni zavodi za predšolsko vzgojo, posebne osnovne šole, posebne strokovne šole, posebni vzgojni in izobraževalni zavodi ter posebni šolski oddelki pod okriljem zdravstvenih ali socialnih zavodov. Specializirane, »posebne« šole so imele nalogo blažiti oziroma odpravljati motnje ter skrbeti za razvoj otrokovih nagnjenj in sposobnosti. Otroke so imele nalogo tudi usmerjati in usposablјati za prilagojeno poklicno življenje. Krepile naj bi tudi sodelovanje s starši ali skrbniki in pomagale vzpostavljati pozitiven odnos družbe do njih. Šolarji z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, torej tudi s senzornimi oviranostmi, so specializirano obvezno šolo lahko obiskovali do 17. leta. Potem so lahko nadaljevali na specializiranih, posebnih strokovnih šolah, po 18. letu pa v posebnih učnih enotah za odrasle pod okriljem posebnih strokovnih šol.¹⁸

Poklicno izobraževanje in usposabljanje oseb s senzornimi oviranostmi, gluhih in naglušnih ter slepih in slabovidnih, del tako imenovane kompleksne rehabilitacije, je v obravnavanem času v Sloveniji postalo integralni del splošnega

15 Staša Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980)«, *Zgodovinski časopis* 67, št. 1–2 (2013): 176.

16 Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju«, 174.

17 Ibidem, 176.

18 Ibid., 174, 177.

strokovnega usposabljanja. Enotni sistem izobraževanja je za osebe s senzornimi oviranostmi tudi na srednješolski stopnji predvidel segregirano izobraževanje, torej v specializiranih zavodih s prilagojenimi pristopi in metodami poučevanja.

Proces integracije oseb s senzornimi oviranostmi, tako imenovana kompleksna rehabilitacija oziroma vključevanje v polnočutno družbo, se je v praksi začel z vstopom v šolski sistem na predšolski stopnji in nadaljeval z obvezno osnovno šolo ali v specializiranih zavodih za osebe s senzornimi oviranostmi ali v splošnih, torej večinskih osnovnih šolah. Sledila sta poklicna rehabilitacija in usposabljanje za poklic v specializiranih zavodih ali pa so izobraževanje nadaljevali v večinskih srednjih šolah. Po končani poklicni rehabilitaciji so se poskusili zaposliti, kar je pomenilo, da so se poskusili integrirati v delovno in socialno okolje. Osebe s senzornimi oviranostmi, ki se s poklicno rehabilitacijo niso zadovoljile, nekatere so se tudi že sicer vključile v večinske srednje poklicne šole, so izobraževanje nadaljevale tudi na rednih šolah visokošolske stopnje.

Nova osnova za vzgojo in izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, danes z otroki s posebnimi potrebami, je leta 1968 postal zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju. Z njim je prenehal veljati zakon o posebnem šolstvu. Zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju je na novo opredelil tudi skupino teh otrok. V skladu z njim so vanjo spadali otroci z motnjami v duševnem in telesnem razvoju, otroci in mladostniki z okvaro sluha in govornimi motnjami, slepi in slabovidni, dolgotrajno bolni, rekonvalescenti, vedenjsko in osebnostno moteni ter otroci in mladostniki s kombiniranimi motnjami. Zanje so glede na vrsto motenj predvideli ustanavljanje različnih zavodov za usposabljanje, ki naj bi delovali tako samostojno kot tudi pod okriljem vzgojno-izobraževalnih, zdravstvenih ali socialnih zavodov.¹⁹ Konec šestdesetih let 20. stoletja, ko je delovalo 19 republiških zavodov za usposabljanje, so bili za osebe s senzornimi oviranostmi med njimi naslednji: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana (1900), Zavod za korekcijo sluha in govora Portorož (1945), Posebna osnovna šola pri Centru za korekcijo sluha in govora v Mariboru (1962), Zavod za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani (1919), Center za rehabilitacijo in varstvo slepih v Škofji Loki.²⁰

¹⁹ Ibid., 181, 182.

²⁰ Ibid., 184.

POKLICNO IZOBRAŽEVANJE GLUHIH IN NAGLUŠNIH: RAZVOJ SPECIALIZIRANIH INSTITUCIJ IN POKLICNIH PROGRAMOV

Načrtno poklicno izobraževanje in usposabljanje oseb s senzornimi oviranostmi se je začelo takoj po končani drugi svetovni vojni. Od ustanovitve poklicne šole za gluhe leta 1946 in izoblikovanja razmer v obdobju 1950 do 1967 za ustanovitev srednje poklicne šole za slepe in slabovidne je do izteka socializma denimo prišlo do sprememb predvsem v učnih načrtih in predmetnikih. Če je bil prvotno izrazit poudarek na praktičnih znanjih in manj na teoretičnih predmetih, pa so postopne šolske reforme prinesle uravnoteženost med splošno izobraževalnimi, strokovno teoretičnimi znanji in praktičnim poukom. Izobraževanje in poklicno usposabljanje oseb s senzornimi oviranostmi je v osemdesetih letih obsegalo zgodnjo »rehabilitacijo« in načrtovano predpoklicno usmerjanje že v času obveznega osnovnošolskega šolanja, sledila je vključitev v poklicno šolo oziroma poklicno usposabljanje. Vsem tem fazam je sledila integracija v delovno okolje, ki je spreminjala njihov socialni status.²¹ Zgodnja rehabilitacija, denimo gluhih in naglušnih, je bila v zgodnejšem obdobju po vojni v nekaterih delih Slovenije pereča, saj specializirane ustanove s strokovnjaki za delo z osebami s senzornimi oviranostmi niso segle v vse predele Slovenije. Tako je ob izvajanju zakona o kategorizaciji vseh oseb z oviranostmi prišlo do spoznanja, da je rehabilitacija oseb s slušnimi in govornimi oviranostmi v severnovzhodni Sloveniji ogrožena, saj zavoda v Ljubljani in Portorožu zaradi omejenih zmogljivosti nista zmogla zajeti vseh šoloobveznih. Tako so 1. oktobra 1962 v okviru Zdravstvenega doma Maribor ustanovili Center za korekcijo sluha in govora, katerega otvoritev je bila januarja 1963.²² Z njegovo ustanovitvijo se je mreža specializiranih zavodov za gluhe in naglušne v Sloveniji zaokrožila.

V urejanje in izvajanje procesa rehabilitacije so bili vpeti številni upravni organi in institucije s področja šolstva, zdravstva, socialnega varstva in skrbstva, zaposlovanja, pa tudi gospodarstva. Konec leta 1962, ko je statistika beležila v Sloveniji okoli 5 odstotkov prebivalcev z motnjami v telesnem in duševnem razvoju, je bila kot organ za usmerjanje in koordiniranje rehabilitacije invalidnih oseb ustanovljena Stalna konferenca za rehabilitacijo invalidnih oseb. Sprejeta je bila tudi resolucija o rehabilitaciji invalidnih oseb, ki je opredelila, da sta kategorizacija in evidentiranje invalidne mladine stalna dolžnost socialnih in strokovnih

21 Anton Uranker, »Poklicno izobraževanje slušno prizadetih v zavodu,« v: Martina Kavčič, ur., *O položaju gluhih in naglušnih* (Ljubljana: PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993), 78.

22 Ipavic, Hederih in Breznik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije,« 30–32.

služb.²³ Kot sestavni del kompleksne rehabilitacije oseb s slušnimi oviranostmi so takrat metodološko za rehabilitacijo govora in sluha prepoznali rejništvo. Kot metodo so ga vpeljali z uvedbo verbotonalne metode, ki je zahtevala, da otrok čim več časa preživi v govorečem okolju.²⁴ Specialna pedagogika in psihološke vede so namreč izpostavljale pomen predšolskega obdobja za otrokov razvoj govora, zato je v tem kontekstu prevladalo prepričanje, da mora biti otrok v vzgojno-izobraževalni proces vključen od drugega leta starosti. Ker pa naj bi bilo za predšolskega otroka zavodsko okolje neprimerno, saj naj ne bi zagotavljalo zadostne družinske topline, se je bolj primerno okolje kot zavod prepoznala namestitve v rejniške družine. Na osnovi oktobra 1960 sprejetega zakona o rejništvu²⁵ so otroke sredi šestdesetih let začeli nameščati v rejniške družine, katerih starši niso živeli v bližini specializiranih izobraževalnih ustanov.²⁶

V okviru specializiranih zavodov za osebe s senzornimi oviranostmi so na osnovnošolski ravni v obravnavanem obdobju obstajale ena specializirana šola za slepe otroke in tri šole za gluhe otroke. Na srednješolski ravni so osebam s senzornimi oviranostmi bili na voljo ena posebna poklicna oziroma srednja šola za gluho mladino oziroma »slušno in govorno prizadete« ter ena posebna poklicna oziroma srednja šola za slepe in slabovidne.²⁷ Pri tem je bilo denimo v ospredju specializiranih zavodov za gluhe in naglušne prizadevanje, da bi pri otrocih ublažili in odpravili motnje v razvoju sluha in govora. Poleg tega so otroke že v času obveznega šolanja usmerjali, pripravljali in usposabljali za tista dela in poklice, ki so najbolj ustrezali njihovim psihofizičnim sposobnostim in nagnjenjem. Proti koncu obveznega šolanja je dominantna postajala skrb za poklicno in profesionalno rehabilitacijo.²⁸ Vsem trem zavodom za gluhe in naglušne je bilo skupno, da so izvajali obvezno šolanje, torej predšolsko vzgojo in osnovno šolo, avdiologopedске storitve in da so tistim otrokom s slušnimi oviranostmi, ki so se šolali v večinskih šolah, zagotavljali podporo.²⁹ Ljubljanski zavod je kot edini imel srednjo poklicno šolo z več programi; proti koncu osemdesetih let je začel s poukom

23 Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju,« 178.

24 Marija Slak, »Rejništvo kot sestavni del kompleksne rehabilitacije slušno prizadetih,« v: Bogo Jakopič, ur., *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975* (Ljubljana [s. n.], 1975), 118.

25 Ivanec, »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju,« 178.

26 Roza Sedmak, »Stanje v rejništvu slušno in govorno prizadetih otrok v šolskem letu 1973/74,« v: Bogo Jakopič, ur., *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975* (Ljubljana [s. n.], 1975), 121.

27 *Statistični letopis SR Slovenije 1975*, 366, 381. *Statistični letopis RS 1990*, 500. *Statistični letopis SRS 1967*, 438.

28 Ipavic, Hederih in Breznik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije,« 35.

29 *O položaju gluhih in naglušnih v Sloveniji*, 91.

znakovnega jezika in tečaji; opravljal je tudi druge svetovalne dejavnosti³⁰ in vse do danes med zavodi ostal edini izvajalec slovenskega znakovnega jezika.

Za gluhe in naglušne je bilo takoj po drugi svetovni vojni specializirano obvezno šolanje mogoče v leta 1900 ustanovljenem ljubljanskem Zavodu za gluho mladino (zavod je bil ustanovljen pod imenom Kranjski ustanovni zavod za gluhoneme in se od leta 1997 imenuje Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL), v portoroški Gluhonemnici za Slovensko primorje, danes Centru za komunikacijo sluha in govora Portorož,³¹ ter od leta 1962 tudi v Centru za sluh in govor Maribor, danes Centru za sluh in govor Maribor.³² Ljubljanski Zavod za gluho mladino je 23. marca 1946 ustanovil skladno z novo politično usmeritvijo še »posebno« poklicno šolo za gluho mladino. Tako imenovana posebna šola za učence v gospodarstvu, kjer so se gluhi učili obrti, pa je pri zavodu delovala že od leta 1937.³³ Poleg tega je leta 1948 pridobil še zavodske delavnice, tako imenovane Učne delavnice, ki so bile ustanovljene maja 1948 s podržavljenjem tiskarne graverskega mojstra Cirila Sitarja, nekdanjega gojenca zavoda. V Učnih delavnicah se je mladina s slušnimi in govornimi oviranostmi poleg v številnih državnih/družbenih obratih in zasebnih obrtniških delavnicah praktično poklicno usposabljala in zaposlovala, medtem ko je v poklicni šoli, do leta 1970 imenovani Vajenska šola, pridobivala teoretično znanje.³⁴

Učne delavnice so v obdobju 1952–1964 delovale kot finančno samostojen zavod; leta 1964 pa so spet prišle v sestavo ZGNL kot organizacijska enota. Od 1. januarja 1962 so poslovale kot »invalidske« delavnice za profesionalno »rehabilitacijo« in zaposlovanje gluhih.³⁵

Namen Učnih delavnic, ki so do leta 1953 imele tiskarno, litografijo, knjigovoznico in damsko šivalnico, je bil poklicno in delovno usposobiti gluhe in naglušne za delo v posameznih poklicih.

Poklicna šola za gluho mladino v Ljubljani oziroma Vajenska šola se je leta 1970 preimenovala v Poklicno šolo; v šolskem letu 1982/83 pa je dobila ime Center za rehabilitacijo sluha in govora. Današnji Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (1997–), ki se je v obdobju 1964–1993 imenoval Zavod za usposabljanje slušno

30 SI AS 2061, t. e. 223, a. e. 223/XII/134, Letni delovni načrt za šolsko leto 1988/89. Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana, TOZD Center za rehabilitacijo govora in sluha, 7.

31 Bojana Globačnik, »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem,« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 293.

32 Zdravko Kvržič, »Od ustanovitve gluhonemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani,« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 347.

33 *Publikacija – splošno | Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana*, pridobljeno 2. 3. 2026, <https://zavod.splet.arnes.si/publikacija-splosno/>.

34 Ivan Kovač, »Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih,« v: Bogo Jakopič, ur., *Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900–1975)* (Ljubljana [s. n.], 1975), 17.

35 Kvržič, »Od ustanovitve gluhonemnice,« 342, 356.

in govorno prizadetih Ljubljana, v obdobju 1993–1997 pa Zavod za usposabljanje slušno in govorno motenih Ljubljana, je med tremi specializiranimi slovenskimi zavodi za gluhe in naglušne vse do danes ostal edini z izvajanjem srednješolskih programov. Kandidati za vpis na srednjo poklicno šolo ZGNL so prihajali iz vseh treh specializiranih zavodov za osebe s senzornimi oviranostmi.

V osemdesetih letih 20. stoletja je ZGNL v poklicni srednji šoli, v enoti Center za rehabilitacijo sluha in govora, denimo izvajal naslednje programe: strojništvo, tekstilna tehnologija, obdelovanje lesa, tiskarstvo po srednjem vzgojno-izobraževalnem programu in po skrajšanem vzgojno-izobraževalnem programu.³⁶ Poklicno izobraževanje in usposabljanje dijakov s senzornimi oviranostmi se je izvajalo načrtno in timsko, kar je pomenilo, da so svetovalni in strokovni delavci ZGNL učencem zadnjih razredov osnovne šole in staršem ponujali obširne informacije o poklicih in možnostih vpisa tako v zavodski srednji poklicni šoli kot tudi o poklicih in možnostih vpisa na večinskih srednjih poklicnih šolah.

Ker je bil cilj tako imenovane rehabilitacije pri mladini s slušnimi oviranostmi čimprejšnja vključitev v slišče okolje in usposobitev za življenje v njem, si je šola oziroma zavod štel za uspeh, če se je mladini s slušnimi oviranostmi uspelo usposablјati v delovnih razmerah večinske družbe in se vključiti v običajne poklicne šole.³⁷

Tako imenovana kompleksna rehabilitacija je prinašala uspehe, saj se je število intelektualno in komunikacijsko sposobnih gluhih in naglušnih iz leta v leto povečevalo. Posledično se je vse več absolventov, ki so končali poklicno šolanje na ZGNL, odločalo šolanje nadaljevati na peti stopnji na večinskih srednjih šolah. Značilno za absolvente srednje poklicne šole ZGNL je bilo, da so bili po zaključku dobro usposobljeni in v zaposlitvi tudi uspešni. Reforma srednjih šol po letu 1981, ki je ukinila periodično organizirano poklicno šolo in uvedla kontinuirano celoletno srednjo poklicno šolo, spreminjala pa je tudi organizacijo praktičnega pouka, je imela pozitivne posledice na možnosti integracije mladine s slušnimi oviranostmi. Uvedla je možnost proizvodnega dela v podjetjih, v proces katerega je zavodska poklicna šola aktivno posegala; pripravila je tako gluhe z usposabljanjem za bodoče delo kot podjetje na specifičnost komuniciranja z gluhi. Na ta način je zavodska poklicna šola lahko absolventom zagotovila pripravnštvo in zaposlitev ter jim v primeru težav pomagala tudi še kasneje.³⁸

36 SI AS 2061 Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 142, Poročilo o realizaciji letnega delovnega načrta ZUSGP Ljubljana, TOZD Center za rehabilitacijo sluha in govora za šolsko leto 1987/88, 1, 8, 9.

37 Ipavic, Hederih in Breznik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije,« 35.

38 Uranker, »Poklicno izobraževanje slušno prizadetih v zavodu,« 78.

Tudi mariborski Center za rehabilitacijo sluha in govora se je sredi sedemdesetih let lahko pohvalil, da je večina učencev s slušnimi oviranostmi, ki je končala obvezno šolanje pri njih, poklicno šolanje nadaljevala v večinskih šolah. Tako so od petnajstih dijakov takrat le štirje poklicno šolanje nadaljevali pod posebnimi, prilagojenimi pogoji, na specializirani šoli za gluhe in naglušne ZGNL, in sicer so se tri dekleta izobraževale za šivilje in en fant za peka. Večina pa se jih je usposabljala za poklic v podjetjih pod običajnimi pogoji in v roku dokončala poklicne šole: štirje so se izobraževali za poklic tehničnega risarja, dva za kemijskega laboranta tehnika, eden za orodjarja, eden za peka in eno dekle za šiviljo. Absolventi mariborskega Centra za rehabilitacijo sluha in govora so se v enakem obdobju usposobili in zaposlili tudi v naslednjih poklicih: orodjar, strugar, strojni ključavničar, varilec, vodovodni inštalater, parketar, pečar, pleskar, mesar, kuhar, pek, reprofotograf, pismonoša, delavec v tovarni, knjigovez, tehnični risar, prodajalec, kuharica, krojačica, šivilja, gospodinja.³⁹

Nabor poklicev za mladino s slušnimi oviranostmi je kljub razširjeni izbiri tudi še v tranzicijskem obdobju, na prehodu iz socializma v kapitalizem, ostajal ozek. Na izbiro jim je bila precej omejena paleta poklicev do četrte stopnje zahtevnosti, medtem ko so podjetja zaradi prestrukturiranja in prilagajanja spremenjenemu okolju že iskala za svoj razvoj specifični in ključni kader z višjo izobrazbo.⁴⁰ Vpis gluhih in naglušnih na poklicne šole je na pragu devetdesetih let razkrival, da so se gluhi najpogosteje odločali za poklice v grafični, tekstilni, mizarski in kovinarski stroki.⁴¹

POKLICNO IZOBRAŽEVANJE IN USPOSABLJANJE SLEPIH IN SLABOVIDNIH: INSTITUCIONALNI OKVIR IN POKLICNE MOŽNOSTI

Poklicno izobraževanje in usposabljanje slepih in slabovidnih, ki se jih je vse do srede šestdesetih let, ne glede na stopnjo okvare vida, označevalo za slepe,⁴² se je v socialističnem obdobju razvijalo podobno kot pri gluhih in naglušnih. Šolali so se tako na specializiranih kot tudi na večinskih izobraževalnih institucijah. Izven specializiranih izobraževalnih institucij za slepe in slabovidne se jih

39 Ipavic, Hederih in Breznik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije,« 36, 37.

40 Tatjana Dolinšek in Čedomir Fabjan, »Invalidsko podjetje – njegova vloga in pomen za usposabljanje in zaposlovanje slušno prizadetih oseb,« v: Martina Kavčič, ur., *O položaju gluhih in naglušnih* (Ljubljana PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993), 85.

41 Uranker, »Poklicno izobraževanje slušno prizadetih v zavodu,« 77.

42 Andreja Krivic, *Čutim, vidim, zmorem ...: prostor tudi za slepe in slabovidne* (Ljubljana: Študentska založba, 2008), 31.

je do osemdesetih let na srednje-, višje- in visokošolski ravni v Sloveniji in drugih republikah nekdanje Jugoslavije šolalo približno 15 odstotkov, v osemdesetih letih pa se je ta delež povečal na 25 odstotkov.⁴³

Osrednja specializirana institucija, ki je izvajala prilagojene vzgojno-izobraževalne programe na osnovnošolski in predšolski ravni, je bil od uvedbe enotnega izobraževalnega sistema današnji Center Iris – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne (2016–). Center Iris, ki je v obdobju socializma nosil imeni Zavod za slepe (1946–1965) in Zavod za slepo in slabovidno mladino (1965–2016), je predmetnik in učni načrt dobil leta 1969. Z multi- in interdisciplinarnim pristopom je izvajal usposabljanje in izobraževanje slepih in slabovidnih otrok, ponujal sistematično pomoč in podporo ter svetovanje prek mobilne službe specialnih in rehabilitacijskih pedagogov, tako imenovane tiflopedagoške službe, tudi tistim slepim in slabovidnim učencem, ki so se šolali v svojem lokalnem šolskem okolju. Ena od pomembnih nalog Centra Iris v obravnavanem obdobju je bilo tudi poklicno usmerjanje učencev.⁴⁴ V informiranje o poklicni usmeritvi so bili v osemdesetih letih tako vključeni učenci od 5. do 8. razreda, učenci 8. razreda pa so glede na poklicno izbiro opravljali tudi enotedensko delovno prakso in se glede na zmožnosti in interes vključevali v interesne dejavnosti. Pri poklicnem informiranju in usmerjanju učencev so takrat sodelovali še medobčinska društva slepih in slabovidnih in njihova krovna organizacija Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, Center slepih in slabovidnih dr. Antona Kržišnika Škofja Loka, skupnosti za zaposlovanje, občinska socialna skrbstva, podjetja, ki so ponujala možnost praktičnega usposabljanja, in podjetja, ki so omogočala ogleda delovnih procesov.⁴⁵

Center Iris pa je z novim aktom o ustanovitvi leta 2004 postal edina nacionalna specializirana izobraževalna institucija v državi z izvajanjem vzgojno-izobraževalnih programov za slepe in slabovidne otroke in mladostnike od predšolskega obdobja do zaključka srednje šole.⁴⁶ Ministrstvo za šolstvo in šport je kot ustanovitelj leta 2004 namreč priključilo dotedanjo edino specializirano srednjo poklicno šolo za slepe in slabovidne, celotni izobraževalni del Centra slepih in slabovidnih Škofja Loka, zaradi premajhnega števila dijakov k Zavodu za slepo in slabovidno mladino Ljubljana. Slednji je pod novim imenom začel

43 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

44 SI AS 2061, t. e. 135, a. e. 135/VI/34, Poročilo o stanju in problematiki Zavoda za slepo in slabovidno mladino Ljubljana 1980/81.

45 SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 142, Letno zaključno poročilo o uresničevanju vzgojno-izobraževalnega dela OŠ za šolsko leto 1987/88. Zavod za slepo in slabovidno mladino, Ljubljana, 22, 23.

46 »Zgodovina zavoda za slepe, danes Center IRIS,« *Zgodovina; Center IRIS*, pridobljeno 7. 5. 2023, <https://center-iris.si/o-nas/zgodovina/>.

tako izvajati tudi programe srednjega strokovnega in poklicnega izobraževanja, dejavnost Centra slepih in slabovidnih Škofja Loka pa se je skrčila na oskrbo starejših.⁴⁷

Center Iris je tudi že pred uvedbo enotnega sistema izobraževanja, torej pred letom 1958, izvajal poklicno izobraževanje. Denimo leta 1954 je imel pletarsko in gospodinjsko šolo, tečaje za slepe telefoniste, tečaje za strojepisje in tečaje za ženska ročna dela. Gojenci so obiskovali tudi zunanje večinske šole, npr. učiteljišče, višjo gimnazijo in glasbeno srednjo šolo. Nekateri so se odpravili tudi v Zemun v Srbijo na šolanje za fizioterapevte.⁴⁸

Pogoji za ustanovitev specializirane poklicne srednje šole, šole za usposabljanje in »rehabilitacijo« za slepe in slabovidne, so se po drugi svetovni vojni, v letih 1950–1964, postopoma oblikovali v Domu slepih v Strahlovem gradu v Stari Loki pri Škofji Loki. Dom slepih v Škofji Loki je sicer od leta 1937 zagotavljal družbeno skrb za odrasle slepe, kmalu po vojni pa se je začel razvijati v smeri združevanja varstvene, delovnoterapevtske in izobraževalne funkcije. Do leta 1950 so vzpostavili ščetarsko, metlarsko in pletarsko delavnico. Ščetarska, pletarska in metlarska delavnica, ki so bile namenjene delovni terapiji oskrbovancev, so do leta 1954 dobile novo zgradbo. Za te nove pridobitve, ki so osebam z okvaro vida omogočale dostojnejše in bolj polno življenje, se je zavzel Anton Kržišnik, prvi minister za socialno politiko pri Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije. Z dograditvijo nove zgradbe je prostor dobila tudi šola za učence v gospodarstvu. Vajensko šolo oziroma poklicno šolo za učence v gospodarstvu, ki je začela delovati leta 1950, so zaradi reorganizacije v letu 1960/61 opustili. Šola za učence v gospodarstvu so leta 1962 nasledile samostojne, tako imenovane invalidske delavnice za usposabljanje slepih za delo v industriji.⁴⁹ Dom slepih, ki je ohranil le varstveno funkcijo, in invalidske delavnice so se leta 1964 združile v center za rehabilitacijo in varstvo slepih z imenom Center slepih v Škofji Loki.⁵⁰

Dotedanje usposabljanje slepih in slabovidnih so z uvedbo novih dejavnosti teoretično in praktično nadgradili. Današnji Center slepih, slabovidnih in starejših Škofja Loka (CSS, 2004–) je sredi šestdesetih let 20. stoletja postal edini

47 *Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka*. VAČ – Virtualna Čitalnica, pridobljeno 21. 2. 2025, https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=1335645&refCode=SI_ZAL_%C5%A0KL/0397&type=&subId=&subLink=.

48 *Od točkopisa do eBralca*, 284.

49 Peter Confidenti in Mimi Breznik, »Dom slepih v Stari Loki,« v: Vekoslav Mlekuz, ur., *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969), 138–47.

50 Lidija Bajt in Mihaela Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb, ki so se usposabljali v Centru slepih in slabovidnih »Dr. Anton Kržišnik« Škofja Loka* (diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, 1982), 10.

specializirani zavod v Sloveniji za poklicno usposabljanje, zaposlovanje in domsko varstvo oseb z okvaro vida.⁵¹

Poklicna rehabilitacija slepih in slabovidnih, ki je pomenila poklicno usposabljanje ter usmerjanje v poklic, je bila ena najpomembnejših dejavnosti CSS Škofja Loka. Oddelek za rehabilitacijo se je pravzaprav reorganiziral v vzgojno-izobraževalni oddelek. Če je pred tem šlo za prekvalifikacijo delovnih invalidov v drugo delovno področje, je zdaj na usposabljanje in izobraževanje za poklic začelo prihajati vse več mladih iz Zavoda za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani in drugih večinskih osnovnih šol, ki so potrebovali prilagojeno šolanje zaradi okvar vida. Poudarek je bil na usposabljanju za poklic in priučevanju za delo v proizvodnji, in sicer za tiste poklice, ki so jih potem v praksi tudi lahko opravljali, ter za takšna delovna mesta, kjer se je njihova produktivnost lahko približala ali izenačila s produktivnostjo videčih.⁵² CSS Škofja Loka je vzgojo in izobraževanje izvajal v poklicni administrativni šoli in šoli za telefoniste. Poleg tega je imel več odsekov in delavnice. V poklicni administrativni šoli so se dijaki usposabljali za delo na teleprinterju in hišnih telefonskih centralah različnih tipov, medtem ko so se v šoli za telefoniste slepi izobraževali za delo v različnih tipih telefonskih central, slabovidni pa tudi za delo na teleprinterju. V odseku za priučevanje so se priučevali za delo v kovinski in lesni stroki ter za različna industrijska dela. Delavnica za delo pod posebnimi pogoji pa je bila namenjena tistim, ki se zaradi stopnje okvare vida niso mogli zaposliti v rednem delovnem razmerju. Odsek za socialno rehabilitacijo in prekvalifikacijo je bil namenjen izobraževanju kasneje oslepelim, saj je bilo zanje značilno, da so imeli pri prilagajanju večje težave. V odseku za tiflopedagoško pomoč pa so zagotavljali podporo in pomoč slepim in slabovidnim dijakom, ki so se izobraževali v rednih, večinskih šolah, njihovim staršem in pedagogom. Tiflološka mobilna služba je denimo v letu 1980/81 spremljala dijake, ki so se izobraževali v gimnazijah, srednjih zdravstvenih šolah, šolah za prodajalce, v srednjih ekonomskih šolah, v šoli za knjigoveza, v poklicni lesni šoli ter kmetijski srednji šoli. CSS Škofja Loka je v osemdesetih letih, ko se je začelo kazati, da je za slepe in slabovidne obetaven poklic programerja, začel sodelovati s takratnim Izobraževalnim centrom IBM v Radovljici zaradi usposabljanja v računalništvu.⁵³

CSS Škofja Loka si je z izvajanjem poklicnega usposabljanja, zaposlovanja in domskega varstva pridobil status posebnega zavoda. Ker je prvotno imel le varstveno funkcijo, je zaradi razširitve svoje dejavnosti v drugi polovici sedemdesetih let klical po rekonstrukciji. V letu 1979 so dogradili šolo, internat, telovadnico

51 Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka, pridobljeno 21. 2. 2025, <https://www.css-sl.si/css-skofja-loka/zgodovina/>.

52 Bajt in Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb*, 18.

53 Ibid., 18, 21.

in bazen ter objekt splošnega socialnega zavoda za varstvo odraslih za potrebe občine Škofja Loka in potrebe slepih in slabovidnih iz Slovenije.⁵⁴ Center v Škofji Loki je takrat postal enovita organizacija in je vključeval Dom oskrbovancev, srednjo šolo in invalidske delavnice. Invalidske delavnice oziroma proizvodni oddelki s prilagojenim načinom in tehnologijo proizvodnje so zaposlovali osebe z okvaro vida in tudi druge osebe. Domskega varstva so bili slepi in slabovidni iz Slovenije in nameščeni iz Škofje Loke deležni na oskrbnem oddelku; odrasli v novozgrajenem objektu splošnega socialnega zavoda, mladi na usposabljanju pa v internatu za mladino.⁵⁵

Center slepih, slabovidnih in starejših Škofja Loka, poseben javni socialno-varstveni zavod s tradicijo, ki skrbi za odrasle slepe in slabovidne ter starejše, je po letu 1945 do danes večkrat spremenil ime. Na pragu 21. stoletja se je preoblikoval. Invalidske delavnice so leta 2000 postale samostojno podjetje; izobraževalni del centra, torej srednja poklicna šola, pa je bila ukinjena, saj so jo z letom 2004 pridružili Centru Iris.⁵⁶

Večina slepih in slabovidnih je v socialistični Sloveniji šolanje po obveznem osnovnošolskem izobraževanju nadaljevala na specializirani srednji šoli, na Centru za slepe in slabovidne v Škofji Loki,⁵⁷ in sicer v programu telefonist in administrator. Usposabljali so se tudi za lažja montažna dela in za poklic ščetarja in metlarja ter za delo v kovinarski in lesni stroki. V drugi polovici sedemdesetih let se je na srednji šoli v Škofji Loki za poklic administratorja denimo usposabljalo 28 odstotkov dijakov, za telefonista 35 odstotkov, za delo v kovinski stroki se jih je priučevalo 12,5 odstotka, za metlarja 3,5 odstotka, za delo v lesni stroki 1,75 odstotka, za telefonista 17,5 odstotka, na socialni rehabilitaciji pa je bilo 1,75 odstotka oseb. V prvi polovici sedemdesetih let, ko so se usposabljali oziroma priučevali tudi še za ščetersko in pletarsko obrt ter tiflopedagoško pomoč, pa se je za poklic administratorja usposabljalo kar 59 odstotkov dijakov.⁵⁸ Leta 1987/88, ko je 15 učencev zaključilo obvezno šolanje na Centru Iris, jih je večina, kar 13, izobraževanje nadaljevala na CSS v Škofji Loki: v srednješolski program telefonista se jih je vpisalo pet, v program administratorja trije, pet pa se jih je usposabljalo za delo.⁵⁹

Poleg nadaljevanja izobraževanja na specializirani srednji šoli za slepe in slabovidne pa so se slepi in slabovidni vključevali v večinske srednje šole. Vpisovali

54 Ibid., 13.

55 Ibid., 16.

56 *Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka.*

57 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

58 Bajt in Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb*, 16.

59 SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 142, Letno zaključno poročilo o uresničevanju vzgojno-izobraževalnega dela OŠ za šolsko leto 1987/88. Zavod za slepo in slabovidno mladino, Ljubljana, 22, 23.

so se na kovinarske, gostinske, trgovske in družboslovne srednje šole.⁶⁰ V letu 1987/88 sta le dva učenca, ki sta zaključila obvezno šolanje na Centru Iris, nadaljevala izobraževanje na običajni srednji šoli, en učenec se je vpisal v program elektrotehnik in eden v program kovinar.⁶¹ Usmerjeno izobraževanje iz obdobja 1981–1987 je za mladino s senzornimi oviranostmi širilo nabor poklicnih možnosti, saj je z zakonom dopuščalo prilagajanje vsebin in metod dela. Na srednji zdravstveni šoli so se denimo slepi in slabovidni lahko usposobili po dve- ali štiriletnem programu z dodatnim tečajem za maserja za delo na področju fizioterapije.⁶² Pojavila se je tudi možnost študija fizioterapije na Višji šoli za zdravstvene delavce v Ljubljani.⁶³ Ko so leta 1988 dveletni program ukinili, so bili znova prisiljeni oditi na šolanje za maserja v Beograd v Srbijo. Možnosti usposabljanja slepih in slabovidnih za poklice, ki so bili globalno priznani kot primerni zanje, so se s tem v slovenskem prostoru skrčile.⁶⁴

Tisti slepi in slabovidni, ki so si želeli pridobiti še več znanj, pa so se poskušali vključiti tudi na visokošolske šole. S tehnološkim napredkom, ki jim je prinašal najrazličnejše specializirane pripomočke, jim je visokošolski študij sčasoma postal vse bolj dosegljiv. Če so do leta 1974 univerzitetni študij zaključili štirje slepi, pa je že sredi sedemdesetih let na fakultetah v Sloveniji študiralo vse več slepih in slabovidnih, v osemdesetih letih pa je študiranje slepih in slabovidnih na fakultetah postajalo že množično. Slepí in slabovidni so se pogosto odločali za humanistične študije, kot so socialni in pedagoški delavec, pravnik, psiholog, računalničar informatik ...⁶⁵

Pri usmerjanju slepih in slabovidnih v poklice je, kot že omenjeno, sodelovalo več institucij, in sicer komisija za šolanje in rehabilitacijo, Center slepih in slabovidnih Škofja Loka, Zavod za slepo in slabovidno mladino Ljubljana, Zavod za zaposlovanje. Pri tem so prizadevanja vseh šla v tiste poklice, za katere se je kazala možnost zaposlitve.⁶⁶

60 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12. Ivan Bizant, »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki,« v: Vekoslav Mlekuž, ur., *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969), 152, 156.

61 SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 142, Letno zaključno poročilo o uresničevanju vzgojno-izobraževalnega dela OŠ za šolsko leto 1987/88. Zavod za slepo in slabovidno mladino, Ljubljana, 22, 23.

62 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

63 Bajt in Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb*, 10.

64 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

65 *Od točkopisa do eBralca*, 284.

66 Bajt in Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb*, 10.

ZAPOSLOVANJE OSEB S SENZORNIMI OVIRANOSTMI: MED INSTITUCIONALNO PODPORO IN OMEJENIMI MOŽNOSTMI

Zaposlitev, ki zagotavlja materialno in socialno varnost, finančno neodvisnost in samostojnost, preživetje in dostojanstvo ter pomembno vpliva na kvaliteto posameznikovega življenja, pomeni enega glavnih pogojev za integracijo v družbo. Z vidika socialnega vključevanja je tudi izjemno pomembna, saj vključevanje v delovno skupnost predstavlja enega ključnih dejavnikov integracije kot tudi reintegracije v družbo.⁶⁷

Tako kot so se po 2. svetovni vojni na vsem današnjem prostoru Slovenije za osebe s senzornimi oviranostmi uveljavile organizirane oblike izobraževanja, so se uveljavile tudi organizirane oblike zaposlovanja.⁶⁸ Organizacije, ki zastopajo interese oseb s senzornimi oviranostmi in od svoje ustanovitve skrbijo za zadovoljevanje njihovih potreb in izvajanje posebnih socialnih in drugih programov ter njim posebej prilagojenih storitev, leta 1946 ustanovljena Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije (ZDSSS), pravna naslednica pred tem ukinjenega Društva slepih (1920), ter Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije (ZDGNS, 1931) in druge organizacije, ki se ukvarjajo z osebami s senzornimi oviranostmi, so po letu 1945 uporabljale geslo: »Nočemo miloščine, hočemo delo.« V ospredju je bila želja, da si osebe s senzornimi oviranostmi same zagotovijo socialno in ekonomsko varnost ter pridobijo samozavest in vključevanje v delovno in bivalno okolje. Vzpostavljane možnosti za zaposlitev oseb s senzornimi oviranostmi je poleg reševanja socialnih problematik in področja izobraževanja postalo ena ključnih nalog omenjenih interesnih združenj.⁶⁹ S pospešeno industrializacijo se je v petdesetih letih začelo pospešeno zaposlovanje oseb s senzornimi oviranostmi v industriji, slepih in slabovidnih še posebej pri embaliranju raznih izdelkov in na hišnih telefonskih centralah, medtem ko se je zaposlovanje v pletarski obrti in ščetarstvu zaradi konkurence industrijskih izdelkov opuščalo. Aprila 1970 je pri urejanju zaposlovanja slepih in slabovidnih v veljavo stopil tudi zakon o zaposlovanju slepih invalidnih oseb (ZZSIO), ki je zagotavljal prednostno zaposlovanje slepih in slabovidnih na delovna mesta telefonistov. Po tem zakonu so bila podjetja in druge organizacije vse do začetka izvajanja kvotnega sistema zaposlovanja invalidov iz 62. člena zakona o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov (ZZRZI z dne 25. 4. 2004) dolžni na izpraznjena in novo odprta delovna mesta telefonistov v prvi vrsti zaposlovati usposobljene slepe invalidne osebe.⁷⁰

67 Od točkopisa do eBralca, 270.

68 Bobinski, »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju,« 11.

69 Ibid.

70 Od točkopisa do eBralca, 77.

Na območju mariborskega društva slepih in slabovidnih je denimo prišlo do zaposlitve prvih telefonistov v letih 1953 in 1954. V letih 1957 in 1958 pa se je v mariborskih podjetjih zaposlilo že večje število slepih, ki so bili doma z območja celotne Slovenije. V začetku leta 1960 so se v Splošni bolnici Maribor in Zdravstvenem domu Maribor ter kasneje v slovenjegraški bolnišnici zaposlili absolventi šole za fizioterapevte, ki so se šolali v Beogradu.⁷¹ Zaposlenost oseb s senzornimi oviranostmi je postopoma naraščala. Na območju mariborskega društva je bilo leta 1958 zaposlenih 27 oseb z okvaro vida, leta 1978 74, leta 1980 pa že od 100 do 120 slepih in slabovidnih.⁷²

Poleg prednostnega zaposlovanja slepih in slabovidnih na delovna mesta telefonistov so se slepi in slabovidni v socialističnem obdobju zaposlovali tudi kot industrijski delavci v proizvodnji kovinarske, lesarske, živilske, elektro stroke (monter, strugar, stiskalec, vrezovalec navojev, kovinar, voznik dvigala, delavec na traku, embalaranje, metlar, ščetar, lesar, nakladalec, pek, mesar, skladiščnik). Zaposlovali so se tudi v storitvenih dejavnostih, bili so čistilci, kuharji, natakariji, prodajalci, komercialisti, obrtniki, fizioterapevti in maserji; zaposlovali so se tudi na delovna mesta humanističnih strok, bili so administratorji, ekonomski tehniki in ekonomisti, organizatorji dela in izobraževanja, knjižničarji, uredniki, novinarji, učitelji, glasbeniki, raziskovalci, socialni delavci, specialni pedagogi, psihologi, pravniki, germanisti, sociologi, programerji informatiki. Pogosto so tudi kmetovali.⁷³

Na področju zaposlitvenih možnosti je že sicer, še zlasti pa za populacijo s senzornimi oviranostmi, vedno nove izzive prinašal tehnični in tehnološki napredek. Poklic telefonista, ki je zagotavljal prednostno zaposlovanje, je sčasoma izgubljal priljubljenost, v razmerah informatizacije družbe je začel izumirati. Tudi zaposlovanje v pletarski obrti in ščetarstvu, ki sta bila že v obdobju med obema vojnama prepoznana kot najprimernejša poklica za slepe, je bilo skoraj opuščeno. Slepe in slabovidne se je zato usmerjalo v poklice, ki so bolj ustrezali potrebam časa in za katere je bilo prepoznano, da bi jih lahko opravljali. Tako se jih je vse bolj začelo usmerjati v intelektualno zahtevnejše in humanistične poklice.⁷⁴

V kontekstu povedanega se kot vprašanje postavlja, v kolikšni meri so slepi in slabovidni poklic, za katerega so se izobrazili oziroma usposobili, tudi opravljali. Raziskava, opravljena med slepimi in slabovidnimi, ki so se v sedemdesetih letih 20. stoletja usposabljali v Centru v Škofji Loki, je pokazala, da je poklic, za katerega so se odločili, opravljala večina (82 odstotkov). Delo telefonistov, katerih zaposlovanje je bilo prednostno, je opravljalo več oseb, kot se jih je zanj usposobilo,

71 Bobinski, »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju,« 11.

72 Ibid., 12.

73 SI AS 2061, t. e. 225, a. e. XIII/15, Zavod za slepo in slabovidno mladino Zgodovinski oris 1919–1989, 12.

74 Bajt in Tavčar, *Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb*, 9, 10.

delo administratorja pa manj. Absolventi Centra v Škofji Loki so se zaposlovali tudi na delovnih mestih, kot je hišnik, opravljali so tudi dela na tekočem traku in v montaži. Raziskava je tudi pokazala, da se je zaposlovanje slepih primerjalno s slabovidnimi povečevalo⁷⁵ in da se je večina, 77 odstotkov, na delovnem mestu dobro počutila in ni imela težav. Če pa so jih že imeli, so bile povezane s psihično napornim delom in obremenitvami, s slabimi odnosi in neprimernimi razmerami dela. Kljub temu je bila manj kot polovica slepih in slabovidnih, 47 odstotkov, z izbiro poklica zadovoljna in bi jih 53 odstotkov izbralo drug poklic, če bi imeli to možnost. Spremembe poklica so si še zlasti želeli telefonisti. Ženske so se predvsem videle v poklicu šivilje, glasbene pedagoginje, vzgojiteljice, turistične vodnice, socialne delavke in administratorke. Moškim pa so bili blizu poklici, kot so strojni tehnik, programer, radijski napovedovalec, tonski tehnik, strojevodja in zidar. Z delom slepih in slabovidnih so bili delodajalci skoraj stoodstotno zadovoljni; menili so tudi, da so dovolj usposobljeni.⁷⁶

Gluhi in naglušni, katerim je bila dostopna zvečine izobrazba do četrte stopnje, so se najpogosteje zaposlili v poklicih kovinske in lesne stroke, v tekstilni industriji, storitvenih dejavnostih (prodajalec, mesar, kuharica, krojačica, šivilja, kuhar, pek), grafični in časopisno-založniški dejavnosti.⁷⁷

Gluhi in naglušni so imeli na izbiro precej ozko paleto poklicev in nizka izobrazba je z vstopom v samostojno Slovenijo in s preходом v kapitalizem začela predstavljati vse večjo težavo pri zaposlovanju, saj so podjetja s prestrukturiranjem iskala višje- in visokošolsko izobražen kader.⁷⁸ Osrednje in največje invalidsko podjetje za zaposlovanje oseb s slušnimi oviranostmi v Sloveniji je bilo na začetku tranzicijskega obdobja podjetje DAN, ki je s statusnim preoblikovanjem in prestrukturiranjem nasledilo z letom 1948 ustanovljene Učne delavnice Zavoda za gluhe in naglušne Ljubljana, t. i. gospodarski del zavoda z enoto Učne delavnice in INDES, kjer so bile zaposlene osebe s slušnimi oviranostmi. Podjetje je takrat za notranje prestrukturiranje oblikovalo podjetniški inkubator, s katerim so iskali nove proizvodne in storitvene programe. Zaradi poklicnega usposabljanja in zaposlovanja oseb s slušnimi oviranostmi se je v novih okoliščinah začelo usmerjati v dobičkonosno pridobitno dejavnost.⁷⁹ Z zaostrovanjem razmer pri usposabljanju in zaposlovanju invalidov, vključno oseb s senzornimi

75 Ibid., 55.

76 Ibid., 42–54.

77 Ipavic, Hederih, Brežnik, »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije,« 36, 37.

78 Dolinšek in Fabjan, »Invalidsko podjetje,« 85.

79 Dragica Bac, Jasna Bauman in Karl Destovnik, »Problemi zaposlovanja slušno prizadetih pod posebnimi pogoji ter kadrovskega prestrukturiranja,« v: Martina Kavčič, ur., *O položaju gluhih in naglušnih v Sloveniji: zbornik prispevkov s konference v Portorožu* (Ljubljana: PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993), 80–84.

oviranostmi, so bili prisiljeni iskati nove programe in ukrepe za širjenje možnosti za zaposlitev. Tako so nastajala nova invalidska podjetja.

USPEŠNE ZGODBE SLEPIH IN SLABOVIDNIH: IZOBRAŽEVANJE, ZAPOSLOITEV IN DRUŽBENA AKTIVNOST

Slepi in slabovidni sodijo med najbolj izobražene med invalidi, vendar ostaja njihova stopnja zaposlenosti še vedno nizka. Kljub temu so mnogi posamezniki uspeli razviti bogate karijerne poti in aktivno prispevati k družbi. V nadaljevanju zato predstavljam izbrane karijerne poti slepih in slabovidnih posameznikov, ki ponazarjajo tako tipične kot tudi bolj izjemne poklicne poti v socialističnem obdobju in po njem. Posebna pozornost je namenjena tistim, ki so poleg svoje poklicne dejavnosti prevzemali tudi vidne vloge v organizacijah slepih in slabovidnih, bodisi v Zvezi društev slepih in slabovidnih Slovenije bodisi Zvezi društev civilnih invalidov vojn Slovenije različnih ravni ali v specializiranih izobraževalnih ustanovah. Karijerne poti omenjene skupine slepih in slabovidnih so navdihujoče, glede poklicnega izobraževanja in usposabljanja ter kasnejše zaposlitve potrjujejo že zapisano. Slepi in slabovidni, ki so bili takšni od rojstva ali pa so vid izgubili kasneje v življenju zaradi različnih vzrokov, posledic nesreč z eksplozivnimi vojnimi sredstvi ali zaradi drugih mehanskih poškodb in bolezni, so z izjemo redkih obvezno šolanje opravili v specializirani instituciji, današnjem Centru Iris. Podobno je bilo s srednjo šolo, saj so se pogosto izučili za poklic telefonista ali administratorja na specializirani šoli za slepe in slabovidne v Škofji Loki. Nekateri so nadaljevali s študijem univerzitetne stopnje. Ni pa bilo malo tistih, ki so po končani osnovni šoli v okviru zavoda nadaljevali na običajnih srednjih šolah in kasneje višjih in visokih šolah, in to kljub številnim oviram, pogojenim z družbenimi predsodki. Njihove življenjske poti omogočajo vpogled v dejanske zaposlitvene možnosti, pomen izobraževanja ter vlogo institucionalnih in neformalnih podpornih mrež pri vključevanju slepih in slabovidnih v družbo.

Brane But (1949), ki je vid izgubil v zadnjem letniku gimnazije, je bil do leta 1974 med prvimi štirimi študenti, ki so končali univerzitetni študij. Kot psiholog se je zaposlil na Centru za socialno delo Celje (CSD Celje) in tam ostal do upokojitve. Bil je zaposlen kot psiholog svetovalec, vodja zakonske svetovalnice (1978–1985), namestnik direktorja in direktor (1985–2000). Poleg tega je bil strokovno in družbeno aktiven, predvsem na področju socialnega in invalidskega varstva tako na lokalni kot državni ravni. V ZDSSS je opravljal številne funkcije, v obdobju 2001–2005 pa je bil njen predsednik.⁸⁰ O izkušnji študija je povedal:

⁸⁰ *Od točkopisa do eBralca*, 118.

»Najprej me zaradi izgube vida sploh niso hoteli vpisati na ta študij. Zahvaljujoč osebnemu prijateljstvu /.../ so me le vpisali. Med študijem nisem od predavateljev imel nikakršne pomoči, tudi podpore ne. /.../ po zaključenem 2. letniku študija mi je neki profesor rekel, naj pustim študij psihologije, češ da kot slep ne bom mogel opravljati dela psihologa. Profesorji mi tudi niso dovolili, da bi predavanja snemal. Tudi od naše ZDSSS ni bilo nikakršne pomoči. /.../ Vse študijsko gradivo so mi snemali študijski kolegi in kolegice in moja Zvonka. Seveda sem vztrajal pri študiju, pri katerem sem bil zelo uspešen, padel nisem niti na enem izpitu, izpolnjeval sem vse študijske obveznosti, tudi zaključek študija je bil zelo zelo uspešen.«⁸¹

Pavle Janežič (1929) je kot petnajstleten oslepel med 2. svetovno vojno februarja 1944, ko so s prijatelji iz radovednosti odprli dinamitne naboje. Obvezno šolanje je potem dokončal na Zavodu za slepo mladino v Ljubljani ter se po njem vpisal na viško gimnazijo. Kot najboljši dijak se je odločil za študij germanistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Postal je univerzitetni diplomirani germanist, študiral pa je tudi pravo in se učil esperanta. Zaposlil se je na Elektrogospodarstvu Slovenije in zaposlene in zunanje slušatelje vse do upokojitve na tečajih poučeval nemščino in angleščino. Vzporedno s profesionalno potjo je bil vse od gimnazijskih let aktiven v organizacijah slepih in je mednje prinesel številne novosti. Še kot gimnazijec je postal prvi slepi smučar pri nas. Za slepe je organiziral prva zimovanja in pripomogel k nastanku govorečega šaha. V petdesetih letih je sodeloval pri šolanju desetih psov vodičev po vsej Jugoslaviji, ko pri nas šolanje psov vodičev še ni bilo organizirano in finančno podprta dejavnost. Poleg tega je bil leta 1957 med ustanovnimi člani še danes delujočega Kulturno-prosvetnega in športno-rekreativnega društva slepih Karel Jeraj.⁸²

Adolf Videnšek (1941), magister prava, oče, mož in dedek, nosilec številnih funkcij v organizacijah slepih, ki je oslepel na velikonočni ponedeljek leta 1949 kot sedemletni fant zaradi eksplozije bombe, ki sta jo kot »nekaj svetlečega« našla s prijateljem sosedom, je obvezno osnovno šolo opravil v Zavodu za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani. Ob tem je opravil tudi izpit za telefonista. Zaradi odlašanja njegove mame, da bi ga vpisala v zavod, saj je to besedo poznala v povezavi z današnjo Psihiatrično bolnišnico Vojnik, iz katere je po okupaciji nemška vojska poleti 1941 odpeljala 92 varovancev takratnega doma Vojnik v usmrtnice v Avstrijo, in se je zaradi usode varovancev zavoda, kot je Dom imenoval nemški okupator, bala za njegovo življenje, je s šolanjem v Zavodu za slepe v Ljubljani začel pri dvanajstih letih. Kot telefonist se je najprej zaposlil v podjetju Emo Celje, že mesec kasneje pa je delo telefonista nastopil v Kovinotehni Celje, kjer mu je

81 Ibid., 284

82 Ibid., 274.

bilo omogočeno enoizmensko delo. Poklicno si je namreč želel več. Po nesreči, v kateri je izgubil vid, nato pa še desno roko, je namreč ob izjavi nekoga, »slep, pa še brez roke – bolje, da bi ga ubilo!«, zaradi globoke prizadetosti sklenil, da postane nekdo. Ob delu se je vpisal v večerno šolo, saj je bil odločen, da konča gimnazijo. Končal jo je z odliko, saj si je želel pridobiti v nadaljevanju tudi uporabno izobrazbo. To je videl v študiju prava in zaradi invalidnosti naj bi kot pravnik lahko dobro družbeno deloval. Ob pomoči in podpori žene, ki jo je spoznal v času šolanja na Gimnaziji v Celju, brala mu je učno gradivo, je končal študij prava. V Kovinotehni Celje mu je uspešen zaključek študija omogočil napredovanje iz telefonista v odvetnika v pravni službi. Kot pravnik je deloval na področju vodenja internih disciplinskih postopkov in ugotavljanja materialnih obveznosti. Samoiniciativno je delal tudi v zavarovalništvu, zemljiškoknjižnih in drugih zadevah.⁸³ Po sprejetju zakona o podjetništvu (1988) je leta 1992 ustanovil zasebno podjetje za urejanje premoženjskopравnih zadev Avto vid. Poleg profesionalne poti pravnika in ljubiteljskega vinarja in kletarja je tudi ves čas dejaven pri organiziranem delovanju slepih invalidov. V Zvezi društev slepih in slabovidnih Slovenije je bil več mandatov član različnih organov, bil je član upravnega odbora, član skupščine zveze, predsednik komisije za zaposlovanje, statutarno-pravne in disciplinske komisije, odgovorni urednik zvočnega časopisa Obzorje; 24 let je bil predsednik MDSS Celje, od leta 2014 pa je predsednik Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije. Pri celjskem MDSS so ustanovili invalidsko podjetje Svetloba z dejavnostmi od fotokopiranja do trgovine in zaposlili člane in invalide.⁸⁴

Tudi **Nataša Mihevc** (1959), ki jo slepota spremlja že od rojstva, je obvezno šolanje opravila v Zavodu za slepe in slabovidne v Ljubljani. Na življenje v zavodu se je težko navadila, saj je do takrat živela doma v Kopru. Po osnovni šoli, ki jo je zaključila v specializirani ustanovi, je šolanje na peti stopnji nadaljevala na večinski šoli, Gimnaziji Koper. S pomočjo in podporo družine, brali so ji namreč obvezno šolsko gradivo, preizkuse znanja pa je zagovarjala ustno ali brala profesorjem, je leta 1978 maturirala. Z dobro glasbeno osnovo, v Zavodu za slepe in slabovidne v Ljubljani so imeli glasbeni pouk s pevskimi zbori, plesnimi vajami, igranjem melodike in orglic, se je odločila za študij muzikologije in ga leta 1984 tudi končala. Kot predmetna učiteljica glasbe se je zaposlila na današnjem Centru Iris; opravila je tudi tiflopedagoške izpite v Zagrebu. Poučevala je glasbeno vzgojo tako v osnovni šoli kot predšolskem oddelku, poleg tega je tudi vodila glasbene interesne dejavnosti, pouk klavirja, notacijo za slepe, petje, orglice in melodiko. Poučevanje slepih in slabovidnih učencev je bilo polno izzivov, saj so bili med

83 50 let Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije 1970–2020 (Ljubljana, Zveza društev civilnih invalidov vojn Slovenije, 2020), 7–11.

84 Od točkopisa do eBralca, 155. 50 let Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije, 11.

njimi tudi hiperaktivni in vedenjsko zahtevni. Tako je bila nekaj časa zaposlena za polovični delovni čas, po 20 letih delovne dobe pa se je invalidsko upokojila. Kot invalidsko upokojena je leta 2005 šla v Center slepih, slabovidnih in starejših oskrbovancev Škofja Loka.⁸⁵

Da je bil slepim in slabovidnim blizu poklic glasbenega pedagoga, potrjuje tudi življenjska pot slepe gospe **Milice Debeljak** (1915–2017). Najprej se je šolala v domačem kraju, potem je šolanje nadaljevala na šoli za slepe v Zemunu v Srbiji in končala meščansko šolo v Trziču ter kasneje v Zemunu postala učiteljica glasbe. Po vojni se je zaposlila na gimnaziji v Trziču in leta 1947 postala prva ravnateljica glasbenega tečaja v Trziču, ki se je kmalu preoblikoval v glasbeno šolo. Na njej je učila vse do upokojitve. Gospa, ki je doživela več kot sto let, je s poučevanjem klavirja in harmonike za številne otroke nadaljevala tudi v tretjem življenjskem obdobju.⁸⁶

Franc Rožanec, ki je oslepel med drugo svetovno vojno pri zbiranju orožja, je v Zavod za slepo mladino v Ljubljani prišel kot slep vojni invalid konec leta 1944. Pri izbiri poklica se je odločil za študij na učiteljskišči. Potem se je vpisal na Pedagoško akademijo v Ljubljani in diplomiral iz tiflopedagogike, zgodovine in geografije. Poleg tega je v Zagrebu zaključil študij defektologije in pridobil diplomu za poučevanje esperanta na osnovnih šolah. Leta 1950 se je kot učitelj zgodovine in zemljepisa zaposlil v Zavodu za slepe v Ljubljani, po potrebi je poučeval še druge predmete: spoznavanje narave in družbe, slovenščino, ruščino ter esperanto. Delal je tudi kot vzgojitelj v zavodskem internatu in leta 1972 postal ravnatelj Zavoda za slepo in slabovidno mladino ter na tej funkciji ostal vse do smrti. Vzporedno s poučevanjem na Zavodu za slepo in slabovidno mladino je od leta 1968 na Pedagoški akademiji predaval predmeta tiflopedagogika in tiflomotorika. Poleg pedagoga je bil med letoma 1952 in 1960 predsednik Združenja slepih za Slovenijo, današnje ZDSSS. Združenje je takrat dobilo brajevo tiskarno. Veliko pozornost je namenjal tudi izboljšanju socialnega položaja slepih in iskanju novih možnosti za zaposlovanje.⁸⁷

Nace Ušlakar (1931), ki se je rodil s prirojeno stoočstotno okvaro vida, se je najprej šolal v Zavodu za slepo deco v Kočevju. Šolanje za poklic pa je opravil v Centru za rehabilitacijo in varstvo slepih v Škofji Loki, kjer se je izučil pletarske obrti. Kot pletar se je za krajši čas tudi zaposlil. Kasneje se je zaposlil kot telefonist v Kranju in si v telefoniji pridobil še dodatno znanje. To ga je znova pripeljalo v Center za rehabilitacijo slepih in slabovidnih v Škofji Loki na mesto učitelja in inštruktorja telefonije. Bil je tudi dejaven v organizacijah slepih, predvsem na

85 *Od točkopisa do eBralca*, 278.

86 *Ibid.*, 81.

87 *Ibid.*, 83.

kulturnem področju. Kot glasbenik, angažiran v različnih glasbenih zasedbah, je nekaj časa vodil mešani pevski zbor slepih in slabovidnih ter bil organist v cerkvi in harmonikar.⁸⁸

Gorenjec **Ciril Drinovec** (1939) je oslepel po drugi svetovni vojni zaradi nesreče z eksplozivnimi vojnimi sredstvi – bombo. Obvezno šolanje je opravil v Zavodu za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani. Pri izbiri poklica pa se je odločil za srednjo šolo za fizioterapevte v Beogradu. Zaposlil se je kot fizioterapevt v Kranju ter ob delu končal še višjo šolo za fizioterapevte ter višjo šolo za organizacijo dela. Poleg tega je bil dejaven v organizacijah slepih, na športnem in kulturnem področju.⁸⁹

Drago Šajn (1956), ki je zaradi mehanske poškodbe postal slaboviden pri treh letih, je obiskoval večinsko osnovno šolo; v Centru slepih in slabovidnih v Škofji Loki pa se je izšolal za administratorja. Najprej se je za pol leta zaposlil v oglasnem oddelku Gorenjskega tiska, kjer je delal tudi za telefonsko centralo. Potem se je zaposlil kot teleprinterist v prevozniskem podjetju Transport Ilirska Bistrica. V organizacijah slepih je bil najprej dejaven v društvu slepih in slabovidnih v Postojni, leta 1985 pa je postal predsednik koprškega društva.⁹⁰

Branko Petovar (1975), ki se je rodil z okvaro vida, je osnovno in srednjo šolo obiskoval na specializiranih institucijah, osnovno šolo na Zavodu za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, srednjo pa v Centru slepih in slabovidnih v Škofji Loki. Ker s poklicno šolo ni bil zadovoljen, je šolanje nadaljeval na Ljudski univerzi v Škofji loki, da je dopolnil srednješolsko izobrazbo in izpolnil pogoj za vpis na Visoko šolo za socialno delo. Na Fakulteti za socialno delo v Ljubljani je diplomiral in se kot univerzitetni diplomirani socialni delavec zaposlil na področju socialnega varstva, v Centru za socialno delo Pomurje.⁹¹

Jože Zupanc (1937–2021) je oslepel med drugo svetovno vojno zaradi eksplozije italijanske bombe, »paradajzarice«. Ko brata, »zbiralca italijanskih bomb«, ni bilo v bližini čebelnjaka – kraja nesreče, je izkoristil priložnost, da sta si jih s prijateljem ogledovala. Prijatelj mu je svetoval, naj skupaj udari. Res ga je ubogal in prišlo je do eksplozije. Odtrgalo mu je dlan, odprlo trebušno votlino, izgubil je vid. V vojnih razmerah so ga z vozičkom za poljske pridelke poskušali pripeljati do deset kilometrov oddaljene bolnišnice v Novem mestu. Prvi poskus ni uspel, v drugem pa so pod pretvezo le lahko vstopili v mesto in dosegli bolnišnico. Prevzel ga je italijanski zdravnik, ki je poskrbel za operacijo roke in trebuha, za vid pa je rekel, da ga je izgubil. Zdravniško osebje ni imelo veliko upanja, zato so ga med nočnim letalskim napadom pustili v bolniški sobi. Dali so ga tudi v sveto olje,

88 Ibid., 85, 86.

89 Ibid., 87.

90 Ibid., 110.

91 Ibid., 114.

potem pa je umrl. Po štirih urah so ga v skladu s predpisi premaknili v mrtvašnico, kjer je ležal od večera do zgodnjega jutra. Ko so poleg njega položili še enega mrtvega, je brcnil z nogo in sledilo je oživljanje. Domači so ga imeli radi, še posebej mama, a ker so bili prepričani, da takšen v življenju ne more uspeti, so si želeli, da bi bilo bolje, če bi umrl. Kot otrok je bil zelo osamljen, a sčasoma so malo iz radovednosti, malo iz usmiljenja k njemu začeli prihajati vaški otroci. Ko je mama izvedela, da obstaja specializirana ustanova za slepe, je leta 1946 začel s šolanjem v Zavodu za slepo mladino v Ljubljani. Bil je eden izmed najboljših učencev, igral je tudi vrsto inštrumentov, po njegovih besedah je želel svojo manjvrednost zaradi ponošenih oblek dopolnjevati z znanjem. Izjemno si je želel študirati pravo, a se finančno ni izšlo. Zavod za slepo mladino je proti koncu šolanja predčasno zapustil zaradi nemirnega in neupogljivega duha. Zadnji razred nižje gimnazije in večerno gimnazijo je obiskoval v Novem mestu.⁹² Šolanje je nadaljeval na Višji upravni šoli Maribor, na enoti v Novem mestu, a študija ni dokončal. Leta 1956 se je zaposlil kot telefonist in sočasno postal nosilec raznih funkcij pri različnih društvih, tudi današnjega Medobčinskega društva slepih in slabovidnih Novo mesto.⁹³ Bil je eden izmed pionirjev ustanovitve Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije leta 1970. Izbora je namreč prvi zakon o civilnih invalidih vojne. Zvezi je več let predsedoval, od njene ustanovitve pa je deloval kot član upravnega odbora.⁹⁴ Leta 1975 je postal predsednik Zveze slepih Slovenije, v obdobju 1980–1985 pa je bil njen tajnik. Bil je tudi predsednik Zveze slepih Jugoslavije in med pobudniki ustanovitve podjetja Iris leta 1989 v Novem mestu. Podjetje se je sprva ukvarjalo s fotokopiranjem in pretipkavanjem različnih gradiv. Kasneje je preraslo v sodoben tonski studio za snemanje knjig za Knjižnico slepih in slabovidnih Minke Skaberne z enotami v Novem mestu, Črnomlju in Metliki in zaposluje invalide.⁹⁵

Hubert Verdnik, večletni (1980–2001) predsednik Zveze društev slepih in slabovidnih Slovenije, ki je med drugo svetovno vojno oslepel zaradi posledic meningitisa, je obvezno osnovnošolsko šolanje opravil v Zavodu za slepo mladino v Ljubljani. Usposobil se je tudi za delo telefonista, ki ga je opravljal do upokojitve. Tudi on je bil aktiven v organizacijah slepih, najprej v Mariboru, po letu 1977 pa je živel in deloval v Ljubljani. Ker je igral več inštrumentov, je bil dejaven predvsem na kulturnem področju. V času njegovega predsedovanja ZDSSS se je pri nas začelo intenzivno uvajanje sodobne računalniške opreme, prilagojene slepim. Ko je poklic telefonista pričel izumirati, je veliko energije vlagal v pomoč članom pri iskanju novih zaposlitvenih možnosti.⁹⁶

92 50 let Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije, 15–20.

93 Od točkopisa do eBralca, 114, 115.

94 50 let Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije, 15.

95 Od točkopisa do eBralca, 114, 115.

96 Ibid., 118.

Podobno življenjsko pot je imel tudi **Anton Čebulj** (1944), ki je v Zavodu za slepo in slabovidno mladino opravil obvezno osnovnošolsko šolanje, usposobil pa se je tudi za delo telefonista. Poklic telefonista je kasneje tudi opravljal. Ker je gojil nagnjenje do različnih ročnih spretnosti, je kljub slabšemu vidu ob službi doma tudi kmetoval; popravljal je različna kmečka orodja in izdeloval mesne izdelke. V podjetju Sava, kjer je bil zaposlen, je bil tonski tehnik tovarniškega radia. Aktiven je bil tudi v organizacijah slepih, še zlasti na športnem področju. Bil je tudi tisti, ki je knjižnična gradiva za slepe z nosilcev zvoka, ki so bili iz rabe, prenašal na sodobnejše za knjižnico Minke Skaberne. Tako je z magnetofonskih trakov na avdiokasete presnel več sto del (687), z avdiokaset na zgoščenke pa 693.⁹⁷

Tomažu Wraberju (1950), ki se je rodil kot peti otrok materi defektologinji in učiteljici na takratni pomožni šoli Janeza Levca ter biologu in znanstveniku, so že pred drugim letom starosti ugotovili, da ima le 50 odstotkov vida. Šolske oblasti so ga zato želele poslati v Zavod za slepo mladino Ljubljana, a neformalna komisija za usmerjanje otrok s posebnimi potrebami, njegova starša in psiholog prof. dr. Anton Trstenjak, je odločila, da se bo šolal v večinskem izobraževalnem sistemu. Po končani osnovni šoli, do četrtega razreda v Spodnji Šiški in od petega razreda na Osnovni šoli Prežihov Voranc v Ljubljani, je izobraževanje nadaljeval na Šubičevi gimnaziji. Na visokošolski stopnji pa je vzporedno vpisal študij gledališko-radijske in kasneje še filmsko-televizijske režije na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo, na Filozofski fakulteti pa študij primerjalne književnosti ter francoščine. Že pred končanim študijem so ga redno honorarno zaposlili kot režiserja na Televiziji Slovenija (TVS), v ekonomsko propagandnem programu, danes marketingu, nato pa so ga za nedoločen čas sprejeli na mesto redaktorja. Na začetku osemdesetih let se mu je vid naglo poslabšal in invalidska komisija mu je ponudila invalidsko upokožitev. Ker je želel ohraniti zaposlitev, je sprožil postopek invalidske kategorizacije. Po njej so ga poslali na »usposabljanje za drugo delovno mesto«, kar je bil zakonski pogoj za to, da mu je Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje zagotovil »prilagoditev delovnega mesta«. Tako so financirali nakup posebnega računalnika in dodatne prilagoditvene opreme v znesku približno sto njegovih mesečnih plač. Tako je spet lahko sam pisal in bral ter delal še 28 let. Na RTVS se je upokojil leta 2012, torej po dveh letih rednega honorarnega dela in devetintridesetih letih v rednem delovnem razmerju. Na ZDSSS pa se je upokojil leta 2017, v katero se je včlanil po izgubi vida. Najprej je postal član Slepih in slabovidnih intelektualcev (SSI) v ZDSSS, nato pa tudi član drugih organov; v letih 2009–2017 pa je opravljal funkcijo predsednika zveze. Obenem je bil imenovan ali izvoljen tudi na vrsto drugih funkcij po institucijah ali organih, ki se v Sloveniji ukvarjajo z invalidsko problematiko ter sprejemajo pomembne sklepe za položaj in življenje invalidov. Prevezel je tudi nekatere naloge

97 Ibid., 149.

v Evropski zvezi slepih (EBU) in bil eden najdejavnejših članov njene najpomembnejše delovne komisije za povezovanje z Evropsko unijo (EU).⁹⁸

ZAKLJUČEK

V socialistični Sloveniji so se postopno oblikovali institucionalni okviri kompleksne rehabilitacije, katerih cilj je bil omogočiti socialno in poklicno vključevanje oseb z okvarami vida in sluha. Ti okviri so osebam s senzornimi oviranostmi odpirali možnosti izobraževanja in usposabljanja za vse več poklicev. Kljub temu je nabor poklicev za gluhe in naglušne ostajal razmeroma omejen predvsem na obrtne in tehnične panoge, kot so tiskarstvo, lesarstvo, strojništvo in tekstilna tehnologija, medtem ko je paleta poklicev in dejavnosti za slepe in slabovidne postajala širša, čeprav ne brez omejitev in izzivov. Sistem zaposlovanja je omogočal tudi prednostno zaposlovanje telefonistov, toda prav ta delovna mesta, ki med slepimi in slabovidnimi zaradi psihološko zahtevne narave niso bila posebej priljubljena, a so jih pogosto zasedali, so s tehnološkim razvojem postopno postajala ogrožena. Tehnološki napredek je tako na eni strani odnašal zaposlitvene možnosti kot prinašal nove. Slednje so bile pogosto sicer pospremljene z novimi ovirami, saj je bilo prilagajanje novim delovnim mestom, denimo na področju računalništva, pogosto pogojeno z dodatnimi finančnimi vložki in dostopom do prilagojene opreme.

Industrijski razvoj je slepim in slabovidnim omogočil širše zaposlovanje, zlasti v proizvodnji, storitvah, telefoniji in administraciji, postopoma pa so jim postajali dostopni tudi intelektualni in humanistični poklici. Izbrane življenjske in poklicne poti slepih in slabovidnih kažejo, da so možnosti socialne mobilnosti obstajale, vendar so bile močno odvisne od individualne vztrajnosti, iznajdljivosti, osebnih lastnosti, podpornih mehanizmov ter pripravljenosti družbe, da prepozna in odpravlja različne ovire. Hkrati kažejo, da je bila večina oseb s senzornimi oviranostmi na poti k socialni in delovni integraciji vpeta v sistemske specializirane okvire, medtem ko so se nekateri ambicioznejši posamezniki, zlasti na višjih ravneh izobraževanja, kljub predsodkom in pomanjkanju podpore vključevali tudi v institucije večinske družbe. Njihove karierne poti dokazujejo, da so lahko kljub oviram, predsodkom in omejitvam dosegali vidne in pomembne položaje tako v poklicnem kot v širšem družbenem življenju. Ob tem niso zgolj premagovali vsakdanjih izzivov, temveč so soustvarjali programe, institucije in priložnosti za druge ter pomembno prispevali k izboljšanju socialnega položaja invalidov, širjenju dostopa do izobraževanja in razvoju inovativnih rešitev za vključevanje v družbo in na trg dela.

98 Ibid., 129.

Vprašanje zaposlovanja oseb s senzornimi oviranostmi ostaja aktualno tudi danes. Čeprav sodobna slovenska družba na deklarativni ravni poudarja inkluzijo, dostopnost in enake možnosti, razkorak med normativnimi zavezami in dejansko prakso ostaja očiten, saj je zaposlenost obravnavane skupine nizka.

SEZNAM VIROV IN LITERATURE

Arhivski viri

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 2061, Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Literatura

50 let Zveze društev civilnih invalidov vojn Slovenije 1970–2020. Ljubljana: Zveza društev civilnih invalidov vojn Slovenije, 2020.

Bac, Dragica, Jasna Bauman in Karl Destovnik. »Problemi zaposlovanja slušno prizadetih pod posebnimi pogoji ter kadrovskega prestrukturiranja.« V: Martina Kavčič, ur. *O položaju gluhih in naglušnih v Sloveniji: zbornik prispevkov s konference v Portorožu*, 80–84. Ljubljana: PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993.

Bajt, Lidija in Mihaela Tavčar. »Primerjalna analiza zaposlovanja slepih in slabovidnih oseb, ki so se usposabljali v Centru slepih in slabovidnih «Dr. Anton Kržišnik» Škofja Loka.« Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, 1982.

Bizant, Ivan. »Center za rehabilitacijo in varstvo slepih Slovenije v Škofji Loki.« V: Vekoslav Mlekuž, ur. *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.

Bobinski, Milan. »Zaposlitvene možnosti za slepe in slabovidne v Sloveniji v 20. stoletju.« V: Okrogla miza »Zaposlovanje slepih in slabovidnih v Mariboru in Sloveniji včeraj, danes, jutri«, posvečena obeležitvi 60. obletnice delovanja Medobčinskega društva slepih in slabovidnih Maribor. *Zbornik prispevkov*, 5–12. Maribor: Univerza v Mariboru, 2008.

Confidenti, Peter in Mimi Breznik. »Dom slepih v Stari Loki.« V: Vekoslav Mlekuž, ur. *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije*. Ljubljana: Zveza slepih Slovenije, 1969.

Dobaja, Dunja. »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do Integracije.« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 117–37.

Dolinšek, Tatjana in Čedomir Fabjan. »Invalidsko podjetje – njegova vloga in pomen za usposabljanje in zaposlovanje slušno prizadetih oseb.« V: Martina Kavčič, ur.

O položaju gluhih in naglušnih v Sloveniji: zbornik prispevkov s konference v Portorožu, 85–87. Ljubljana: PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993.

Gabrič, Aleš. *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.

Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1954–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Globačnik, Bojana. »Povezanost zavodov za gluhe z razvojem logopedije na Slovenskem.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 290–96.

Ipavic, Slava, Jože Hederih in Marija Brežnik. »Kratka zgodovina, strokovna usmerjenost ter nekateri pokazatelji uspešne rehabilitacije slušno prizadetih otrok v letih od 1963 do 1975 v Mariboru.« V: Bogo Jakopič, ur. *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975*, 30–38. Ljubljana [s. n.], 1975.

Ivanec, Staša. »Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980).« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1–2 (2013): 172–200.

Kovač, Ivan. »Razvoj zavodov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih.« V: Bogo Jakopič, ur. *Jubilejni zbornik centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem (1900–1975)*, 17–23. Ljubljana [s. n.], 1975.

Krivic, Andreja. *Čutim, vidim, zmorem ...: prostor tudi za slepe in slabovidne*. Ljubljana: Študentska založba, 2008.

Kvržič, Zdravko. »Od ustanovitve gluhonemnice do Zavoda za gluhe in naglušne: 123 let izobraževanja gluhe in naglušne mladine v Ljubljani.« *Šolska kronika* 32 = 56, št. 3 (2023): 341–62.

Od točkopisa do eBralca: 100 let organiziranega delovanja slovenskih slepih in slabovidnih. Ljubljana: Zveza društev slepih in slabovidnih Slovenije, 2021.

Sedmak, Roza. »Stanje v rejništvu slušno in govorno prizadetih otrok v šolskem letu 1973/74.« V: Bogo Jakopič, ur. *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975*, 121–23. Ljubljana [s. n.], 1975.

Slak, Marija. »Rejništvo kot sestavni del kompleksne rehabilitacije slušno prizadetih.« V: Bogo Jakopič, ur. *Jubilejni zbornik Centrov za usposabljanje slušno in govorno prizadetih na Slovenskem 1900–1975*. Ljubljana [s. n.], 1975.

Uranker, Anton. »Poklicno izobraževanje slušno prizadetih v zavodu.« V: Martina Kavčič, ur. *O položaju gluhih in naglušnih v Sloveniji: zbornik prispevkov s konference v Portorožu*, 76–79. Ljubljana: PZI-Dan: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1993.

Spletni viri

Publikacija – splošno | *Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana*. Pridobljeno 2. 3. 2026. <https://zavod.splet.arnes.si/publikacija-splosno/>.

Zgodovina – Center slepih in slabovidnih Škofja Loka. VAČ – Virtualna Čitalnica. Pridobljeno 21. 2. 2025. https://vac.sjas.gov.si/vac/search/details?id=1335645&refCode=SI_ZAL_%C5%A0KL/0397&type=&subId=&subLink=.

Zveza GNS. Pridobljeno 24. 2. 2026. <https://zveza-gns.si/iz-sveta-tisine>.

Tiskani viri

Statistični letopis RS 1990. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1990.

Statistični letopis SR Slovenije 1975. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.

Statistični letopis SRS 1967. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1967.

Uradni List Federativne Ljudske Republike Jugoslavije, št. 28, 16. 7. 1958, 746–61.

Nataša Milićević
Dragana Gundogan

From Education to Practice: Physiotherapists with Visual Impairments in Socialist Serbia

INTRODUCTION

Vocational training and the employment of persons with visual impairments in socialist Serbia underwent significant changes after World War II. In the first postwar years, due to wartime devastation and the country's reconstruction, attention was directed towards rebuilding existing institutions and centres and organising workshops and vocational courses to train persons with visual impairments for work. However, the vocational courses were short, especially those that trained individuals for occupations within the spectrum of traditional

“blind” trades, such as brush making, basket weaving, spinning, and weaving, which were no longer in demand in the broader market.¹ Therefore, already from the 1950s, alongside major changes in the political and socio-economic life of Yugoslavia and Serbia, efforts were made – particularly by the Association of the Blind of Yugoslavia – to develop new educational models to expand the limited number of occupations available to persons with visual impairments. Their goal was to prepare them as well as possible for participation in the labour market characterised by socialist modernisation.²

International experience has shown that people with visual impairments can be successfully trained and employed in therapeutic professions, such as massage and physiotherapy. For Yugoslavia and Serbia, Western experiences were particularly significant, although persons with visual impairments had practiced therapeutic professions in the East for centuries, especially in China and Japan. Among European countries, England and France were the first to train “blind” people as masseurs at the end of the nineteenth century, and later as physiotherapists. Other countries followed the same trend in the development of these professions somewhat later. Schools were soon established as well. Thus, for example, in Great Britain at the beginning of the twentieth century, there were already around fifty certified “blind” and partially sighted masseurs, who were later called physiotherapists. The Association of the Blind was transformed into the National Institute for Blind Physiotherapists (1914), which later changed its name and operated as a segregated institution for the education of “blind” and partially sighted physiotherapists.³ It developed into one of the best schools for training “blind” and partially sighted physiotherapists, and individuals from all over the world were educated there. Researchers state that by 1987, approximately 900 individuals had graduated from the school.⁴ The World Wars stimulated the expansion of the massage and physiotherapy professions worldwide, both because of the large number of persons with severe war injuries and because of the increased number of people who had become “blind”.⁵

At the beginning of the 1950s, half a century after the aforementioned European experiences, the process of organised education for “blind” physiotherapists and

1 Miloš Ličina, “Profesionalno osposobljavanje slepih,” *Socijalna misao*, No. 2 (februar 1961): 55, 56.

2 Dragana Gundogan and Nataša Milićević, “Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia – Isolation and/or Preparation for Life and Work?,” *Prispevki za znanostno zgodovino* 55, No. 2 (2025): 192–94.

3 Sally French, “Visually Impaired Physiotherapists: Their Struggle for Acceptance and Survival,” *Disability & Society*, Vol. 10, No. 1 (1995): 3–6, accessed on 19 January 2025, <http://dx.doi.org/10.1080/09687599550023697>.

4 Ibidem, 3.

5 Ibid., 6–7. Sally French, *Disabled People and Employment: A Study of the Working Lives of Visually Impaired Physiotherapists* (New York: Routledge, 2017), 76–78.

the introduction of a new profession for people with visual impairments began in socialist Serbia and Yugoslavia. This not only opened new opportunities for the education and employment of this group but also gave them access to a field of health services that had been completely inaccessible until then. As emphasised in the mid-1980s, this represented a “major breakthrough into new working and creative spaces”.⁶ This breakthrough also had lasting results, visible even today, not only in secondary but also in higher education. Evidence of this is that, in 2019, the first “blind” female student enrolled at the Faculty of Medicine in Novi Sad in the field of psychiatry.⁷

In Serbian historiography, this topic has not been the subject of research.⁸ Historians of education have not documented these important changes. Their focus has been on general development trends and measurable indicators of progress in education.⁹ Nevertheless, their works are useful for the broader context in which this new profession for persons with visual impairments was introduced. A similar situation exists for sociologists and special educators, who are more focused on contemporary trends and the introduction of inclusion in education and society.¹⁰ Certain insights have been provided by works on the history of “blind” persons in Serbia and Yugoslavia, which have only touched upon the vocational education of physiotherapists.¹¹

- 6 AJ SSJ 817, R–19, Dr Jelena Simeunović, “Obrazovanje fizioterapeuta oštećenog vida,” referat izložen na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5. –7. 11. 1987, Beograd.
- 7 Angelina Čakširan, “Prva je slepa studentkinja u istoriji Medicinskog fakulteta u Novom Sadu i jedina na svetu koja bez čula vida radi na grnčarskom točku. Otkrila nam je kako prevazilazi prepreke koje se čine nesavladive,” *Blic*, 9 January 2020, accessed on 3 November 2025, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/>, “VID SAM IZGUBILA, ALI SUZU NISAM PUSTILA.” Nataša je prva slepa studentkinja Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, ali jedna stvar je čini JEDINSTVENOM NA PLANETI, *Blic*.
- 8 See Predrag J. Marković, Miloš Ković, and Nataša Milićević, “Historiography in Serbia. Developments since 1989,” in: Ulf Brunnbauer, ed., (Re) *Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism* (Münster: LitVerlag 2004): 277–316. Predrag J. Marković and Nataša Milićević, “Serbian Historiography in the Time of Transition: A Struggle for Legitimacy,” *Istorija 20. veka*, No. 1 (2007): 145–66.
- 9 See Dragomir Bondžić, “Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1990,” *Istorija 20. veka*, 2 (2008), 390–436. Aleksandra Ilić Rajković and Sanja Petrović Todosijević, eds., *Bez škole šta bi mi?! Ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021). Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008). Sanja Pavlović, *Istorija tiflopedagogije: pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije* (Beograd: Univerzitet u Beogradu–Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2012).
- 10 Tomislav Bogavac, *Školstvo u Srbijina putu do reforme (razvoj škola 1945–1975)* (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, 1980). Pavlović, *Istorija tiflopedagogije*. Radomir Arsić and Ljubica Isaković, “Special pedagogy and its development in Serbia,” *KNOWLEDGE–International Journal* (2019): 345–51. Nikola Baketa and Dragana Gundogan, “Inclusion of the Roma in Croatia and Serbia: the institutional framework and its implementation,” in: Nikoleta Gutvajn and Milja Vujačić, eds., *Challenges and perspectives of inclusive education* (Belgrade: Institute for educational research, 2016): 119–36.
- 11 Đorđe Žutić and Petrović Žika, *Škola– put u život* (Beograd: Savez slepih Jugoslavije, 1959). *Slepi u Jugoslaviji* (Zagreb: Tiflološki muzej Saveza slijepih Jugoslavije, 1979). Đorđe Vukotić, *Graditelji svog*

Our aim in this research, which has not previously been conducted, is to analyse the educational and employment processes of people with visual impairments in socialist Serbia. It is examined through three main questions: What was the organisation of vocational training in physiotherapy? How did the process of employment and professional engagement unfold? What were the main challenges, obstacles, and struggles that individuals and institutions faced, and how did they resolve them? Answering these questions helps partially fill the existing gap in Serbian historiography. Methodologically, the paper relies on rich archival material, primarily from the Archives of the Association of the Blind of Yugoslavia. For “blind” and partially sighted people, this topic was of vital importance, which is why the archive contains numerous documents on many aspects of their education and work. Perhaps, from an original-source perspective, the least documented is the initial period of schooling and the introduction to the profession itself. Significant information is also provided by petitions submitted by persons with visual impairments to various institutions in which they sought employment. Biographies of physiotherapists with visual impairments should also be included, such as that of Dr Novak Ražnatović, which also includes his presentations and opinions on the state of vocational education for people with visual impairments.

SHIFTING THE BOUNDARIES IN EDUCATION: THE SCHOOL FOR VISUALLY IMPAIRED PHYSIOTHERAPISTS (MASSEURS)

The first years after World War II were neither economically nor socially favourable for the introduction of therapeutic professions for “blind” and partially sighted persons, but the changes that took place in the country during the 1950s were far more favourable. Researchers emphasise 1950 as a year that changed many things. Some historians, such as Dr Miroslav Perišić, rightly call it “the year of a great turning point”. This transformation was not only foreign-political – a shift towards the West – but also internal and political. It was also a shift in cultural and educational policy. From that time on, efforts were made to enable as many experts as possible from all fields to travel abroad and visit the most important centres in the West. In this way, they had a chance to become acquainted with individuals and institutions, to learn new methods of work, and to bring back fresh ideas. This involved breaking previous ideological boundaries and formal obstacles, as well as demonstrating readiness to adopt certain Western

života: Slepí Beograda 1941–1981 (Beograd: Savez slepih Beograda, 1984). Đorđe Tutić and Živko Kotarac, *Priručnik o rehabilitaciji defektne dece i omladine, njihovom školovanju i zapošljavanju sa odgovarajućim obrascima* (Beograd: Savremena administracija, 1963).

models in the functioning, planning, and implementation of particular educational and cultural programmes.¹²

On the other hand, changes in economic and social relations and in the country's material capacities further influenced the education and employment of people with visual impairments. This encouraged the reorganisation of certain institutions for the vocational training of people with visual impairments, such as the workshops of the Association of the Blind. They were transformed into centres for professional rehabilitation and institutions for training in industrial work. Instead of courses, schools began to be organised, as with telephone operators. New schools were also opened. This increased the number of educational institutions, enabling a broader range of occupations for more people with visual impairments. It increased their chances of finding better employment in the labour market and of securing their livelihood.¹³

Within this framework, the idea of introducing physiotherapy as a new profession for people with visual impairments emerged. What had previously seemed impossible for this group became a reality, bringing Serbian and Yugoslav people with visual impairments into contact with broader European and global trends in education and work. However, this idea was not entirely new in the Yugoslav and Serbian context. The first "blind" Yugoslavs were trained as masseurs during World War I in Bizerte.¹⁴ Later, in the mid-1920s, Veljko Ramadanović attempted to introduce this profession. Three students from the School for the Blind in Zemun completed a massage course at the Orthopedic Institute in Belgrade. However, the initiative stalled there, as social and economic conditions were unfavourable and resistance was strong.¹⁵

The new attempt after the war proved fruitful. Great credit belongs to Dr Vojin Smolaka, a well-known expert in sports medicine and, at the time, director of the State Institute for Physical Culture in Belgrade. He initiated the introduction of a new profession for people with visual impairments. For the sake of accuracy, it should be noted that the same idea had been suggested a year earlier by Dr Jozo Budak, a specialist in physical medicine, to representatives of the Association of the Blind of Yugoslavia. At that time, it was not implemented due to financial constraints.¹⁶ The new opportunity was seized when it was proposed

12 Miroslav Perišić, "Veliki zaokret 1950: Jugoslavija u traganju za vlastitim putem. Kultura–oslonac, prethodnica i sastavni deo spoljne politike," in: Mile Bjelajac, ed, *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007), 245.

13 Ličina, "Profesionalno osposobljavanje slepih," 56. *Životi rad slepih Srbije* (Beograd: Savez slepih Srbije, 1967), 19, 20.

14 Vukotić, *Graditelji svog života*, 152.

15 Ibid., 152.

16 AJ SSJ 817, R–19, Uvodni referat Borislave Kanački na Prvom savetovanju slepih fizioterapeuta Jugoslavije 24.–25. 10. 1969. u Krapinskim Toplicama.

by Dr Smodlaka, a man of extraordinary energy and persistence, as testified by his autobiography.¹⁷ He was prepared not only to accept new ideas but also to implement them despite difficulties. At the Congress of Sports Medicine Physicians in Paris in 1951, he noticed a large number of “blind” physiotherapists. According to sources, this was a “real discovery” for him. He realised that this profession had “prospects” for this group and that, in addition to being delicate, it was also profitable. He then familiarised himself with their educational methods and employment opportunities in detail. He also visited the school in Paris and learned about its organisation, curriculum, and programme.¹⁸

Founding a similar school in Serbian and Yugoslav society was not easy. There was significant resistance and opposition from numerous medical experts and certain institutions. The opposition appears to have been particularly pronounced at the State Institute for Physical Culture. Dr Smodlaka does not write about it, nor about his own participation in this undertaking, which is particularly interesting. Nevertheless, indirectly, in speaking about the postwar situation at the Institute, he testified that there was very strong resistance to admitting students with physical “deficiencies or disabilities” to the Faculty of Physical Culture. He was among several physicians and medical experts who held the opposite view.¹⁹ It was necessary to overcome deeply rooted prejudices and ignorance about what “blind” persons could do in physical medicine. Finally, under the name School for Blind Physiotherapists (Masseurs), the school began operating in early February 1952 within the Institute for Sports Medicine of the State Institute for Physical Culture.²⁰

The curriculum, prepared by the Institute for Sports Medicine, comprised a theoretical component (two years) and a practical component (one year). In addition to general education subjects, it included professional courses such as anatomy, physiology, pathology, internal medicine, kinesitherapy, electrotherapy, and massage.²¹ It was supported by the Ministries of Health and Education, as evidenced by the school’s status under the general regulations governing schools.²² The first generation consisted of eleven students with prior primary education. All of them, except one who withdrew for health reasons, completed their studies

17 Dr Vojin Smodlaka, *Autobiografija. Život, rad i razmišljanja jednog srpskog sportskog lekara* (Beograd –Njujork: Prof. Dr Vojin Smodlaka, Srpsko društvo za istoriju fizičke kulture, 1999).

18 AJ SSJ 817, R–19, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

19 Smodlaka, *Autobiografija*, 164.

20 AJ SSJ 817, R–19, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

21 Ibid.

22 Ibid.

in 1955 after three years. The students came from various parts of Yugoslavia – four from Serbia, four from Croatia, and three from Slovenia. As with its republican structure, the students' gender balance was also even (five women and six men). Notably, at the time, these masseurs found employment quickly and easily in healthcare institutions throughout the country.²³

With the founding of this first school for physiotherapists with visual impairments, not only were the boundaries in the education of these persons shifted, but many other social boundaries regarding the abilities and possibilities of “blind” and partially sighted persons were also moved. Persons with visual impairments were given the opportunity to be employed in healthcare centres and to participate in professional work alongside their colleagues without visual impairments. Moreover, this first generation “paved the way for new generations”, which was an extraordinarily important step in the life and work of “blind” and partially sighted persons in Serbia and Yugoslavia. This applied not only to those who enrolled in the school but to the entire group of persons with visual impairments. The very fact that a career as a physiotherapist existed for “blind” persons empowered them and opened new educational and employment opportunities that had not previously existed.

BETWEEN RECOGNITION AND CONTESTATION: INSTITUTIONAL CHANGES AND ORGANISATIONAL CHALLENGES IN EDUCATION, 1962–THE 1980S

The aforementioned successes in educating “blind” physiotherapists encouraged the Association of the Blind to establish, in 1956, a Department for Blind Physiotherapists within a Secondary Medical School, rather than keeping the programme within the State Institute for Physical Culture.²⁴ This was important because their education was now linked to a medical school. Moreover, it provided an organised, clearly defined system into which the Department could integrate and operate effectively. At the same time, the education of “blind” physiotherapists was raised to the level of a full four-year secondary school programme.²⁵ The curriculum, in scope and content, corresponded to that of other departments of the school. The medical school itself had qualified teaching staff and a well-organised system of student training. The content and scope of specialised professional subjects were significantly expanded, inevitably necessitating a change

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ *Službeni list FNRJ*, br. 22, septembar 1957.

to the diploma title. The diploma no longer bore the title of masseur but that of physiotherapist.²⁶ In this way, the profession of physiotherapist gained full affirmation. Certain data indicate that in the first five years after its establishment, 53 male and female students graduated from the school.²⁷ Among them was the recognised expert Novak Ražnatović, who worked for many years at the Special Orthopaedic Surgical Hospital “Banjica”.²⁸ Physiotherapists with visual impairments considered this second generation of graduates among the most competent professionals in their field.²⁹

This department existed in this organisational form until 1962, when it became a separate boarding School for Blind Physiotherapy Technicians.³⁰ Its separation as an independent school resulted from various problems within the medical school and dissatisfaction among teachers. Among the most important issues were the school administration's inability to maintain full oversight of the department's work, teachers' unwillingness to travel to the boarding facility to teach classes, and the distance of the boarding home for students with visual impairments, where part of the instruction was delivered.³¹

In a very short time, it became clear that establishing an independent school for physiotherapy technicians with visual impairments was not a viable solution. The school had abandoned a well-established medical school system, so it was unable to quickly build a solid internal organization. For example, it soon encountered serious staff, organisational, and material difficulties. Most of its teachers were employed temporarily, which complicated its work. At the turn of the 1970s, the principal himself was more often on sick leave than at his workplace. Furthermore, the school was temporarily housed in a building not designed for that purpose. This meant it did not have sufficient capacity to educate and accommodate, for example, the 73 students enrolled in 1968, of whom 58 came from other republics, and 15 were from Belgrade. It had no courtyard, so students spent most of the day either in classrooms or on a nearby street with heavy

26 AJ SSJ 817, R–19, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

27 Tutić and Kotarac, *Priručnik o rehabilitaciji*, 58.

28 Verica Živadinović, *Impuls socijalnoj uključenosti: novinarska beležnica* (Kragujevac: NIGDP “Svetlost”, 2006), 139.

29 AJ SSJ 817, R–19, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

30 AJ SSJ 817, R–19, Izveštaj direktora Škole za slepe fizioterapijske tehničare – Saveznom odboru SSJ, 21. 1. 1969.

31 AJ SSJ 817, R–19, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

traffic. The school did not meet basic health standards. For example, sanitary and hygienic conditions were very poor: 22 female students were housed in 60 square metres, with only one shower available.³²

From 1968 onwards, the Association of the Blind, as a school founder, could no longer finance the school because it was legally prohibited from using funds received from the Yugoslav Lottery for educational and cultural purposes. Therefore, funding was largely provided by the Belgrade and Republic Association of Education, while a smaller portion – particularly for boarding accommodation – came through payments made by the students themselves (scholarships) from the municipalities from which they originated.³³ Notably, due to poor relations between teachers and students and increased financial contributions through these payments, a one-day student strike occurred in February 1968.³⁴ It should also be noted that the admission criteria had changed – by the early 1960s, they were no longer as strict as before, resulting in the enrolment of students who were insufficiently prepared for the profession. This was reflected in the growing number of applicants. Sources record that interest in enrolment consistently exceeded available accommodation capacity. The planned number of enrolments was 70, yet over 10 additional applicants applied regularly.³⁵ From 1959 to 1967, 106 students graduated from the school. The highest numbers of graduates were recorded in 1959 (15), 1963 (14), and 1966 (18). By republic of origin, the largest numbers came from Croatia (32) and Serbia (27), while there were between 10 and 13 graduates from each of the remaining republics.³⁶

However, the school was not sufficiently open to the profession for which it trained personnel, which contributed to unfavourable opinions about its work. Scepticism in professional circles stemmed both from the view that the school did not prepare sufficiently qualified staff and from prejudices towards “blind” people in this profession. This placed students in an unfavourable position, especially upon graduation, when they were expected to enter the workforce. The school did not provide the knowledge it was expected to, and its reputation declined, along with the value of its diploma. The question arose as to whether the school should remain as it was – training physiotherapy technicians and masseurs, or

32 AJ SSJ, 817, R-19, Informacija o stanju i problemima Medicinske škole za fizioterapeutske tehničare u Beogradu, 3. 3. 1969. AJ, SSJ, 817, R-19, Predlog za rešavanje problema Medicinske škole za fizioterapeutske tehničare u Beogradu koji su pripremili Petar Vukas, direktor škole i Borivoje Novičić, direktor Zavoda 9. 5. 1969.

33 Ibid.

34 AJ SSJ 817, R-19, Informacija Gradskog sekretarijata za obrazovanje i kulturu – Saveznom odboru SSJ, 26. 9. 1969.

35 AJ SSJ 817, R-19, Izveštaj direktora Petra Vukasa o radu škole – Saveznom odboru SSJ, 11. 8. 1968; AS, SSJ 817, R-17, Zapisnik sa sastanka Prve komisije za statusna pitanja slepih fizioterapeuta, 19. 2. 1987.

36 AJ SSJ 817, R-19, Izveštaj direktora Petra Vukasa o radu škole – Saveznom odboru SSJ, 11. 8. 1968.

perhaps something else. For that reason, the curriculum was approved only temporarily, pending a more permanent solution.³⁷ In addition, healthcare institutions employing “blind” physiotherapy technicians expressed objections to the professional profile and to the students. On the other hand, the students themselves raised the issue of higher education, seeking to secure better employment opportunities.³⁸ This raised the question of their further education within this school.

In the late 1960s and early 1970s, professional debates centred on how to organise the school, as it was clear it could no longer function in its existing form. At the initiative of the Association of the Blind of Yugoslavia, two commissions were established, comprising experts in physical medicine and rehabilitation. The first commission addressed the education of physiotherapists with visual impairments, while the second examined the state of secondary and higher education for persons with visual impairments. Both commissions brought together experts from across Yugoslavia and therefore had a federal character.³⁹ Numerous meetings were held to resolve the issue of “blind” physiotherapists and to include them in education at the Higher Medical School in Belgrade. Some experts were even sent to Great Britain and France to study their organisational solutions.⁴⁰

At the same time, opinions were sought from various institutions, including republican and provincial organisations of the “blind”, educational institutions, various institutes and professional associations (defectological, physiotherapy, and others), and similar bodies. Some supported higher education for students with visual impairments, while others – such as associations of physiotherapists without visual impairments – were explicitly opposed. Within physiotherapy circles, for example, it was emphasised that “blind” physiotherapists equipped with assistive devices could perform only a small portion of electrotherapy procedures; that they could make a full contribution in massage; but that they should not be directed towards higher education “so as not to create unrealistic expectations of completely equal efficiency in the work of sighted and blind physiotherapists.”⁴¹

37 AJ SSJ 817, R–19, Informacija Gradskog sekretarijata za obrazovanje i kulturu – Saveznomu dboru SSJ, 26. 9. 1969.

38 Ibid.

39 AJ SSJ 817, R–19, Informacija Saveznog odbora SSJ o školovanju slepih fizioterapeuta i stručnom obrazovanju slepih lica – Republičkim i pokrajinskim organizacijama Saveza i Zavodima za slepu decu i omladinu, 11. 5. 1971. AJ, SSJ 817, R–19, Zahtev Saveznog odbora SSJ za ukidanje Medicinske škole za fizioterapijske tehničare i njeno pripajanje jednoj od srednjih medicinskih škola–Izvršnom veću Socijalističke Republike Srbije 14. 8. 1972.

40 AJ SSJ 817, R–19, Kratka informacija Saveznog odbora SSJ o do sada preduzetim merama otvorenih i aktuelnih pitanja slepih fizioterapeuta, 16. 10. 1970.

41 AJ SSJ 817, R–19, Mišljenje stručnjaka fizikalne medicine VI fizioterapijskih dana održanih u organizaciji Srpskog lekarskog društva o pismu Saveznog odbora SSJ u vezi sa školovanjem slepih fizioterapeuta na Višoj medicinskoj školi, 8. 12. 1969.

On the other hand, representatives of the Higher Medical School in Belgrade were not particularly interested in including “blind” persons in the educational process, although they participated in efforts to make this possible and even assisted in drafting a curriculum for opening a special department at the Higher Medical School in Belgrade, planned for the 1972/73 school year.⁴²

Within associations of “blind” persons, there was even discussion of the “over-production” of physiotherapists, and questions were raised about their employment prospects.⁴³ This had some basis, since it was expected that, in competition with physiotherapists without visual impairments, many “blind” physiotherapists would be unable to find employment in the profession for which they had been trained. Nevertheless, from the perspective of physiotherapists without visual impairments, the issue was not only one of prejudice and misunderstanding of what “blind” physiotherapists were capable of, but also of the overall increase in the number of physiotherapists, which created a need for physiotherapists without visual impairments to preserve jobs for themselves.

The aforementioned meetings and discussions did not yield results. Working conditions at the school, increasingly strict criteria in secondary education, and growing societal demands for competent professionals in this field ultimately compelled the Federal Board of the Association of the Blind of Yugoslavia to abolish the school in April 1972. In the 1972/1973 school year, it was merged with the Secondary Medical School for Nurses in Health Care in Belgrade, where a special Department for Medical Technicians with Visual Impairments – Masseurs was formed.⁴⁴ This decision was intended, on the one hand, to improve the professional level and, on the other, to preserve the physiotherapy profession for “blind” persons. It should be noted that, as indicated by the name of the Department, education was reduced to the occupation of masseur rather than physiotherapist. This was the result of a compromise the Association of the Blind of Yugoslavia had to accept to resolve accumulated problems in the operation of the separate school for “blind” physiotherapists. The Commission for Blind Physiotherapists held that physiotherapists could not have only secondary education but required higher education, which influenced the change in the name of the Department and the diploma. At the same time, the Association of the Blind accepted this

42 AJ SSJ 817, R–19, Kratka informacija Saveznog odbora SSJ o do sada preduzetim merama otvorenih i aktuelnih pitanja slepih fizioterapeuta, 16. 10. 1970. AJ, SSJ 817, R–19, Zapisnik sa sastanka Komisije koja se bavi pitanjem otvaranja Odseka pri Višoj medicinskoj školi u Beogradu, 14. 7. 1971.

43 AJ SSJ 817, R–19, Mišljenje Pokrajinske konferencije Saveza slepih Vojvodine o školovanju slepih fizioterapeuta – Saveznom odboru SSJ, 16. 9. 1970.

44 AJ SSJ 817, R–19, Zahtev Saveznog odbora SSJ za ukidanje Medicinske škole za fizioterapijske tehničare i njeno pripajanje jednoj od srednjih medicinskih škola–Izvršnom veću Socijalističke Republike Srbije 14. 8. 1972.

solution on the condition that arrangements be made for the education of “blind” persons at the Higher Medical School, a process that proved quite difficult.⁴⁵

Table 1: Overview of Students and Their Employment Status at the Secondary Medical School for Nurses /Educational and Training Centre for Health Professions, Belgrade, 1973–1986

1973/1986	Studying	Working	Studying	Studying and Working	Retrained	Unknown
Blind	33	17	6	2	1	–
Partially Sighted	161	97	22	20	2	10
Total	194	114	28	22	3	10

Source: AJ, SSJ 817, R–19, Dr Jelena Simeunović, “Obrazovanje fizioterapeuta oštećenog vida,” referat izložen na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987, Beograd

This created a problem for approximately 200 students with visual impairments who had graduated from this school by the mid-1980s. The diploma in massage offered them no real prospects for employment. As a profession, it was not even included on the official list of healthcare occupations. The Association of the Blind attempted, in various ways (meetings, letters, appeals, and similar efforts), to persuade the Higher School for Physiotherapists to admit “blind” therapists. However, despite regular applications, the Higher School refused to enrol them. In the mid-1970s, the Association of the Blind even threatened to seek legal enforcement of the right to equal education for “blind” therapists.⁴⁶

Only in 1979, under pressure from medical technicians – masseurs – was secondary education supplemented with an additional training programme, and the Physiotherapy Technician diploma track for persons with visual impairments was introduced.⁴⁷ In this way, the profession of physiotherapist was once again recognised under the diploma title. This small victory was largely “symbolic” and therefore insufficient. The struggle for access to education at the Higher School continued throughout the 1980s, as did the fight to improve their professional status.

45 AJ SSJ 817, R–20, Informacija o statusu i problemima slepih fizioterapeuta 28. 2. 1977.

46 Ibid.

47 AJ SSJ 817, R–17, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

EDUCATIONAL STAGNATION AND THE DECADE OF PERSONS WITH DISABILITIES (1983–1992)

As we have seen, by the 1980s, the education of “blind” persons as physiotherapists had been more frequently contested than recognised, particularly by certain experts, professional institutions, and associations. During the 1980s, proclaimed by the United Nations as the Decade of Disabled Persons (1983–1992),⁴⁸ a designation also adopted by Yugoslavia, the Association of the Blind of Yugoslavia continued to insist that educational authorities properly resolve the issue of adequate secondary vocational and higher education for persons with visual impairments, including training as physiotherapists.

As a member of the United Nations, the Yugoslav authorities committed to improving the status of persons with disabilities, particularly in education and employment, and to increasing their participation in the country’s social life. A special committee was established, annual plans drafted, and numerous activities carried out to promote equality for persons with disabilities and encourage the removal of social and architectural barriers.⁴⁹

The Association of the Blind participated in these activities in line with the opportunities and needs of the people it represented.⁵⁰ At the start of the Decade, it observed a trend towards reducing or even abolishing certain long-established benefits for this group. It considered such measures “least opportune” at a time when efforts should have been directed towards creating conditions for the full equality of persons with disabilities in society.⁵¹ This was linked to the broader economic and social crisis affecting Serbia and Yugoslavia in the 1980s.⁵² Economic difficulties, compounded by high inflation, disrupted the existing social care system. Disability benefits, for example, were paid late, while discounts and other economic privileges enjoyed by persons with disabilities were restricted.⁵³ At the same time, initiatives were launched to regulate certain aspects of social protection through legislation and to improve the overall status of persons

48 *United Nations Decade of Disabled Persons 1983–1992 | United Nations Enable. History of United Nations and Persons with Disabilities – United Nations Decade of Disabled Persons: 1983–1992 | United Nations Enable*, accessed on 12 February 2026.

49 AJ SSJ 817, R–22, Izveštaj o radu Jugoslovenskog odbora za Dekadu invalida Ujedinjenih nacija 1982–1993. u 1985. godini.

50 AJ SSJ 817, R–17, Izveštaj o ostvarivanju programske aktivnosti Saveza slepih Jugoslavije između 14. i 15. sednice Savezne konferencije SSJ (mart 1988–mart 1989), 15. 3. 1989.

51 AJ SSSJ, R–20, Savez slepih Jugoslavije – rad i problemi, bez datuma. Analiza sadržaja pokazuje da je najverovatnije reč o dokumentu koji je nastao krajem 1981. ili početkom 1982.

52 See Slobodan Selenić, *Jugoslavija i Zapad: spoljni dug i unutrašnja kriza* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024).

53 AJ SSJ 817, R–22, Aktuelna problematika invalidske zaštite u Republici Sloveniji, novembar 1986. AJ, SSJ 817, R–20, Zaštita slepih u kontekstu mera socijalne politike Jugoslavije, 8. 3. 1988.

with disabilities in society. In socialist Serbia, by the mid-1980s, drafting a new law on the training and employment of persons with disabilities had begun, as had a law on spatial planning that would include removing architectural barriers, among other measures.⁵⁴

Regarding the secondary education of “blind” therapists, the Association of the Blind sought to influence changes to certain aspects of schooling to better prepare graduates for physiotherapy. It was considered that the programme was poorly organised within the Secondary Medical School, that is, within the then Educational Centre “Belgrade”.⁵⁵ This was frequently emphasised at professional meetings of “blind” physiotherapists. For example, at the fourth professional meeting in 1983, considerable dissatisfaction was expressed with the low admission criteria for “blind” students and the reduced curriculum, especially in specialised professional subjects. Such conditions benefited neither the students nor the profession. The profession’s growing demands required that candidates for physiotherapy be well qualified and thoroughly trained, a requirement that was not met under the existing educational arrangements. Students lacked basic equipment for practical training in their occupation. Gaps in practical instruction, particularly in the fields of kinesitherapy and physical therapy, reduced the anticipated scope of their professional work. As had been the case a decade earlier, a serious problem for students was the lack of Braille textbooks, which made studying more difficult.⁵⁶

A further issue was that “blind” and partially sighted students were segregated, as they were tied exclusively to their own department. For that reason, participants at the meeting demanded the possibility for “blind” and partially sighted students, as well as students without visual impairments, to attend general education classes together to better prepare them for work and integration into society.⁵⁷ This was also in line with contemporary trends in education, which called for the introduction of integrated education as a precondition for social integration.

The situation in secondary education remained largely unchanged throughout the period. “Blind” students were taught less than they were capable of learning. For that reason, well-known “blind” physiotherapists such as Imbro Kovačević concluded that, unlike in Western Europe, where a diploma was a

54 AJ SSJ 817, R–22, Izveštaj o radu Jugoslovenskog odbora za Dekadu invalida Ujedinjenih nacija 1982–1993. u 1985. godini.

55 In socialist Serbia and Yugoslavia, as part of school education reforms, the names of certain institutions were often changed. Thus, the High School of Medicine was transformed in one moment into an educational centre “Belgrade”.

56 AJ SSJ 817, R–17, Zaključci sa Četvrtog savetovanja slepih fizioterapeuta Jugoslavije, 16.–17. 12. 1983., Banja Koviljača.

57 Ibid.

mark of professional competence, in Serbia and Yugoslavia it had become a mark of insufficient qualification.⁵⁸ Another expert, Novak Ražnatović, believed that “blind” physiotherapists “are not indispensable to physical medicine, but they are indispensable to the Association of the Blind”. Therefore, the imperative for all relevant actors, especially the Association of the Blind of Yugoslavia, was to raise the level of secondary education.⁵⁹ What changed in secondary education was the title of the diploma: Physiotherapy Technician–track for the “blind” and partially sighted. This created confusion, since physiotherapists without visual impairments frequently applied for job vacancies, believing that this track trained professionals to work with “blind” and partially sighted persons. Instead, from the 1987/88 school year – when the name of the track was also changed – the diploma of Physiotherapy Technician with Visual Impairment was introduced.⁶⁰ This was the fourth change in the status of “blind” physiotherapists. The confusion over diplomas and status, in fact, demonstrated that the concept of secondary education for this profession had not been properly established.

During the Decade of Disabled Persons, as before, higher education for “blind” physiotherapists remained out of reach. Special higher schools for “blind” physiotherapists did not exist, and regular higher schools either refused to enrol “blind” physiotherapists or did so reluctantly and only in exceptional cases. The Higher Medical School in Belgrade continued to reject applicants with visual impairments, despite repeated attempts to enrol. Professional meetings of “blind” physiotherapists and sessions of the Commission for Status Issues of Blind Physiotherapists showed a lack of genuine willingness to raise the level of education for physiotherapists with visual impairments. Conclusions were adopted, and appeals were sent to the competent institutions (educational communities, the National Assembly of the Socialist Republic of Serbia, the Higher Medical School, and others). As emphasised in 1983, the issue of their enrolment at the Higher Medical School had “dragged on indefinitely”, with no prospect of moving beyond the position it had remained in for fifteen years.⁶¹ Appeals to the Constitution, education laws, and congress documents – guaranteeing equality in education for “blind” persons, including “blind” therapists – proved ineffective. The Higher Medical School did not wish to amend its Statute, which

58 AJ SSJ 817, R-17, Zapisnik sa drugog sastanka Komisije za statusna pitanja “slepih” fizioterapeuta Jugoslavije 16. 4. 1986, Beograd.

59 Ibid.

60 AJ SSJ 817, R-19, Dr Jelena Simeunović, “Obrazovanje fizioterapeuta oštećenog vida,” referat izložen na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987, Beograd.

61 AJ SSJ 817, R-17, Informacija o petom jugoslovenskom savetovanju o društvenom i profesionalnom položaju slepih fizioterapeuta, Titograd, 31. 12. 1986.

contained a provision prohibiting the education of “blind” persons.⁶² On several occasions, it was even suggested that “blind” therapists interested in studying at the Higher Medical School for Physiotherapists seek protection of their rights before the Constitutional Court.⁶³ Despite this, more than twenty individuals with some residual vision completed higher education at existing higher schools in the country. Only one physiotherapist without any residual vision, following a decision of the Constitutional Court, graduated from the Higher Medical School in Belgrade.⁶⁴

Certain data indicate that by 1987, a total of 430 physiotherapists with visual impairments had completed formal education.⁶⁵ This is an impressive figure, especially when compared with the renowned London school, from which nearly twice as many physiotherapists without visual impairments had graduated since its founding. At the same time, as previously mentioned, the Serbian and Yugoslav tradition of educating such professionals was relatively short, which further attests to the success achieved, at least in numerical terms.

Nevertheless, at the beginning of the 1990s, among “blind” physiotherapists, it was widely believed that their education remained below the level it should have reached. Even the highly stimulating Decade of Disabled Persons had not been utilised to elevate their education. Various factors contributed to this outcome, including the economic and social crisis, strong prejudices, and opposition – primarily within professional circles and among physicians – which should be highlighted. Of course, there were also opinions supporting their education, but these constituted a minority. All of this resulted in a situation where, unlike, for example, the English school, greater attention was paid to numerical representation than to strengthening admission criteria and improving the quality of training, a point also emphasised by physiotherapists with visual impairments themselves.

62 AJ SSJ 817, R–17, Novak Ražnatović, “Slepi fizioterapeuti u sistemu obrazovanja i udruženom radu – položaj i problem,” referat podnesen na Četvrtom savetovanju slepih fizioterapeuta Jugoslavije, 16.–17. 12. 1983, Banja Koviljača.

63 AJ SSJ 817, R–19, Zaključci Šestog jugoslovenskog savetovanja fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. Beograd.

64 AJ SSJ 817, R–17, Novak Ražnatović, “Slepi fizioterapeuti u sistemu obrazovanja i udruženom radu – položaj i problemi,” referat podnesen na Četvrtom savetovanju slepih fizioterapeuta Jugoslavije, 16.–17. 12. 1983, Banja Koviljača.

65 AJ SSJ 817, R–17, Božidar Đokić, Imbro Kovačević, Novak Ražnatović, “35 godina obrazovanja slepih i slabovidnih lica za poziv fizioterapeuta u Jugoslaviji,” referat na Šestom jugoslovenskom savetovanju fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. u Beogradu.

BETWEEN OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS: THE EMPLOYMENT OF PHYSIOTHERAPISTS WITH VISUAL IMPAIRMENTS

As already mentioned, the first generations of physiotherapists found employment in healthcare centres relatively easily, despite traditional prejudices against blind people and unfavourable opinions among many experts and physicians regarding the abilities of therapists with visual impairments. This was connected to the overall shortage of physiotherapists at the time. Consequently, the issue of their employment was not raised, and they did not encounter difficulties in securing jobs. However, in later years, employment opportunities for physiotherapists with visual impairments became increasingly scarce.

According to available data, of the 430 physiotherapists who had completed their education, about 60% were employed nationwide in 1987. This is not entirely clear from the presented statistical overview (Table 2), which records, for example, a total of 283 physiotherapists with visual impairments, of whom slightly more than 89% were employed. Other data indicate that from 1972/73 to 1986, 194 students completed their schooling, yet only about 60% were employed (Table 1). In any case, within our statistical sample, both continuous growth in employment and in unemployment are noticeable at first glance. In the early years (1965–1971), although the number of employed physiotherapists may have doubled, the number of the unemployed increased fourfold. The total number of the unemployed remained relatively stable until the mid-1980s, when it rose sharply.

Among the republics, the largest increase in the number of employed physiotherapists in 1986 was recorded in Bosnia and Herzegovina and Macedonia. However, their employment figures in 1965 had been significantly lower than those in other republics. In 1986, these two republics also had the highest number of unemployed physiotherapists with visual impairments.

Table 2: Overview of Employed and Unemployed Physiotherapists with Visual Impairments in Yugoslavia and Serbia, 1965–1986

Year		Serbia	Vojvodina	Kosovo	Croatia	Slovenia	Macedonia	Bosnia and Herzegovina	Montenegro	Total
1965	Employed	24	*	*	17	10	4	6	7	68
	Unemployed	1	*	*	2	–	–	–	1	4
1971	Employed	32	13	2	23	17	22	14	5	128
	Unemployed	5	–	–	5	2	–	3	2	17
1978	Employed	45	17	5	35	27	26	31	12	198
	Unemployed	2	3	1	–	–	7	4	2	19
1981	Employed	45	17	6	32	29	26	35	15	205
	Unemployed	1	2	–	1	–	7	–	6	17
1986	Employed	60	19	7	46	27	26	52	16	253
	Unemployed	2	2	–	3	–	7	11	5	30

Source: AJ, SSJ 817, R–37, Statistički podaci o “slepima” i članovima Saveza slepih Jugoslavije 1965–1986

In socialist Serbia, without the autonomous provinces, the number of employed physiotherapists in 1986 was two and a half times higher than in 1965 (from 24 to 60). The highest number of unemployed physiotherapists was recorded in 1971, but this later fell to one or two. This aligns with the fact that the employment issue for “blind” physiotherapists first emerged in the late 1960s. During those years, the first generations of higher-educated physiotherapists without visual impairments also began entering the workforce. Secondary vocational education was no longer sufficient to secure a job, as health institutions began requiring physiotherapists with higher education. On the other hand, the Higher Medical School, opened in 1964, did not admit them, which at the time and later contributed to the uncertain employment status of “blind” physiotherapists.⁶⁶

As a result, physiotherapists with visual impairments had two employment options: to work as massage therapists or to wait for the change that would enable them to pursue higher education. Neither option was fully acceptable. For example, most “blind” physiotherapists considered working exclusively in massage therapy inadequate, as their abilities extended far beyond that. The idea that blind physiotherapists could perform only a limited number of procedures in physical medicine was also rejected. They emphasised that there were very few tasks in the

66 AJ SSJ 817, R–20, Informacija o statusu i problemima slepih fizioterapeuta 28. 2. 1977.

field they could not perform.⁶⁷ This directly addressed the claim by sighted physiotherapists that those with visual impairments were not versatile specialists. This view was particularly contested by a representative of the Higher Medical School in Ljubljana at a 1969 consultation, who argued that the discussion was irrelevant given the trend in modern education and work towards narrower specialisation. At the same time, “blind” physiotherapists objectively assessed their work situation, acknowledging that they could not perform every task in the same way as sighted physiotherapists.⁶⁸

At the turn of the 1960s and 1970s, more than 100 “blind” physiotherapists were working in various health centres across the country. Most of them, although unwilling, worked in medical massage, while a smaller number were employed in electrotherapy and individual patient exercises. “Blind” physiotherapists considered that part of the responsibility lay with their own inactivity, but the main reason was the existing prejudices in the institutions where they worked.⁶⁹

Although a relatively large number were employed, about 25 were waiting for a job. In the 1971 statistical sample, the number of unemployed was lower. At that time in socialist Serbia, five “blind” physiotherapists were not employed. This was a serious problem, as the number of secondary school graduates suggested that unemployment would only grow. Some unemployed physiotherapists waited three or four years to find work, which was a long time for people with visual impairments. It is important to note that health institutions during this period were often unwilling to hire physiotherapists with visual impairments. Some rejected “blind” people outright, while others pointed out that employing them posed organisational and technical challenges that were difficult to resolve.⁷⁰ For this reason, some “blind” physiotherapists had to adapt and find work in telephone switchboards, while others changed professions or continued studying fields unrelated to physical therapy.⁷¹

The most active efforts to resolve employment issues came from the Association of the Blind of Yugoslavia. Proposals included requiring any blind physiotherapist who did not secure employment within one year of graduation to undertake practice at the Association’s expense to maintain continuity in theoretical and practical knowledge. The Association of the Blind was also asked to assist blind physiotherapists in obtaining adaptive equipment to overcome

67 AJ SSJ 817, R-19, Zapisnik sa Prvog savetovanja slepih fizioterapeuta Jugoslavije 24.–25. 10. 1969. u Krapinskim Toplicama.

68 Ibid.

69 AJ SSJ 817, R-19, Uvodni referat Branislave Kanački na Prvom savetovanju slepih fizioterapeuta Jugoslavije 24.–25. 10. 1969. u Krapinskim Toplicama.

70 Ibid.

71 AJ SSJ 817, R-20, Informacija o statusu i problemima slepih fizioterapeuta 28. 2. 1977.

work-related difficulties and adapt their workplaces.⁷² However, this was unrealistic given the Association of the Blind of Yugoslavia's limited material resources.

A major factor in the employment of visually impaired physiotherapists was legislation at the end of the 1970s, which mandated the employment of "blind" people. In Serbia, for example, the 1978 Law on Determining Jobs and Work Assignments for the Mandatory Employment of Blind and Other Disabled Persons regulated the employment of "blind" physiotherapists. Institutions were also obliged to include at least one visually impaired physiotherapist.⁷³ In practice, however, institutions often refused or simply ignored this requirement. Therefore, the Serbian Association of the Blind emphasised that it was sometimes forced to secure such positions through legal action.⁷⁴

In any case, during the 1980s, similar reasons continued to affect the employment of "blind" physiotherapists. Compared with the rest of the country, the number of unemployed in Serbia in 1986 was small. Nevertheless, employment remained difficult, particularly because the labour market was saturated with physiotherapy specialists.⁷⁵

Numerous other factors also limited employment opportunities for visually impaired physiotherapists in socialist Serbia and Yugoslavia. Notably, strong prejudices and resistance within professional groups, especially among doctors, were particularly pronounced. Sighted physiotherapists, by questioning the competence and abilities of visually impaired physiotherapists, sought to maintain their privileged position. Support from state institutions was limited, as was that from the Association of the Blind of Yugoslavia, the group's key advocate. Their employment prospects were further constrained by the insufficient adaptation of educational programmes to contemporary rehabilitation medicine, particularly kinesotherapy and physical medicine. Even legal provisions guaranteeing employment for people with disabilities, especially "blind" individuals, were not always implemented, further narrowing their employment opportunities.

72 AJ SSJ 817, R–19, Zapisnik sa Prvog savetovanja slepih fizioterapeuta Jugoslavije 24.–25. 10. 1969. u Krapinskim Toplicama.

73 *Službeni glasnik SRS*, br. 50, 1978.

74 AJ SSJ 817, R–20, Informacija Saveza slepih Srbije o zakonskom regulisanju zapošljavanja slepih u SRS – Savez slepih Jugoslavije, 15. 10. 1980.

75 AJ SSJ 817, R–19, Zaključci Šestog jugoslovenskog savetovanja fizioterapeuta oštećenog vida, 5.–7. 11. 1987. Beograd.

CONCLUSION

The history of visually impaired physiotherapists in socialist Serbia and Yugoslavia illustrates the complex interplay between opportunities and constraints, and between achievement and marginalisation. From the establishment of specialised secondary education programmes in the 1950s to the struggle for recognition at higher levels of education in the 1970s and 1980s, these professionals consistently faced structural, social and institutional barriers. Early generations found it easier to secure employment due to a shortage of physiotherapists, but as the profession developed and competition intensified, visually impaired graduates faced increasing difficulties accessing and advancing into professional positions.

Despite persistent obstacles – including restrictive educational frameworks, a lack of Braille materials, insufficient funding for practical training and widespread prejudice among medical professionals and colleagues – over 400 visually impaired physiotherapists completed their education by the end of the 1980s. Of these, over 90 were from Serbia. While this was a significant achievement, the quality and recognition of their training often lagged behind international standards, limiting both career prospects and professional status. Legislative measures aimed at guaranteeing employment for people with disabilities were often inconsistently implemented, necessitating continued advocacy by organisations such as the Association of the Blind of Yugoslavia.

The struggle of these physiotherapists underscores the crucial importance of systemic support: access to comprehensive education, recognition of professional competence, and the removal of social and institutional barriers. This shows that equal opportunities require more than legal protections – they require integration planning, adaptive resources, and recognition of individuals' abilities rather than their limitations. Ultimately, their story highlights that achieving true professional integration for people with disabilities requires not only legal frameworks but also institutional commitment and societal change.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

AJ – Archives of Yugoslavia:

AJ SSJ 817, Savez slepih Jugoslavije 1946–2006. (temporary unorganised fund)

Newspaper sources

Socijalna misao, 1961.

Literature

Arsić, Radomir, and Ljubica Isaković. "Special pedagogy and its development in Serbia." *KNOWLEDGE–International Journal* (2019): 345–51.

Baketa, Nikola and Dragana Gundogan. "Inclusion of the Roma in Croatia and Serbia: the institutional framework and its implementation." In: Nikoleta Gutvajn and Milja Vujačić, eds. *Challenges and perspectives of inclusive education*, 119–36. Belgrade: Institute for Educational Research, 2016.

Bogavac, Tomislav. *Školstvo u Srbijina putu do reforme: razvoj škola 1945–1975*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja, 1980. (Cyrillic)

Bondžić, Dragomir. "Prosveta i nauka u Srbiji i Jugoslaviji 1945–1990." *Istorija 20. veka*, 2 (2008): 390–436.

French, Sally. *Disabled People and Employment: A Study of the Working Lives of Visually Impaired Physiotherapists*. London: Routledge, 2017.

French, Sally. "Visually Impaired Physiotherapists: their struggle for acceptance and survival." *Disability & Society*, No. 1 (1995): 3–20. Accessed on 19 January 2025. <http://dx.doi.org/10.1080/09687599550023697>.

Gundogan, Dragana, and Nataša Milićević. "Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia – Isolation and/or Preparation for Life and Work?." *Prispevki za zanovjšo zgodovino* 55, No. 2 (2025): 179–201.

Ličina, Miloš. "Profesionalno osposobljavanje slepih." *Socijalna misao* 2 (februar 1961): 54–61.

Marković, Predrag J., Miloš Ković, and Nataša Milićević. "Historiography in Serbia. Developments since 1989." In: Ulf Brunnbauer, ed. *(Re) Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, 277–316. Münster: Lit Verlag 2004.

Marković, Predrag J., and Nataša Milićević. "Serbian Historiography in the Time of Transition: A Struggle for Legitimacy." *Istorija 20. veka*, No. 1 (2007): 145–66.

Pavlović, Sanja. *Istorija tiflopedagogije pregled istorijskog razvoja opšte i srpske tiflopedagogije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu- Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2012.

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (Cyrillic)

Perišić, Miroslav. "Veliki zaokret 1950: Jugoslavija u traganju za vlastitim putem. Kultura–oslonac, prethodnica i sastavni deo spoljne politike." In: Mile Bjelajac, ed. *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, 237–82. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. (Cyrillic)

Rajković Ilić, Aleksandra, and Sanja Petrović Todosijević, eds. *Bez školeškolešta bi mi?! Ogledi iz istorije obrazovanja u Srbiji i Jugoslaviji od 19. veka do danas*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2021. (Cyrillic)

Selenić, Slobodan. *Jugoslavija i Zapad: spoljni dug i unutrašnja kriza*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2024. (Cyrillic)

Slepi Jugoslavije. Zagreb: Tiflološki muzej Saveza slepih Jugoslavije, 1979.

Smodlaka, Vojin. *Autobiografija. Život, rad irazmišljanja jednog srpskog sportskog lekara*. Beograd–Njujork: Prof. Dr Vojin Smodlaka, Srpsko društvo za istoriju fizičke kulture, 1999. (Cyrillic)

Tutić, Đorđe, and Živko Kotarac. *Priručnik o rehabilitaciji defektne dece i omladine, njihovom školovanju i zapošljavanju sa odgovarajućim obrascima*. Beograd: Savremena administracija, 1963.

Vukotić, Đorđe. *Graditelji svog života: Slepi Beograda 1941–1981*. Beograd: Savez slepih Beograda, 1984.

Živadinović, Verica. *Impuls socijalnoj uključenosti: novinarske abeleznice*. Kragujevac: Svetlost, 2006.

Životi rad slepih Srbije. Beograd: Savez slepih Srbije, 1967. (Cyrillic)

Žutić, Đorđe, and Žika Petrović. *Škola–put u život*. Beograd: Savez slepih Jugoslavije, 1959.

Printed sources

Službeni list FNRJ, 1957.

Službeni glasnik SRS, 1978. (Cyrillic)

Website

United Nations Decade of Disabled Persons 1983–1992 | United Nations Enable.

History of United Nations and Persons with Disabilities – United Nations Decade of Disabled Persons: 1983–1992 | United Nations Enable. Accessed February 12, 2026.

Čakširan, Angelina. “Prva je slepa studentkinja u istoriji Medicinskog fakulteta u Novom Sadu i jedina na svetu koja bez čula vida radi na grnčarskom točku. Otkrila nam je kako prevazilazi prepreke koje se čine nesavladive”. *Blic*, 9 January 2020. Accessed November 3, 2025 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/“VID SAM IZGUBILA, ALI SUZU NISAM PUSTILA” Nataša je prva slepa studentkinja Medicinskog fakulteta u Novom Sadu, ali jedna stvar je čini JEDINSTVENOM NA PLANETI – Blic>.

**Dragana Gundogan,
Nataša Milićević**

Social Position of Women with Visual Disabilities in the Public and Private Sphere during Socialist Yugoslavia

FEMINIST DISABILITY STUDIES

In this paper, we draw on the theoretical foundation of Feminist Disability Studies, a significant and expanding field of theoretical and empirical research. Theorists within this approach aim to present “disability as a category of analysis and a system of representation deepens, expands, and challenges feminist theory”.¹ It is important to note that feminist disability studies, along with critical disability studies, are not only productive and influential intellectual pursuits with strong

1 Rosemarie Garland-Thomson, “Integrating disability, transforming feminist theory,” *NWSA JOURNAL* 14, No. 3 (2002): 1.

ethical and theoretical insights but also hold activist and political roles linked to the Human and Civil Rights Movements. In this way, the Disability Rights movement² seeks to improve the social standing of people with disabilities, fostering a more just, equal, and inclusive society. It is “academic cultural work with a sharp political edge and a rigorous critical punch.”³ This approach closely aligns with the social model of disability and critical disability studies, emphasising barriers, stereotypes, and prejudices, as well as how society constructs boundaries around people with disabilities.⁴ They all share similar perspectives that criticise the ability/disability system, describing it as “a radical critique based on the understanding of disability as a pervasive cultural system that stigmatises certain kinds of bodily variations.”⁵ Therefore, the perception of bodies is not biological, natural, stable, and fixed, but rather deeply influenced by ideology and culture.⁶ In this way, disability is seen as both an identity category and a cultural concept.⁷ Ideas of ability and disability shape all areas of social and private life, including access to social institutions, the definition of personal identities, how individuals perceive their bodies, and how society treats them. Ultimately, the ability/disability system justifies an unequal distribution of resources, status, and power.⁸ In this context, social and cultural factors determine what is accessible, possible, and appropriate for people with disabilities, influencing their life chances and leading to marginalisation, exclusion, and segregation. The intersectionality of different identities – such as gender, ability, race, age, and social class – is a vital aspect of studying disability. It involves considering the various factors and experiences that marginalised people face, which influence their social position and exclusion.⁹ Therefore, it is crucial to consider official socialist ideology, legislation, and culture, which shaped the lives of generations in Yugoslavia, and to examine how different identities and social positions affected women with visual disabilities in both the public and private spheres.

2 Ronald J. Berger and Loren E. Wilbers, *Introducing Disability Studies* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2021), 2.

3 Rosemarie Garland-Thomson, “Feminist disability studies,” *Signs: Journal of women in Culture and Society* 30, No. 2 (2005): 1557.

4 See Kristjana Kristiansen, Simo Vehmas, and Tom Shakespeare, eds. *Arguing about Disability. Philosophical Perspectives* (London & New York: Routledge, 2009). David L. Braddock and Susan L. Parish, “An Institutional History of Disability,” in Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman, and Michael Bury, eds., *Handbook of Disability Studies* (Thousand Oaks, CA: Sage, 2001), 11–68.

5 Garland-Thomson, “Integrating disability, transforming feminist theory,” 5.

6 Kim Hall, “Reimagining disability and gender through feminist studies, An Introduction,” in Kim Hall, ed., *Feminist disability studies* (Bloomington: Indiana University Press, 2011), 1.

7 See more: Guðrún Valgerður Stefánsdóttir, Solveig Ólafsdóttir, and Sigurður Gylfi Magnússon, *Disability Studies Meets Microhistory, The Secret Life of Bibi in Berlin* (New York: Routledge, 2024).

8 Garland-Thompson, “Feminist disability studies,” 1557.

9 Valgerður Stefánsdóttir, Ólafsdóttir, and Magnússon, *Disability Studies Meets Microhistory*, 54.

SOCIAL POSITION OF WOMEN AND WOMEN WITH VISUAL DISABILITIES IN SOCIALIST YUGOSLAVIA: A BRIEF OVERVIEW

The period after World War II brought many changes, especially for women.¹⁰ On legal grounds, the 1946 Constitution guaranteed full legal, economic and social equality to women,¹¹ laying the foundation for “the egalitarian socialist legislation”.¹² Due to the processes of industrialisation and urbanisation, new identities, gender constructs, and discourses began to develop.¹³ One notable aspect of the expansion of education in the 20th century was the increase in women’s educational attainment at all levels.¹⁴ Beyond education, many advances in women’s emancipation occurred in healthcare, culture, political participation, and the workforce. Since the state protected marriage and family, many changes occurred in the private sphere, gradually transforming gender roles and partner relationships. However, it is important to recognise that, despite the official promotion of emancipatory and egalitarian ideology advocating gender equality, women did not achieve full equality in the labour force or in political and social participation.¹⁵ Expectably, inequalities in the private sphere were even more persistent because the value-normative sphere was changing much more slowly due to longstanding social norms and values burdened with historically created traditions, stereotypes, and prejudices. Particularly in the private sphere in socialist Yugoslavia, women remained primarily responsible for housekeeping and caring for other family members, reproducing asymmetric gender roles within the family. This was especially evident in rural areas of Yugoslavia, characterised by limited socialist modernisation, the prolonged dominance of private and public patriarchy, and the continued reproduction of gender inequalities.¹⁶ Therefore, during socialist Yugoslavia, it was clear that the interaction between the private and public spheres of women’s lives revealed a clash between modernising trends and the persistence of a traditional, patriarchal system.¹⁷

10 Mari Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2010), 268.

11 Tamara Ivančević, *O konferenciji “Drug-ca žena”. Nprekidno preplitanje glasova prethodnica i savremenica* (Beograd: Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands, Befem, 2024), 12.

12 Vera Gudac Dodić, “Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism,” *Tokovi istorije* 29, No. 3 (2021): 199.

13 Anđelka Milić, “A different view on the effects of socialism in the change of social position of women in ex-Yugoslavia,” in Sreten Vujović, ed., *Risk society: changes, inequalities and social problems in contemporary Serbia* (Beograd: Čigoja štampa, 2008), 192.

14 Dragana Gundogan, “Social origin of students in Serbia: inequalities in access and attainment in higher education” (doctoral thesis, University of Belgrade, 2022), 50.

15 Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu: položaj žene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006), 27–52.

16 Milica Jerončić, “Private and Public Patriarchy: Social Position and the Role of Women during the Socialist Period in Yugoslavia,” *Genero*, 19, No. 1 (2015): 26.

17 Vera Gudac-Dodić, “Interweaving of Patriarchy and Modernity: The Impact of Political and Social

People with disabilities faced a similar situation. As emphasised in the report of the Association for “blind” people of Yugoslavia, Yugoslavia abolished class inequalities and laid the groundwork for more humane and equitable social relations. According to official ideology, “blind” people had the opportunity to develop their personalities fully, participate equally in economic, social, and cultural life,¹⁸ secure a place in society, and join the groups of the builders of socialism—this is the greatest wish of every “blind” person, and it is the fundamental goal of the Association of “blind” people.¹⁹ In the literature from that period, there was a prevalent discourse about successful visually disabled women who could serve as role models to other women with disabilities, showcasing “untypical” images to society and thereby challenging prejudices. One example was Bojana Ćirić, president of the NOB of “blind” people and an active courier during wartime.²⁰ Other notable examples included women active in the labour force, such as the best workers or the so-called “*udarnice*” or “shock workers” (like Jelena Đorđević, the first manager of the brushing workshop in Zemun).²¹ Active members of the Association for “blind” people and the Commission for “blind” women were also mentioned, such as Gorica Kotlar, an officer in the Association, and highly educated women like Dara Pašić, the first visually disabled woman with a university degree and a grammar school teacher, creating an image of socially acceptable and desirable image of “blind” women.²²

Despite this egalitarian and emancipatory narrative emphasising success in the public sphere, conflicting stories highlighting the importance of private life were underlined in the context of women with disabilities, while nothing similar was discussed regarding men. Despite many improvements in their life chances, numerous critics of socialist policy existed even during socialism. The authors highlighted the unfavourable position of visually disabled women in society and the family compared to women in general and disabled men alike.²³ As stated in the literature and reports from the Association of “blind” people, authors and activists noted that some substantial resources and support were lacking, recognising that the first twenty years of socialism were more successful than the

Change on a Woman's Life in Serbia during the Second Half of the Twentieth Century,” in Vladan Jovanović, ed., *Tradition and transformation. Political and social changes in Serbia and Yugoslavia in 20th century* (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2015), 299.

18 AJ SSJ 817 u R–33 File: Savez slepih Jugoslavije– rad i postignuća.

19 AJ SSJ 817 u R–3 File: Trideset godina SSJ–referat predsednika Savezne konferencije SSJ na svečanoj sednici SKSSJ održanoj 25.3. 1977 u Ljubljani.

20 Đorđe Vukotić, *Graditeljstvo života. Slepi Beograda od 1941–1981* (Beograd: Savez slepih Beograda, 1984), 90.

21 Vera Gudac Dodić, “Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism,” 205.

22 Jerončić, “Private and Public Patriarchy: Social Position and the Role of Women during the Socialist Period in Yugoslavia,” 12.

23 Vukotić, *Graditeljstvo života*, 109.

subsequent decades. It was acknowledged that many stereotypes and prejudices persisted throughout the socialist period, preventing people with visual disabilities from integrating into society and becoming fulfilled and active members.²⁴

THE AIM AND METHOD

This paper aims to explore the social position and experiences of women with visual disabilities during socialist Yugoslavia. The research questions were two-fold. Firstly, we examined the experiences of women with visual disabilities during socialism regarding their participation in the public sphere, particularly in education and employment. Secondly, we will investigate official data and memories concerning the private lives of women with visual disabilities: marriage, motherhood, and housekeeping. In this way, we will present the attitudes, key experiences, and obstacles faced by women with visual disabilities in both private and public life. Women's history in Serbia was entirely marginalised, and women's stories remained invisible to mainstream historiography until the end of the 20th century. Subsequently, this approach developed gradually, adopting an interdisciplinary character.²⁵ Especially, topics related to the history of women with disabilities and their social position are neglected in mainstream historiography,²⁶ sociology and special pedagogy²⁷ in Serbia. For this reason, in this exploratory study, we will present the experiences and attitudes of women with visual disabilities who were socialised in socialist Yugoslavia.

Regarding the method employed in this paper, we relied on two data sets. Firstly, we utilised unpublished archival sources to gather statistical data and trends on the social position of women with visual disabilities, as well as on ideological considerations and discourses. For this purpose, we used unpublished statistical data: *Forms– Members of Associations of “blind” people* and *Questionnaire on activities of “blind women” in Associations of “blind” people in 1982*. In the analysis,

24 Ranko Burić et al., *60 godina rada Gradske organizacije slepih Beograda* (Beograd: Savez slepih Srbije, Gradska organizacija Beograda, 2006), 14.

25 Vera Gudac Dodić, “Once again, on the Development of Women's History in Serbia,” *Godišnjak za društvenu istoriju* 25, No. 3 (2018): 63.

26 See Predrag J. Marković, Miloš Ković, and Nataša Milićević, “Historiography in Serbia. Developments since 1989,” in Ulf Brunnbauer, ed., *(Re) Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism, Studies on SouthEast Europe vol. 4* (Münster: LitVerlag 2004): 277–316. Predrag J. Marković and Nataša Milićević, “Serbian Historiography in the Time of Transition: A Struggle for Legitimacy,” *Istorija 20. veka*, No. 1 (2007): 145–166.

27 Radomir Arsić and Ljubica Isaković, “Special pedagogy and its development in Serbia,” *KNOWLEDGE –International Journal* (2019): 345–51. Nikola Baketa and Dragana Gundogan, “Inclusion of the Roma in Croatia and Serbia: the institutional framework and its implementation,” in Nikoleta Gutvajn and Milja Vujačić, eds., *Challenges and perspectives of inclusive education* (Belgrade: Institute for educational research, 2016): 119–36.

we will use 83 questionnaires on activities of “blind” women from the municipal Association for “blind” people from all six republics and two autonomous regions (six from Slovenia, 14 from Bosnia and Herzegovina, 20 from Croatia, seven from Montenegro, 17 from Serbia, seven from Macedonia, eight from AP Vojvodina, and four from AP Kosovo), which are stored in the Archive of Yugoslavia. Finally, we analysed minutes from the meetings of the Associations for “blind” people (hereinafter the Association) and the Commission for Social Status and Activities of Women of the Federal Conference (hereinafter the Commission).

Secondly, we analysed narratives from semi-structured interviews with three women with visual disabilities who attended segregated educational institutions and entered the labour market during the socialist period. The socio-demographic characteristics of the respondents are presented in Appendix 1. Our respondents lost their sight at different stages of their lives, and they were born and educated in different decades of socialism. We conducted semi-structured interviews in 2024, enabling us to explore a range of topics and memories while allowing respondents to maintain distance and avoid probing segments of their memories they did not wish to share. We adhered to general ethical standards for research, respecting the full anonymity and confidentiality of our respondents. This approach helped us protect respondents from any risks associated with participation. In the analysis, we employed a qualitative approach and oral history to present the social position of women with visual disabilities from their own perspective. Oral history and a qualitative approach are particularly useful for creating “a space for the absent voices of disabled women”.²⁸ For this reason, oral history from a female perspective²⁹ and involving people with disabilities³⁰ is gaining increasing interest in modern historiography and social sciences.

NUMBER OF WOMEN WITH VISUAL DISABILITIES IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

The definition and classification of disability show considerable fluidity and arbitrariness, making statistics on people with disabilities quite unclear.³¹ For this reason, the official statistical data on the number of visually disabled people

28 Jenny Morris, “Feminism, gender and disability” (contribution at the seminar in Sydney, Australia, 1998), 6.

29 Paul Thompson, *Glas prošlosti* (Beograd: Clio, 2012), 22.

30 More in David Turner, *Disability in Eighteenth-Century England: Imagining Physical Impairment* (London: Routledge, 2012).

31 Glenn Fujiura and Violet Rutkowski-Kmitta, “Counting Disability,” in Gary L. Albrecht, Katherine Seelman, and Michael Bury, eds., *Handbook of Disability Studies* (Thousand Oaks: Sage Publications, 2001), 11–12.

in Serbia and Yugoslavia are fragmentary and incomplete. Usually, statistics focused more on active members of the Association for “blind” people, and sometimes they only covered members of that Association. However, the percentage of members in such Associations was quite high at the time, reaching 95.5% of all “blind” people in 1977.³² In Table 1, we present figures for “blind” people and members of the Association for “blind” people.³³

Table 1: Statistical data on “blind” people and members of the Association for “blind” people in Yugoslavia

Year	Total number of Association members		Total number of “blind” people	
	male	female	male	female
1957	6,615	5,010	8,373	6,521
1977	14,051	9,072	14,653	9,568
1979	14,505	9,750	15,067	10,131
1985	15,309	10,717	15,841	11,063

According to the partial results of the census of “blind” people in the Socialist Republic of Serbia from 1953, there were a total of 4,294 individuals with visual disabilities in Serbia (58% men and 42.3% women),³⁴ even though in the overall population, the situation was reversed. The largest discrepancy between genders was in the group of people who lost sight due to various injuries, including civil war invalids. Based on data from 1963, there were a total of 756 “blind” civil war invalids in Yugoslavia, including 629 (83.2%) men and 127 (16.8%) women.³⁵

The questionnaire³⁶ reported a total of 7,445 “blind” women, whereas in 1987 it was emphasised that there were 11,366 “blind” women in the entire country.³⁷ The highest number of female members – 1,017 – was recorded in Ljubljana, while in Belgrade, the largest city and the country’s capital, significantly fewer were reported: 496. The third city by the number of “blind” female members was Novi Sad, with 301, followed by Osijek and Pula, each with 203. Regarding other centres, Skopje had 102 “blind” female members, while Titograd had 81. No questionnaires or data were available for major cities and republic/regional

32 AJ SSJ 817 u R-3 File: Trideset Godina SSJ – referat predsednika Savezne konferencije SSJ na svečanoj sednici SKSSJ održanoj 25.3. 1977. u Ljubljani.

33 AJ SSJ 817 u R- 20 u R-33 File: Zbirni pregled statističkih podataka o slepima i članovima SSJ.

34 AJ SSJ 817 u R u R-3 File: Trideset godina SSJ–referat predsednika Savezne konferencije SSJ na svečanoj sednici SKSSJ održanoj 25.3. 1977 u Ljubljani.

35 Fadil Mučić, *Savez civilnih invalida rata Jugoslavije* (Beograd: Savez civilnih invalida rata Jugoslavije, 2004), 18.

36 AJ SSJ 817 u R-15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

37 AJ SSJ 817 u R-33 File: Jugoslovensko savetovanje posvećeno slepoj ženi, Kragujevac 5.–7. 11. 1987.

centres such as Zagreb, Sarajevo, and Priština.

Furthermore, exact data is available on the number of “completely blind” and “partially blind” women in the Associations, so we could determine the proportions of these two groups. Only two Associations consisted solely of “completely blind” female members: those in Peć and Murska Sobota. These two Associations had similar numbers of female members (Murska Sobota: 50; Peć: 56). They were located on opposite sides of Yugoslavia, which had different economic and cultural characteristics. The percentage of “completely blind” female members in most Associations ranged from 20% to 80%. These proportions varied considerably and clearly influenced the organisation and activities of the Associations, as well as their responses to the questionnaire. On many questions, they specified whether they were referring to “completely blind” or “partially blind” women, since their practices and daily activities differed significantly. For example, the questionnaire included a question about how many “blind” women could walk independently on the streets, either constantly, occasionally, or not at all. Some Associations explicitly stated that there was a notable difference in orientation between the two groups, such as: *“Blind” women do not walk around alone, while women with some visual impairment do* (Vinkovci); *women who have residual vision can move independently. Those who are completely “blind” do not move around alone* (Titovo Užice); *a completely “blind” woman does not go out without a companion, while those with some vision manage well; society accepts them like other people* (Jajce), and *“Blind” people do not leave their homes at all, whereas “partially blind” individuals go out and can handle shopping* (Nova Gradiška). Other Associations did not mention this fact, even though we can assume there were similar differences between these two groups. Sometimes it was unclear whether they referred to both groups or only one, which complicated our analysis.³⁸

PUBLIC LIFE OF WOMEN WITH VISUAL DISABILITIES

According to Article 36 of the 1978 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, “The social community creates conditions for the training of citizens who are not fully capable of work and for their appropriate employment”.³⁹ In that context of socialist ideology, “special education” for people with visual disabilities developed rapidly in a segregated manner, serving as preparation for labour. Professional training changed several times during this

38 AJ SSJ 817 u R-15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

39 “Drugi kongres defektologa Jugoslavije, I deo,” *Specijalna škola* 15, No. 1 (1966): 278.

period, offering opportunities for employment in “modern” occupations.⁴⁰ Even though official ideology and legislation guaranteed economic and educational inclusion, achieving these goals in practice proved difficult. Between 1957 and 1970, 232 pupils completed primary school in Zemun (158 boys and 74 girls).⁴¹ Statistical data from 1986⁴² show that throughout Yugoslavia, there were 22 boys and 19 girls in preschool education; 409 boys and 262 girls in 8-year primary schools; and 149 boys and 103 girls in high schools, highlighting the disparity in access to education between girls and boys.

Previous analysis indicates that respondents often romanticised their time in the educational system.⁴³ They claimed they faced few intellectual or social challenges and received adequate support. One testimony was: *The teachers treated me fairly. I also behaved in a way that showed I didn't expect anyone to give me anything – not grades, nor extra time. I knew I always had support.*⁴⁴ Many had to make sacrifices regarding their choice of study or whether they could continue their education. One respondent was unable to continue her education despite being very successful because her father, who lived in a rural area, could not assist her. As a result, she couldn't apply for university: *I had the option to choose between telecommunications and physiotherapy. I opted for telecommunications. Naturally, I later wished to continue my studies, but due to circumstances, I had to stop my education; my father was no longer willing to assist.*⁴⁵ An especially poignant example is a respondent who enrolled at the Music Academy: *I enrolled at the Music Academy, but I didn't have a mentor. I think I cried in the corridor. I said I would go to the dean, even to the rector. That really hurt me. I said: 'I won't drop out, even if I have to practise on my own.'*⁴⁶ This illustrates that not everything was perfect and that education did not always proceed smoothly. Support was limited due to prejudices, which could cause pupils to drop out. Fortunately, this was not the case for our highly motivated respondent.

Furthermore, training for spatial orientation was a crucial part of education and rehabilitation for people with visual disabilities. Regarding spatial orientation,

40 Dragana Gundogan and Nataša Milićević, “Segregated special education for visually impaired children in socialist Serbia—isolation and/or preparation for life and work?,” *Contributions to Contemporary History* 65, No. 2 (2025): 192–93.

41 Radmila Laban, *Rukama do svetlosti. Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida “Veljko Ramadanović” u Zemunu (1917–2017)* (Zemun: Škola za učenike oštećenog vida “Veljko Ramadanović”, 2017), 82.

42 AJ SSJ 817 u R-33 File: Zbirni pregled statističkih podataka o slepima i članovima SSJ.

43 Gundogan and Milićević, “Segregated special education for visually impaired children in socialist Serbia,” 188.

44 Respondent 1, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, 30 July 2024.

45 Ibidem.

46 Respondent 3, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, on 17 September 2024 and 20 September 2024.

different educational and socialising models for men and women with visual disabilities coexisted, often weighed down by prejudices and stereotypes.⁴⁷ All three female respondents mentioned that men were walking more independently. One respondent said she remembers being punished when she tried to walk alone: *My parents told me they never struck me, but I remember being punished when I wanted to visit my cousins on my own.*⁴⁸ Another respondent recalled: *I regret not starting earlier to learn to walk independently. When I was in high school, my parents didn't allow me to go anywhere alone. 'Absolutely not, you can't go out into the street.'*⁴⁹; and *In 2001, I used the white cane for the first time. We didn't have peripatologists in school. I heard about the white cane, but didn't want to use it. People were telling me 'how girl nicely dressed up to run on the cars'. And now it's so important to me.*⁵⁰ The Association recognised the limitations of the orientation training. Consequently, at the Commission's first meeting, this issue was acknowledged. One of the suggestions was to implement measures to enhance women's spatial orientation, as it was understood that women rarely moved independently; thus, it was deemed necessary to organise training or courses.⁵¹

However, education for girls with visual disabilities had one additional goal: preparing for housework, which was stressed much more for girls than for boys. Female respondents in our interviews also paid more attention to Home Economics courses. *Along with all the skills we mastered, we attended home economics classes where we learned to sew on a button, knit, and prepare simple meals. I remember making mashed potatoes and pudding. In high school, we were already making coffee independently. There was no difference between those who could see better, those with some remaining vision, and those of us who were completely "blind" – we all made coffee, and it was never a problem.*⁵² Home economics was mentioned at the Commission meeting in 1982, when it was reported that the level of instruction in schools had declined, and attention should be given to this issue. They concluded that a recommendation should be sent to the Typhlological Section of the Association to take measures to improve the content and quality of the subject Home Economics, and that school should provide suggestions for its enhancement.⁵³ Additionally, some Associations (such as Zrenjanin and

47 Gundogan and Milićević, "Segregated special education for visually impaired children in socialist Serbia," 190.

48 Respondent 3, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, on 17 September 2024 and 20 September 2024.

49 Respondent 1, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, 30 July 2024.

50 Respondent 2, interviewed by authors via telephone call on 14 September 2024.

51 AJ SSJ 817 u R–3 File: SSJ, Savezna konferencija, No. 01–26/2, 5. 2. 1981, Zapisnik sa prvog sastanka Sekcije za društveni položaj i aktivnost slepih žena SK SSJ, održanog dana 30. 1. 1981, Beograd.

52 Respondent 2, interviewed by authors via telephone call on 14 September 2024.

53 AJ SSJ 817 u R–3, File: SSJ Savezna konferencije, No. 01–1/3 15. 2. 1982. Zapisnik sa sastanka sekcije za društveni položaj i aktivnost slepih žena SK SSJ, održanog dana 25. 1. 1982. godine, Beograd.

Novi Sad) proposed paying greater attention through formal education to training women for “life in marriage”.⁵⁴ One of our respondents agrees that mastering these skills is important: *Everyday life skills should have been taught in school. Today, there are everyday life skills workshops at the Association for the “blind”, but they are organised so that I cannot attend because I work. I didn’t like that I wasn’t taught how to do some things I should have learned, so I had to learn them later.*⁵⁵

Association members had many suggestions and recommendations regarding lifelong learning. Some of them were concerned with household chores and household management (5). Other topics included spatial orientation (3), courses and workshops for handicrafts (2), and significantly fewer adult literacy courses in Braille. We note here one excerpt from the **questionnaire**: *We believe that more attention should be given to “blind” women, primarily through education, followed by a variety of lectures and seminars to teach them about different aspects of daily life, such as hygiene, cooking, sexual and other diseases, handicrafts, family upbringing, home organisation, and modernising their knowledge. All of these should then be showcased at suitable events, exhibitions, and through publication in public media (Smederevska Palanka).*⁵⁶ It highlights the importance of lifelong education and training for Associations and women with visual disabilities, as well as how they perceive the role of education and which activities they regard as relevant, often prioritising practical housekeeping training. It was rooted in patriarchal attitudes and cultural norms that led to the exclusion of women from the public sphere.

During the relevant period in Yugoslavia, in accordance with socialist ideology, physical, industrial, and paid labour outside the home formed a cornerstone of economic independence, female identity, and emancipation.⁵⁷ For individuals with disabilities, the primary aim of their education was rehabilitation and preparation for work, which would support their economic independence and social integration. In an interview, one respondent emphasised the importance of financial independence: *And I felt so good when I had my own money. That independence... It saddens me when I hear that some parents keep their children’s money, even when those children are adults around 30 years old. My parents never*

54 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

55 Respondent 3, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, on 17 September 2024 and 20 September 2024.

56 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

57 Francisca de Haan, “Introduction: Toward a Global History of Communist Women,” in Francisca de Haan, ed., *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World* (Cham: Springer International Publishing, 2023), 3.

*did that – and I wouldn't have allowed it.*⁵⁸ However, in reality, the biggest problem during the entire period of socialism was finding employment for people with disabilities. It was not easy in the existing economy to secure suitable jobs for all individuals with disabilities, due to both economic and cultural reasons (such as stereotypes and prejudices). In the report “40 Years of Successful Work of the Association”, it was stated that there were 4,419 employed persons, or 17.26% of all members, while over 12,000 members were over 60 years old, and 8,449 were pensioners.⁵⁹ Statistical data show that in 1986, in the industry and agriculture sectors, 1,119 men and 494 women were employed, and in the “social activities” sector, 1,796 men and 993 women were employed, highlighting the gender disparity that contributed to the economic and social dependence of women with visual disabilities. There were 266 men and 181 women who were rehabilitated but unemployed.⁶⁰

As expected, the highest number of employed “blind” women was in the cities with the largest populations of “blind” women: Ljubljana (208) and Belgrade (72). Skopje, the capital of Macedonia, ranked third with 31 employed “blind” women but had the highest percentage of employed “blind” women (30.39%) compared to Ljubljana (20.45%) and Belgrade (14.52%). Meanwhile, Novi Sad had only 7.97% of employed “blind” female members. The highest percentages were recorded in the Macedonian cities of Kavadarci (5 individuals, or 50%) and Ohrid (8 individuals, or 30.77%), which, however, cannot be compared with larger cities with bigger populations of “blind” people. Unsurprisingly, the most common occupation was telephone operator, and 63 Associations reported this as the most frequent occupation for “blind” women at that time. Additionally, eight Associations listed it as the second- or third-most common occupation. The second most frequent occupation was physiotherapy (33), followed by packaging workers (18), cardboard production (7), plastic production (4), education (8), industry (9), and dactylography (2). No obvious differences in occupations were observed between the republics.⁶¹ The presented data shows that there were limited choices for “blind” women to find employment, considering the number of available positions and occupations deemed appropriate for “blind” women. Official reports from Associations⁶² mentioned similar occupations.

⁵⁸ Respondent 2, interviewed by authors by telephone on 14 September 2024.

⁵⁹ AJ SSJ 817 u R–15 File: 40 godina uspešnog rada – govor predsednika SSJ na svečanom sastanku SK SSJ, održanog 25. 6. 1986, u Zemunu.

⁶⁰ AJ SSJ 817 u R–33 File: Zbirni pregled statističkih podataka o slepima i članovima SSJ.

⁶¹ AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

⁶² AJ SSJ 817 u R–3 File: Trideset godina SSJ, referat predsednika savezne konferencije SSJ na svečanoj sednici SKSSJ održanoj 25. 3. 1977 u Ljubljani.

The same report emphasised that laws guaranteed employment for “blind” persons in professions proven to be accessible to the “blind”. In those professions, “blind” persons were employed in greater numbers. Consequently, in 1969, all republics and provinces adopted laws guaranteeing employment for telephone operators.⁶³ However, in practice, legal regulations were often circumvented. The difficulties in implementing these regulations were highlighted in the following narrative: *The main challenge for “blind” women is finding employment, as the Law on the Employment of Blind Persons is not respected by the relevant institutions. In the Socialist Republic of Croatia, there is the Law on Mandatory Employment of Disabled Workers and Blind Persons (“N.N.” No. 12/79). Under this law, all work organisations and institutions were required to align their self-management general acts with it within one year. However, to date, in our area, not a single work organisation or institution that should employ “blind” individuals has done so, and they avoid employing “blind” members by all possible means (Šibenik).*⁶⁴

The interviewees described their personal experiences of finding jobs and working life in socialist work organisations. They shared memories and experiences of the obstacles and problems they faced daily, beyond legal regulations and ideological proclamations. The respondent, who already held a university degree, could not find a job, not even as a telephone operator. Employers consistently found some excuses to avoid respecting the law and employing people with disabilities. *I couldn't find a job. They simply didn't want to understand that I was capable of working. I applied for a telephone operator position at the City Hospital, and they told me: 'Our telephone operators have to carry patients.' They come up with things like that when they don't want to hire you – just nonsense. Then they ask you how you would even get to work.*⁶⁵ Another respondent stated she had to sue the state company to get hired. *I waited two and a half years for a job – that was a very challenging period for me. Unfortunately, I had to go through the courts. The Association and I sued the state company. Before me, two people who were also “blind” had worked there. They kept saying, 'We're not a social institution,' but in the end, they had to employ me.*⁶⁶

Regarding the difficulties faced by women with visual disabilities in the workplace, 23 Associations reported no issues, particularly when they had some remaining vision. Therefore, it is unclear which group they had in mind, and we do not know how many women with complete visual disabilities were employed. We can assume that more women with partial disabilities were employed.

63 Ibid.

64 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

65 Respondent 1, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, 30 July 2024.

66 Respondent 2, interviewed by authors via telephone call on 14 September 2024.

The relationships with colleagues were emphasised as especially important. Examples of statements: *They maintain very good relationships with their colleagues and are appreciated as workers* (Zadar); *They do not encounter problems, and if they do, they resolve them with the help of sighted colleagues* (Kragujevac); and *A rehabilitated women face no difficulties at the workplace, apart from the need for special aids* (Skopje). The most frequently mentioned difficulties (13 times) were commuting to work and returning home. In this regard, they noted that women experienced challenges with workplace orientation, navigating the work environment, and going to breakfast and during breaks (7). Examples of testimonies include: *There are difficulties because they need guidance to get to work, and moving around the institution requires assistance* (Ivangrad); and *Going to work, returning home, using public transport, and moving around the factory is also challenging* (Pančevo).⁶⁷

Furthermore, there was a notable lack of understanding from the surrounding work environment and colleagues (5): *There is insufficient understanding in the attitude of sighted people towards “blind” people* (Čačak); and *Assistance from factory workers to people with disabilities* (Postojna). In interviews, we find narratives demonstrating that women with visual disabilities faced obstacles and did not always receive help or understanding from their colleagues. For example, one negative experience was described as follows: *It was my night shift and a van came to pick me up. There were two other colleagues as well. The van stopped nearby. One colleague told a new female colleague to go out ahead of me and simply lead me inside. The woman said: “I’m not going to lead ‘blind’ women”. Like that wasn’t her job.*⁶⁸ It was reported that women with visual disabilities had difficulties making contact with people: people pity “blind” people, which reflects a lack of understanding driven by prejudice (11). The following statements illustrate this: *Difficulties arise if citizens are unkind or inconsiderate toward a “blind” person* (Slavonska Požega); and *There should be greater public awareness about how to interact with “blind” people, which could reduce communication difficulties* (Karlovac).⁶⁹

Furthermore, Associations reported that more typhlotechnical aids, workplace adaptations, and Braille literature were needed (4). Only one Association (Leskovac) reported problems with involvement in social, political, and self-management organisations, indicating that insufficient attention was paid to this aspect of their lives. Although employment was a significant issue for all visually disabled people in socialist Yugoslavia, only four Associations suggested helping

67 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

68 Respondent 1, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, 30 July 2024.

69 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

their female members with employment, highlighting that this was beyond their scope of activities. Here is a rare statement regarding this issue: *Activities related to the employment of rehabilitated women should be improved. "Blind" women should be trained for professions with better employment prospects. Retraining rehabilitated women for other professions to facilitate their employment should be encouraged. Five "blind" women completed training for certain professions, but they live on social assistance or with help from parents and other relatives because they were not given the opportunity to find employment after completing their education or training* (Livno).⁷⁰

During socialism, a significant shift occurred in social care for "blind" women who finished their education but struggled to find work or accommodation. A notable example of interwar social policy was the estate *Moja volja*, which provided permanent housing and asylum for around 30 "blind" women living monotonous and difficult lives. Due to their unstable economic situation, many were forced to beg.⁷¹ After 1945, the socialist government and AFŽ (Women's Anti-Fascist Front) restructured the organisation.⁷² It became a centre for economic activities as part of "Štediša" entrepreneurship for women with visual disabilities, organising various workshops in traditional crafts.⁷³ Official documentation details how daily life was organised, serving as a testament to the challenging material conditions.⁷⁴ Additionally, the new management sought to organise cultural activities to offer them "a decent life".⁷⁵ The socialist government aimed to reshape daily life and used this institution as a model of social care. This reflects the coordination among diverse institutions, care for internal organisation, and social concern for users' quality of life and personal growth, all grounded in socialist ideology.⁷⁶

PRIVATE LIVES OF WOMEN WITH VISUAL DISABILITIES

In Association reports and literature, great emphasis was placed on the private sphere of women's lives because authors aimed to show how women with disabilities can overcome all obstacles based on the stereotypical perception of visually disabled people as passive and dependent. They sought to present

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Vukotić, *Graditeljji svog života*, 15. Ljubomir Savić, *Istorija slepih Srbije* (Beograd: Savez slepih Srbije, 1964), 262–65.

⁷² AJ SSJ 817 u R–25 File: Dom slepih devojaka, 1945–1949.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Vukotić, *Graditeljji svog života*, 119.

⁷⁶ AJ SSJ 817 u R–25 File: Dom slepih devojaka, 1945–1949.

“successful women” as examples on one hand, but on the other hand, they reproduced the patriarchal model of (“blind”) women. Especially in the reports from the Association for “blind” people, the family was depicted as “still the safest place for ‘blind’ women”, “the only place she can fulfil her full role and be fully protected”, “the problem of loneliness and alienation can be addressed within the family”, and “an ideal environment for her to feel like a functional and equal part of her surroundings”.⁷⁷ Similarly, marriage and family were portrayed as “the most optimal social and individual forms of existence because they allow the fulfilment of the full range of needs, from practical, everyday ones to the most subtle human needs”.⁷⁸ Family life was presented as ideal for women with disabilities, and authors were aware that many prejudices and stereotypes about women with visual disabilities limited their family life.

When discussing women with disabilities, we consider how their gender, bodily identities, and sexuality are influenced by patriarchal and ableist models.⁷⁹ Feminist disability scholars agree that women with visual disabilities are stereotypically imagined as “asexual, unfit to reproduce, overly dependent”,⁸⁰ which fosters disability oppression⁸¹ linked to ideas of “tragic loss, weakness, passivity, dependency, helplessness, shame, and global incompetence”.⁸² In the Yugoslav context, there was significant research on the marriage and family life of “blind” people in the urban areas of Bosnia and Herzegovina from 1978/79. The author examined how rapid industrialisation and urbanisation affected mobility, the social care of people with visual disabilities, and their prospects for marriage and family formation.⁸³ He found that tradition, customs, and a sedentary lifestyle limited “blind women” more than “blind” men from establishing emotional connections.⁸⁴ The same research documented prevalent negative generalisations, such as the belief that people with visual disabilities cannot recognise objects, have limited mobility, and require constant guidance. Additionally, respondents feared that blindness was genetically inherited. Furthermore, 84% of the overall population felt uncomfortable around “blind” people, 92% expressed pity, and only 8% offered help. Negative stereotypes associated with people with disabilities included pessimism, dissatisfaction, frustration, deprivation, neglect, aggression,

77 AJ SSJ 817 u R–25 File: Jugoslovensko savetovanje posvećeno slepoj ženi, Kragujevac 5.–7. 11. 1987.

78 Tonči Marković, *Specifičnosti braka i porodice kod socijalne grupe slijepih u BIH* (Sarajevo: Zajednica, 1981), 81.

79 Nirmala Erelles, “Thinking with disability studies,” *Disability Studies Quarterly* 34, No. 2 (2014).

80 Garland–Thompson, “Integrating disability, transforming feminist theory,” 17.

81 Hall, “Reimagining disability and gender through feminist studies, An Introduction,” 4

82 Susannah Mintz, “Invisible Disability,” in Kim Hall, ed., *Feminist disability studies* (Indiana University Press, 2011), 75.

83 Marković, *Specifičnosti braka i porodice kod socijalne grupe slijepih u BIH*, 60.

84 Ibid., 80.

depression, and self-destructiveness.⁸⁵ Overall, these generalisations contributed to the prejudice that marriage with visually disabled individuals was a significant sacrifice for sighted people.

Statistical data from 1965⁸⁶ show that there were 6,436 married people with visual disabilities without children, 7,538 married couples had children, while 243 married couples were both “blind”. In 1982, it was reported that 3,007 married “blind” women, 480 divorced, and 1,797 widowed women with visual disabilities lived across Yugoslavia. Concerning difficulties in family life, 15 Associations reported no issues in family relations. However, other Associations noted cases of misunderstanding, neglect, and limited help from family members (6), as evidenced by the following statements: *There are a few cases of neglect, which lead to intervention by Associations* (Križevci); and *Difficulties in finding a marital partner, as well as a lack of understanding from the partner* (Smederevska Palanka). Two organisations mentioned a poor financial situation, inadequate housing conditions, or lack of personal resources, such as: *A “blind” woman still struggles for equality within the family because she lacks her own financial resources* (Murska Sobota); and *They cannot manage various errands at different institutions and offices because they do not have their own companions* (Maribor).⁸⁷

Despite emancipation, educational success, employment, attachment, and identification with family and motherhood in socialism remained unchanged, as an “important part of the socialist ideology”.⁸⁸ Therefore, women were burdened both with formal employment and unpaid housework and family obligations.⁸⁹ In traditional societies, it was a common narrative that women were the primary caregivers in the private sphere. Feminist writers have shown that women are exploited in patriarchal societies through their unpaid and unrecognised work within the family, as well as their emotional resources and caregiving (such as time, emotions, and support).⁹⁰ In literature from that period, even experts frequently explicitly advised family members caring for children with disabilities on how mothers should care and what actions they should take.⁹¹ The presentation *How to help the family enable a “blind” child to overcome developmental crises* was specifically dedicated to mothers, demonstrating that “rules for socio-emotional development emphasise that an adequate relationship with the mother and a

85 Ibid., 41–42.

86 AJ SSJ 817 u R–33 File: Zbirni pregled statističkih podataka o slepima i članovima SSJ.

87 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

88 Gudac Dodić, “Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism,” 207. Milić, “Different view on the effects of socialism in the change of social position of women in ex-Yugoslavia,” 195.

89 Jerončić, “Private and Public Patriarchy: Social Position and the Role of Women,” 16.

90 Gudac, “Interweaving of Patriarchy and Modernity,” 305.

91 See more: Dragan Stanojević, *Novo očinstvo u Srbiji* (Beograd: ISI, 2018).

positive family atmosphere are important for a sense of security and readiness for inevitable frustrations”.⁹² It is questionable how much this discourse has changed even today, as contemporary literature shows slow progress in gender roles related to housework and parenthood.

This accepted and normalised role of female family members contrasted with prejudiced and stereotypical images of visually disabled women as passive and dependent on others. Similarly, the same issue appeared in foreign literature: “As women, part of our return to ‘normal’ life is often a return to the pressures of looking after other people. Aids and adaptations which are supposedly about helping us to be [physically] independent are in fact often about enabling others to be dependent on us for the tasks which keep a house clean and a family fed”.⁹³ Participants in Yugoslav counselling aimed to alter the perceived image of “blind” women as inadequate, asserting that they can do everything solely through their “maternal instinct” and maternal love. The following statements exemplify this: *They are considered to have an innate ability to be homemakers and mothers, without requiring additional training or guidance;*⁹⁴ *She has the same abilities, talents, problems, ideals, habits, and shortcomings as other women;* and *What has been lost is not of decisive importance if what remains is used, and there is always enough of that.*⁹⁵ They conclude that *It is more difficult for “blind” mothers, but with maternal instinct, everything can be achieved.*⁹⁶ In that way, they reproduced the patriarchal image of women. The socialist system offered solutions through the socialisation of domestic labour rather than through emancipation and the creation of more egalitarian and symmetrical family roles.⁹⁷ The socialisation of domestic labour could not be fully realised due to economic constraints, so care-giving remained the “woman’s job”.⁹⁸ A similar solution was proposed by the Associations for women with disabilities: *For every “blind” woman, house-keeping, being a housewife, and raising children are significant burdens. Part of that burden should be shifted to social organisations* (Bugojno). The respondents also mentioned the lack of children’s day care institutions (Loznica) and stated that children of “blind” parents should have priority for admission to nurseries and kindergartens (Karlovac).⁹⁹

92 AJ SSJ 817 u R–33 File: Jugoslovensko savetovanje posvećeno slepoj ženi, Kragujevac 5.–7. 11. 1987.

93 Morris, “Feminism, gender and disability,” 52.

94 AJ SSJ 817 u R–33 File: Jugoslovensko savetovanje posvećeno slepoj ženi, Kragujevac 5.–7. 11. 1987.

95 Ibid.

96 Ibid.

97 See more in Olivera Burić et al., *Porodica i društveni sistem* (Beograd: Institut za socijalnu politiku, 1980).

98 Marina Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče* (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015), 155. Burić, *Porodica i društveni sistem*, 381.

99 AJ SSJ 817 u R–15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

If we tally all reported women with visual disabilities who had school-age children in socialist Yugoslavia in 1982, the total comes to 1.104 women with visual impairments. There were 418 reported single mothers throughout Yugoslavia.¹⁰⁰ It is important to note that some Associations reported more single mothers than the total number of mothers of school-age children, so caution is needed when analysing the data. Perhaps they included children of all ages when counting the number of single mothers. Respondent 2, a single mother, said: *I never got married; I had my daughter out of marriage. Back when I was in Zemun, I already had the desire and openly talked with my friends about wanting to have a child; I wanted to fulfil myself as a mother. However, I saw that it would not work with that man.*¹⁰¹ She decided to raise her daughter by herself. Official statistics show that in Serbia, from 1950 to 2008, the share of extramarital births increased 2.8 times (from 8.0% to 22.8%).¹⁰² The principle of equal treatment for a child born out of wedlock and a child born in wedlock was introduced by the Constitution in 1946, and full equality was achieved by the Constitution in 1974.¹⁰³ Still, single-parent families usually face economic and social challenges, encountering discrimination, prejudices, and rejection from their families and the wider society.¹⁰⁴

The challenges of caring for children can be categorised into two main groups based on the child's age. The first group pertains to babies and toddlers. Women with visual impairments faced various obstacles: feeding, preparing food, maintaining a child's daily hygiene (washing clothes, bathing), and dressing (15). It was physically demanding when the child began crawling and walking (2), and lifting and supervising children was difficult due to limited mobility (3). Here are some statements: *Feeding the child in the first months after birth, taking the child out for walks to get fresh air* (Titovo Užice); and *They cannot see whether their children are clean; they cannot feed them properly* (Đakovica). Furthermore, they mentioned the inability to monitor the child's health condition, especially when the child was ill (3). Another set of challenges related to school-age children included assistance with schooling and the costs of educational materials (16). As an example, we present the following accounts: *Help with learning, because the school curricula are very demanding* (Murska Sobota), *Showing school subjects and other forms of monitoring children's schoolwork* (Split), *Attending parent-teacher meetings and helping school-age children with their studies* (Pančevo); and *There*

100 Ibid.

101 Respondent 2, interviewed by authors by telephone on 14 September 2024.

102 Ljiljana Stanković and Goran Penev, "Trends of Extramarital Births in Serbia in the Second Half of the 20th and at the Beginning of the 21st Century in the Wider European Context," *Stanovništvo* 48, No. 1 (2010): 1.

103 Ibid., 5.

104 Vera Gudac Dodić, "Single Parent Families: Social Practice and Daily Life in the Second Half of the Twentieth Century," *Tokovi istorije* 21, No. 3, (2013): 215–20.

is occasional interest from Associations regarding financial support for children's education (Križevci). Moreover, ten Associations claimed that women with visual disabilities had assistance from family members. Examples of relevant statements: *Relatives help them, so they are satisfied with that as well* (Bihać); *"Blind" women cannot raise children without the help of family members* (Slavonska Požega); *Most of them rely on the help of another person* (Kraljevo); and *Difficulties occur where both spouses are "blind"* (Zrenjanin, Novi Sad).¹⁰⁵ These narratives highlighted their reliance on and assistance from other family members and their inability to handle all parenting responsibilities, revealing the persistence of ableist stereotypes. It indicated that for women, the loss of sight often entailed the loss of autonomy and recognition, in both public and private spheres.

We previously noted that a primary activity of the Commission for "blind" women involved demonstrating household tasks at their Association gatherings to show how their members carried out domestic work. Therefore, this aspect of their lives was highlighted, rather than their intellectual abilities and achievements. Likewise, in questionnaires, they focused heavily on this area of their lives. It was emphasised that the main problem faced by "blind" women in doing household work was either a lack of adapted household appliances or difficulty handling modern devices that make household tasks easier (14). Due to a low living standard, it was particularly difficult to provide adapted electrical appliances in economically less developed regions such as Kosovo and Macedonia, resulting in fewer appliances and less knowledge of their use. Conversely, in Slovenia and Croatia, they had more household appliances and a greater understanding of how to operate them. That fact was stressed in the questionnaire responses, for example: *A "blind" woman can perform household tasks using appliances she knows how to operate* (Slavonska Požega).¹⁰⁶ Similar differences were observed during discussions at Commission meetings, where a Croatian representative opposed a Montenegrin representative and stated that female comrades in Croatia use assistive devices, especially scales.¹⁰⁷ This highlighted the gap in economic and organisational status of Associations from different republics, affecting the social standing and knowledge of women with visual disabilities.

In the programme of the Commission for the position of "blind" women, it was emphasised that the Association should ensure complete and regular information to all republican and provincial Associations on assistive devices, especially those used in households, and that a letter would be sent to all factories

105 AJ SSJ 817 u R-15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

106 Ibid.

107 AJ SSJ 817 u R -3 File: SSJ Savezna konferencije, No.01-1/3 15. 2. 1982. Zapisnik sa sastanka sekcije za društveni položaj i aktivnost slepih žena SK SSJ, održanog dana 25. 1. 1982. godine, Beograd.

in Yugoslavia producing household appliances, requesting that their products be adapted for use by visually impaired and elderly persons.¹⁰⁸ Associations indicated that the following appliances were necessary: washing machine (18), dishwasher (5), iron with bell (3), refrigerator (3), vacuum cleaner (3), electric heater (TA stove) (1). They also mentioned many appliances for cooking, mostly stoves but also other kitchen utilities: cooking utensils, additional kitchen aids, mixers, and protective gloves (13). In particular, the Braille scale (21) was noted as both useful and necessary, along with cooking utensils for preparing liquids such as milk and tea (6), slicers for onions, bread, cheese, meat products, and parsley (4), thermometers (9), can openers (1), and liquid measuring devices (1). Furthermore, they mentioned sewing kits, especially sewing needles for “blind” people (16) and measuring tape (8). Devices for orientation and communication were less frequently mentioned, such as a cane or glasses (6), a high-quality wristwatch (10), a cassette player, a tape recorder (4), and a telephone (1). The audible light indicator (or sound-emitting light device) was mentioned by only two Associations from Slovenia.¹⁰⁹ It is noteworthy that, unlike in socialist countries, many modern appliances were available in socialist Yugoslavia in the early 1960s. Until the late 1980s, mass consumption of household appliances met the European standard of that time.¹¹⁰

Difficulties in performing various domestic chores were frequently mentioned: cooking (12), cleaning the home, housework (9), washing and ironing clothes (5), and sewing or making handicrafts (4). Four Associations highlighted problems with inadequate housing conditions, such as poor-quality homes and layouts, as well as urban planning and housing solutions that are not suitable for “blind” women. Some Associations claimed their members faced no difficulties and managed well (6). One reason they could handle household tasks easily was the availability of appliances, along with help from other family members. There was a distinction between partially and fully disabled women, as well as differences related to age. However, some Associations (6) reported that most members relied on assistance from others; due to their age, care was usually provided by sighted family members, and “blind” women typically lived with relatives.¹¹¹

When we spoke with our female respondents, these topics of domestic chores and family life emerged spontaneously, even without being asked. They were more willing to discuss these matters than the men we interviewed. Men never

108 Ibid.

109 AJ SSJ 817 u R-3 File: Jugoslovensko savetovanje posvećeno slepoj ženi, Kragujevac 5.–7. 11. 1987.

110 Milić, “A different view on the effects of socialism in the change of social position of women in ex-Yugoslavia,” 193. Radina Vučetić, *Kola-kola socijalizam*, (Beograd: Službeni glasnik, 2023), 354.

111 AJ SSJ 817 u R-15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

explained how they washed clothes, cooked, or performed similar tasks, whereas women were more open to discussing them. Respondent 1 lost her sight at age 14, which gave her the experience that later helped her in life. She only needed to adapt certain aspects of her household. *I was actually independent even before that. I knew how to do all sorts of things around the house, even while I could still see. When I got married, I already knew how to do all that. I just needed to adapt certain things.*¹¹² Other respondents emphasised that parents often tended to overprotect their children with visual disabilities: *Usually, parents who have “blind” children tend to overprotect them. It’s not that my mom doesn’t know how to explain things to me; someone else who is “blind” would explain certain things about cooking differently. She often won’t even let me do things. She’ll show me, and then say: ‘I’ll do it now.’ It annoys me when people say, ‘You can’t do that.’*¹¹³ This statement illustrates family relations and broader social constructs for women with visual disabilities, often exacerbating gendered expectations and reinforcing dependency and social marginalisation rather than challenging them.

The second issue they raised was going shopping, difficulties in buying and choosing groceries in stores and markets, especially fruits and vegetables (13). Here are some statements: *The arrangement of goods in self-service stores, and insufficient assistance for “blind” women* (Loznica); *The women are bothered by the attitudes of able-bodied people in shops and by how goods are presented: for example, some shop assistants and the need to handle goods by touch* (Postojna); and *Purchasing and shopping for groceries, selecting items, and checking measurements and payment of goods* (Pančevo). It relates to the most significant problems faced by women with visual disabilities when walking in the street and their inability to move independently (19), as illustrated in the following statements: *Few of them go out to the street or shops; these tasks are handled by their family members. They also go out on the street accompanied by their family* (Ivangrad); and *They rely on accompaniment because, as most of them say, they feel embarrassed if they inconvenience someone* (Istok).¹¹⁴

112 Respondent 1, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, 30 July 2024.

113 Respondent 3, interviewed by authors, Belgrade, Serbia, on 17 September 2024 and 20 September 2024.

114 AJ SSJ 817 u R-15 File: Upitnik o aktivnostima slepih žena u organizacijama Saveza slepih Jugoslavije, 1982.

CONCLUSION

This paper explores the social position of women with visual disabilities in socialist Yugoslavia through a feminist disability studies perspective, focusing on education, labour, and private life. By combining archival sources and personal narratives, it shows how gender and disability were not just personal conditions but socially constructed roles, shaped by ideology, institutions, and everyday practices. Although socialist Yugoslavia declared legal equality, lived equality was uneven. Structural inequalities persisted beneath constitutional promises, and emancipation was often partial and conditional. While the socialist era expanded opportunities for visually disabled individuals in social, cultural, and economic spheres, women with visual disabilities continued to face layered forms of exclusion. The paper examines the persistence of ableist and patriarchal stereotypes, noting that for women, losing sight often meant losing social status, autonomy, and authority within family and society. These exclusions were most evident in underdeveloped rural areas, where conservative and religious norms reinforced control over women's bodies and lives. From a disability studies point of view, this highlights exclusion as a political process sustained by prejudice, silence, and institutional inertia rather than by disability itself. Associations of visually disabled persons voiced clear, informed, and repeated demands for material, legal, and institutional change, showing that women with visual disabilities were not passive recipients of care but active agents of critique and knowledge. Yet, their voices alone were insufficient to break down deeply rooted barriers. As an exploratory study and initial intervention within the Serbian and Yugoslav academic context, this research urges further work that centres on lived experience, identity, embodiment, and resistance. Documenting these histories is not only an academic exercise but a political act—one that demands visibility, challenges exclusion, and reclaims women with visual disabilities as active subjects of history rather than marginal figures.

SOURCES AND LITERATURE

Archival sources

AJ - Archives of Yugoslavia:

AJ SSJ 817, Savez Slepih Jugoslavije.

Literature

Arsić, Radomir, and Ljubica Isaković. "Special pedagogy and its development in Serbia." *KNOWLEDGE–International Journal* (2019): 345–51.

Baketa, Nikola, and Dragana Gundogan. "Inclusion of the Roma in Croatia and Serbia: the institutional framework and its implementation." In Nikoleta Gutvajin and Milja Vujačić, eds. *Challenges and perspectives of inclusive education*, 119–36. Belgrade: Institute for educational research, 2016.

Berger, Ronald, and Loren Wilbers. *Introducing Disability Studies*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2021.

Blagojević Hjuson, Marina. *Sutra je bilojuče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost spolova, 2015.

Braddock, David L., and Susan L. Parish. "An Institutional History of Disability." In Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman, and Michael Bury, ed. *Handbook of Disability Studies*, 11–68. Edited by Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman, and Michael Bury. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001.

Burić, Olivera, Vesna Pešić, Anđelka Milić, Milosav Milosavljević, Sreten Vujović, and Miloš Nemanjić. *Porodica i društveni sistem*. Beograd: Institut za socijalnu politiku, 1980.

Burić, Ranko, Nataša Vukelić, Tihomir Nikolić, Sanja Gligorić, Vesna Todorović, and Dušica Nikolić. *60 godina rada Gradske organizacije slepih Beograda*. Beograd: Savez slepih Srbije – Gradska organizacija Beograda, 2006.

Čalić, Mari Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2010.

de Haan, Francisca. "Introduction: Toward a Global History of Communist Women." In *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, 1–30. Cham: Springer International Publishing, 2023.

Drugi kongres defektologa Jugoslavije. *Specijalna škola: časopis za pedagoška, socijalna i medicinska pitanja dece i omladine ometene u razvitku* 15, No. 1 (1966): 278.

Erevelles, Nirmala. "Thinking with Disability Studies." *Disability Studies Quarterly* 34, No. 2 (2014).

Fujiura, Glenn, and Violet Rutkowski-Kmitta. "Counting Disability." In Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman, and Michael Bury, ed. *Handbook of Disability Studies*, 69–96. Edited by Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman, and Michael Bury. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001.

Garland–Thomson, Rosemarie. "Feminist Disability Studies." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30, No. 2 (2005): 1557–87.

Garland–Thomson, Rosemarie. "Integrating Disability, Transforming Feminist Theory." *NWSA Journal* 14, No. 3 (2002): 1–32.

Gudac Dodić, Vera. "Gender Policies of the Yugoslav State in the Context of Socialism." *Tokovi istorije* 29, No. 3 (2021): 199–228.

Gudac Dodić, Vera. "Interweaving of Patriarchy and Modernity: The Impact of Political and Social Change on a Woman's Life in Serbia during the Second Half of the Twentieth Century." In Vladan Jovanović, ed. *Tradition and Transformation: Political and Social Changes in Serbia and Yugoslavia in the 20th Century*, 299–315. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015.

Gudac Dodić, Vera. "Once Again, on the Development of Women's History in Serbia." *Godišnjak za društvenu istoriju* 25, No. 3 (2018): 63–82.

Gudac Dodić, Vera. "Single Parent Families: Social Practice and Daily Life in the Second Half of the Twentieth Century." *Tokovi istorije* 21, No. 3 (2013): 207–32.

Gudac Dodić, Vera. *Žena u socijalizmu: položajžene u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2006.

Gundogan, Dragana, and Nataša Milićević. "Segregated Special Education for Visually Impaired Children in Socialist Serbia—Isolation and/or Preparation for Life and Work?." *Prispevki za novejšo zgodovino / Contributions to Contemporary History* 65, No. 2 (2025): 179–201.

Gundogan, Dragana. "Social Origin of Students in Serbia: Inequalities in Access and Attainment in Higher Education". Doctoral thesis, University of Belgrade, 2022.

Hall, Kim Q. "Reimagining Disability and Gender through Feminist Studies." In *Feminist Disability Studies*, 1–10. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Ivančević, Tamara. "O konferenciji 'Drug-ca žena': Neprekidno preplitanje glasovaprethodnica i savremenica." Beograd: Befem, Ministry of Foreign Affairs of the Netherlands, 2024.

Jerončić, M. "Private and Public Patriarchy: Social Position and the Role of Women during the Socialist Period in Yugoslavia." *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 19, No. 1 (2015): 1–26.

Kristiansen, Kristjana, Simo Vehmas, and Tom Shakespeare, eds. *Arguing about Disability: Philosophical Perspectives*. London & New York: Routledge, 2009.

Laban, Radmila. *Rukama do svetlosti: Sto godina rada škole za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović" u Zemunu (1917–2017)*. Zemun: Škola za učenike oštećenog vida "Veljko Ramadanović", 2017.

Marković, Predrag J., and Nataša Milićević. "Serbian Historiography in the Time of Transition: A Struggle for Legitimacy." *Istorija 20. veka*, No. 1 (2007): 145–66.

Marković, Predrag J., Ković, Miloš and Milićević, Nataša "Historiography in Serbia. Developments since 1989." In Ulf Brunnbauer, ed. *(Re) Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*, 277–316. Studies on South East Europe vol. 4. Münster: Lit Verlag 2004.

Marković, Tonči. *Specifičnosti braka i porodice kod socijalne grupe slijepih u BiH*. Sarajevo: Zajednica, 1981.

Milić, Anđelka. "A Different View on the Effects of Socialism on the Social Position of Women in Ex-Yugoslavia." In Sreten Vujović, ed. *Risk Society: Changes, Inequalities and Social Problems in Contemporary Serbia*, 181–98. Beograd: Čigoja štampa, 2008.

Mintz, Susannah. "Invisible Disability." In *Feminist Disability Studies*. Edited by Kim Q. Hall, 75–92. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Morris, Jenny. "Feminism, Gender and Disability." Paper presented at a seminar in Sydney, Australia, 1998.

Mučić, Fadil. *Savez civilnih invalida rata Jugoslavije*. Beograd: Savez civilnih invalida rata Jugoslavije, 2004.

Savić, Ljubomir. *Istorija slepih Srbije*. Beograd: Savez slepih Srbije, 1964.

Stanković, Ljiljana, and Goran Penev. "Trends of Extramarital Births in Serbia in the Second Half of the 20th and at the Beginning of the 21st Century in the Wider European Context." *Stanovništvo* 48, No. 1 (2010): 1–24.

Stanojević, Dragan. *Novo očinstvo u Srbiji*. Beograd: ISI, 2018.

Thompson, Paul. *Glas prošlosti*. Beograd: Clio, 2012.

Turner, David. *Disability in 18th Century England: Imagining Physical Impairment*. London: Routledge, 2012.

Valgerður Stefánsdóttir, Guðrún, Sólveig Ólafsdóttir, and Sigurður Gylfi Magnússon. *Disability Studies Meets Microhistory: The Secret Life of Bibí in Berlin*. New York: Routledge, 2024.

Vučetić, Radina. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2023.

Vukotić, Đorđe. *Graditelji svog života: Slepi Beograda 1941–1981*. Beograd: Savez slepih Beograda, 1984.

Oral sources

Respondent 1, interview conducted in Belgrade on 30 July 2024.

Respondent 2, interview conducted by telephone on 14 September 2024.

Respondent 3, interview conducted in Belgrade on 17 September 2024 and 20 September 2024.

Respondent 1: female, born in a village in Bosnia and Herzegovina in 1956, lost her sight at the age of 14 as a reaction to medication; completed the final year at a special elementary school in Zemun and a lyceum in Belgrade; graduated from the Faculty of Philosophy, Psychology at Belgrade; worked at the National Library; engaged with the International League of "Blind" Esperantists as its president.

Respondent 2: female, born in a village in Western Serbia in 1966, lost her sight completely at the age of 3, completed special elementary and secondary schools in Zemun; worked for a state-owned company in Užice, and was involved with the local Association for “blind” people.

Respondent 3: female, born in Belgrade in 1974, “blind” from birth, preborn; completed special elementary, secondary, and lower music schools in Zemun and an integrated music school; graduated from a Music academy; works as a piano teacher at a music school.

Darja Zaviršek

Ospoljena perspektiva pri raziskovanju ljudi s senzornimi ovirami

UVOD

Ko se danes z vidika človekovih pravic sprašujemo, kakšne so bile razlike med ženskami in moškimi s senzornimi ovirami pri šolanju in zaposlovanju med obema svetovnima vojnama in v obdobju jugoslovanskega socializma, postane očitno, da je na tem področju komajda kaj raziskav. Tudi obstoječe študije praviloma ne omenjajo in ne interpretirajo razlik med spoloma. Poudarek pričujočega članka je, da je v prihodnosti potrebno večje upoštevanje ospoljene perspektive pri raziskovanju ljudi z ovirami in specifično ljudi s senzornimi ovirami; to področje načenja številna vprašanja, ki bodo prinesla zanimive odgovore.

Za začetek ospoljenega razumevanja je pomembna tudi omemba zgodovine uporabe besede »invalid«, ki jo dajem v navednice. Beseda »invalid« je v drugi polovici 17. stoletja, v obdobju vojn kralja Ludvika XIV. v Franciji in drugod po Evropi, prešla v splošno rabo, saj so se iz bojev vrnili številni moški s telesnimi in senzornimi poškodbami (o duševnih stiskah kot posledici preživetih travm še

Raziskava je bila opravljena v okviru projekta J6-50189 *Sistem skrbi in izobraževanja otrok s senzornimi ovirami v prvi in drugi jugoslovanski državi*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

ni bilo govora). Tako so z besedo »invalid« začeli poimenovati odslužene telesno ali senzorno ovirane vojake kraljeve vojske. Dom za invalide je moškim, ki so bili »zaslužni ovirani« dajal zavetje – bivališče in hrano – in jim je zagotovil dostojno preživetje, saj je šlo za posameznike, ki se niso mogli več sami preživljati in niso imeli nikogar, ki bi zanje skrbel. Tako so ostali v kraljevi oskrbi do smrti.¹ S služenjem v kraljevi vojski so si pridobili pravico, da prebivajo v novonastalem domu za »invalide« (*Hôtel Les Invalides*) v Parizu. Po pariškem vzoru je med letoma 1731 in 1737 tudi v Pragi nastala zgradba, v kateri so živeli odsluženi ovirani vojaki (*Invalidovna*).² »Invalid« je bila torej beseda, ki je vključevala zgolj tiste, ki jih danes poznamo pod oznako »vojni invalidi«, in je označevala moške.

Veliko število »invalidov« je bilo po prvi svetovni vojni evidentiranih tudi po Evropi; samo ob prvem povojnem popisu jugoslovanskega prebivalstva leta 1921 je strokovna služba Ministrstva za socialno politiko v Sloveniji evidentirala okoli 11.500 vojnih invalidov.³ Tako je od začetkov širše uporabe pojma (že v latinskem jeziku je *invalidus* pomenil nekoga, ki je šibek in nemočen) »invalid« simboliziral opešanega vojnega veterana z nižjim činom vojaka, ki je zaradi oviranosti živel v pomanjkanju; o tem pričajo tudi številne upodobitve.

V carski Rusiji je v drugi polovici 19. stoletja začel izhajati časopis Ruski invalid (*Russkiy Invalid*), ki je deloval do leta 1917.⁴ Po oktobrski revoluciji se je beseda razširila po vzhodni Evropi. Podobe »invalida« so bile podobe moških, ki so bili oblečeni v revna oblačila, nekateri so bili mladi in drugi že ostareli, vsi pa so bili odvisni od državne pomoči. Implicitni pomen besede »invalid« je bil tudi, da je posameznik zaslužen, da dobi državno pomoč; ovirani vojaki so imeli zasluge za narod in domovino. V obdobju med obema vojnama se je vse bolj poudarjala tudi rehabilitacija in v sovjetski Rusiji se je v primeru vojnih invalidov pogosto poudarjalo, da jim bo delo povrnilo življenje in srečo (*»labour again will bring you life and happiness«*),⁵ diskurz, ki je bil v Jugoslaviji značilen po drugi svetovni vojni.

Zaradi spremenjenega razumevanja oviranosti, ki danes vključuje zavedanje človekovih pravic ljudi z ovirami in reflektiranje družbeno konstruiranih predstav o zdravem in lepem telesu, po državah zahodne Evrope ne poznajo več

1 Alexandre Sumpf, *The Broken Years: Russia's Disabled War Veterans, 1904–1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022).

2 *Invalidovna. History*, pridobljeno 10. 3. 2026, <https://www.invalidovna-praha.cz/en/about-invalides/history>.

3 Janja Omejec in Zvonka Zupanič Slavec, »Državna zaščita vojnih invalidov na Slovenskem po prvi svetovni vojni,« *Zdravniški vestnik* 85, št. 3 (2016): 204–12.

4 Sumpf, *The Broken Years*.

5 Elena R. Iarskaia-Smirnova in Pavel Romanov, »Heroes and Spongers: The Iconography of Disability in Soviet Poster and Film,« v: Iarskaia-Smirnova Elena R. in Michael Rasell, ur., *Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy and Everyday Life* (Abingdon, New York: Routledge, 2014), 67–96.

delitev ljudi na »zaslužne« in »nezaslužne« ovirane: prvi naj bi bili upravičeni do državne pomoči, drugi pa odvisni od dobre volje odločevalcev, miloščin ali ravni družbene blaginje. Model človekovih pravic poudarja, da morajo otroci in odrasli v prvi vrsti dobiti enake možnosti, da se vključijo v vse tokove vsakdanjega življenja.⁶ Zato so besedo invalid nadomestili pojmi, kot so »ljudje z ovirami/oviranostmi« (*people with disabilities*), »onesposobljeni«, »hendikepirani«, kar vse opozarja na to, da ljudje s telesnimi, senzornimi ali kognitivnimi specifikami doživljajo družbeno ustvarjene ovire, ki jih pogosto bolj onemogočajo kot same telesne posebnosti.

POMEN OSPOLJENE PERSPEKTIVE NA PODROČJU RAZISKOVANJA LJUDI S SENZORNIMI OVIRAMI

Pri raziskovanju šolanja, zaposlovanja in vsakdanjega življenja ljudi s senzornimi ovirami se v Sloveniji redko uporablja ospoljena perspektiva, ki je utemeljena na razumevanju družbe, zaznamovane z neenakostmi med ženskami in moškimi (če se osredotočim samo na največji ospoljeni kategoriji ljudi). Ospoljene neenakosti se začnejo že v zgodnjem otroštvu in so zaradi dolge zgodovine patriarhata tako ponotranjene, da jih ljudje slabo razpoznavajo in se v življenjskem poteku samo še poglobljajo.

Patriarhat kot zgodovinski fenomen je mogoče opisati kot skupek procesov, v času katerih si moški lastijo žensko delo, telo (seksualnost) in biološko reprodukcijo. Ospoljena pričakovanja do otrok (deklince se vidi kot »mirnejše«, dečke pa kot tiste, ki potrebujejo več svobode) se v življenjskem poteku poglobljajo v nova verjetja in novo proizvodnjo obnašanj. Čeprav so danes deklice uspešnejše v osnovni šoli, naj bi to dokazovalo, da so po naravi bolj »pridne«, fantje pa so kreativnejši, saj na karierni poti dosežejo višje položaje. Dekleta naj bi si naravno izbirale feminizirane poklice, fantje pa »moške poklice«, pozablja pa se, da so bili dekleta in fantje vanje socializirani. Materinstvo se še danes dojema kot naravno, utemeljeno na vrojenem »materinskem čutu«, zato so ženske brez otrok pogosto stigmatizirane.⁷

Številne zgodovinske študije so dokazovale, da so bile ženske tradicionalno opredeljene kot šibke, nemočne, bolne in zreducirane na reproduktivne organe.⁸

6 Darja Zaviršek, *Skrb kot nasilje* (Ljubljana: Založba /*cf., 2018).

7 Darja Zaviršek, »Razkrivati prikrito, ponavljati povedano: od mesta dam do spletnih uporov. Spretna študija,« v: Caroline Emcke, ur., *Ja, pomeni ja in...* (Ljubljana: Založba *cf., 2022), 91–125.

8 Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from Greeks to Freud* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992). John Busfield, *Men, Women and Madness: Understanding Gender and Mental Disorder* (London: Macmillan, 1996). John Busfield, *Mental Illness* (Cambridge: Polity Press, 2011).

Hystera je bila grška beseda za maternico, o kateri je Platon zapisal, da si želi otroka, in če ga ne dobi, začne »potovati po telesu« in zadevati ob druge organe, kar povzroči norost. Od tod teorija o »potujoči maternici«, kar so kasneje poimenovali »živčni ustroj ženstva«, besedno zvezo, znano tudi med slovensko govorečimi zdravniki konec 19. in v začetku 20. stoletja.⁹ Zgodovino medicine in psihologije so preplavljale podobe histeričark, nimfomank in depresivnih žensk; nekoč potujoča maternica, potem živci, danes hormoni.

V drugi polovici 19. stoletja so bile ženske množično psihiatrično hospitalizirane, ker so se zdele šibke, neuravnovešene, čustveno odvisne, pa tudi moralno problematične in bojda zaradi svoje »narave« nagnjene k duševnim boleznim. Zgodovinar in filozof Michel Foucault je opisoval, da je bilo takrat okoli 3.000 žensk v norišnici La Salpêtrière in da so jih tja naselili »skoraj čez noč«.¹⁰ Psihiater Jean-Martin Charcot (1825–1893), ki so ga imenovali tudi »Napoleon nevroz«, je v tej veliki psihiatrični bolnišnici za ženske sredi Pariza ženske »zdravil« z najrazličnejšimi sredstvi, tekočinami in kemičnimi zvariki, ki so povzročali mišične krče, bolečine, neobičajno obnašanje, kar je označil za »histerijo«, »tipično« živčno bolezen »šibkih« žensk. Večina je bila mladih, revnih, vdov, brezdomnih, »nepreskrbljenih« in »lahkih žensk«, ki so veljale za nemoralne in zato problem družbe. Nekateri so bile tudi iz posebej premožnih družin. Med nežnimi, poslušnimi, neambicioznimi, pohlevnimi in ubogljivimi ženskami so se tako znašle slikarke, kiparke in druge »neukrotljive« umetnice; Camile Claudel, kiparka in intimna prijateljica Augusta Rodina, je v azilu preživela polovico svojega življenja.

Bolezen in ženska sta bili v razumevanju ljudi tesno povezani. Slavna nemška zgodovinarica Gisela Bock je zapisala, da je bila za to, da se je ustvarilo tako veliko napačnih podob o ženskah, potrebna močna propagandna mašinerija, ki so jo dolgo 19. stoletje poganjali različne znanstvene discipline in mediji.

Zaradi teh zgodovinsko utrjenih predsodkov ženske večinoma dosežejo nižje položaje v hierarhiji poklicev kot moški, saj jih ovirajo okoliščine, kot sta fenomen »steklenega stropa« in »lepljivih tal« ter skrbstveno, gospodinjsko in negovalno delo, ki naj bi ga ženske opravljale zaradi »naravne poklicanosti«. Ospoljena neenakost se kaže tako, da prejemajo ženske na enakih delovnih mestih in za isto delo nižje plačilo (v Sloveniji je to med 8 in 10 odstotki), na koncu poklicne poti pa prejmejo nižjo pokojnino. Pokojninska vrzel, ki je v Sloveniji 24-odstotna, je povezana z ženskim samoumevnim skrbstvenim delom (bolniškimi odsotnostmi) in plačnimi neenakostmi. Zaradi součinkovanja omenjenih dejavnikov ima Slovenija eno od najvišjih stopenj revščine med ženskami, ki so starejše od 75 let,

9 Prim. Darja Zaviršek, *Ženske in duševno zdravje: o novih kulturah skrbi* (Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 1994).

10 Michel Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma* (Ljubljana: Založba *cf., 2018).

v državah Evropske unije.¹¹ Nasilje in spolne zlorabe, ki so prav tako ospoljene – in njune dolgotrajne posledice –, še dodatno pripomorejo k družbeno konstruiranim razlikam med spoloma.¹²

SPECIFIČNA PODROČJA RAZISKOVANJA OSPOLJENE PERSPEKTIVE PRI LJUDEH S SENZORNIMI OVIRAMI

Utrjenost podob, predstav in pričakovanj

Zgoraj zapisano je pomembno za to, da razumemo, zakaj so se zdeli tudi moški z ovirami, vključno s tistimi s senzornimi ovirami, simbolno podobni ženskam in ne moškim, saj so njih videli kot krepke, zdrave, močne in odločne. Moški z ovirami so bili pogosto dojeti kot »nemoški« ali »poženščeni« moški in »šibki« ljudje in zato bolj podobni prevladujočim podobam o ženskah in otrocih.

Obstajale so tudi druge razlike, o katerih ni ustreznih raziskav. Moški s fizičnimi in senzornimi ovirami so si pogosteje kot ženske našli partnerico in ženo, saj je prevladovalo prepričanje, da bo za moškega z ovirami skrbela ženska, obratno pa se ni pričakovalo. Tako ospoljena prepričanja je mogoče srečati še danes; moški, ki ima partnerico na vozičku ali je drugače ovirana, se zdi »čuden«, »ubogi« ali pa »svetnik«, saj opravlja skrbstveno delo, medtem ko je ženska skrb za moškega z ovirami bolj samoumevna. V enem od pogovorov je ženska z ovirami vida povedala, da so neznanci njenega moža videli praviloma kot njenega brata ali spremljevalca in da je vzbudilo presenečenje, ko je povedala, da je to njen mož. Moškim, ki opravljajo »žensko« skrbstveno delo, se ljudje včasih tudi posmehujejo, saj gre za opravila, ki so bila zgodovinsko necenjena, nekoč imenovana »babja dela«.¹³

Podobno so pripovedovali senzorno ovirani starši. Biološko mamó s senzorno ali fizično oviro so ljudje v obdobju socializma in tudi kasneje, dojemali kot sorodnico ali znanko otroka, za neovirano osebo asistentko pa so menili, da je mama. Starši z ovirami so deležni pomilujočih ali karajočih pogledov (»ubogi otrok, kako bo trpel«), saj so hendikepizem in ospoljene podobe normalnosti trdno zapisane v posameznikovem dojetju sveta.

11 Darja Zaviršek, »Součinkovanje revščine, prekarnosti in zdravja na spretnosti odraslih: intersekcijska perspektiva,« v: Petra Javrh, ur., *Spretnosti odraslih* (Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2018), 101–15.

12 Prim. Zaviršek, »Razkrivati prikrito.«

13 Irena Destovnik, *Moč šibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja* (Klagenfurt/Celovec: Drava, 2002).

Strokovnjak na področju senzornih ovir Stane Košir je sicer zapisal, da se »95 % gluhih ljudi poroči z gluhim partnerjem«, ¹⁴ a tudi ob tem podatku ni mogoče sklepati o razlikah med ženskami in moškimi.

Vprašanje dela in zaposlitve

Umanjkajo tudi raziskave, ki bi razkrile, kakšen je bil položaj ljudi s senzornimi ovirami na področju dela in zaposlovanja. V obdobju kmečkega gospodarjenja in tudi še med obema vojnama, ko produkcija in reprodukcija nista bili povsem ločeni sferi dela, so imele ženske pomembno vlogo pri družinskih in kmečkih opravilih; bile so nepogrešljiva delovna sila. Irena Destovnik je pokazala, da so ženske, kljub delitvi del na »ženska« in »moška«, opravljale tako »ženska«, gospodinjska in skrbstvena dela kot »moška« dela (na polju, pri živini in v gozdu), moški pa samo »moška«, kar je opredelila kot enosmerno prekoračitev. ¹⁵ Neodgovorjeno pa ostane vprašanje, kakšna je bila vloga ljudi s senzornimi ovirami in kakšne so bile razlike glede na spol.

Moškim z ovirami je bilo, kot to izpričuje že zgodovina pojma »invalid«, zgodovinsko namenjeno več pozornosti in več sredstev; ti so bili predvsem po prvi svetovni vojni, še bolj pa po drugi, uporabljeni skladno s tedanjimi medicinskimi in rehabilitacijskimi koncepti. Za podkrepitev tega gledanja vzemimo raziskavo Omejec in Zupanič Slavec, ¹⁶ ki navajata dva zakonska dokumenta iz leta 1921, »Uredbo o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih vojakov« in »Zakon o začasni pomoči invalidom in rodbinam padlih, umrlih in pogrešanih vojakov kakor tudi nekaterih civilnih vojnih žrtev«; oba naj bi zagotavljala zaščito vojnim invalidom bodisi z brezplačnim zdravljenjem, z umetnimi protezami ali tako, da so se usposobili za pridobitno delo ali jim je bila omogočena pravica za prodajo srečk in tobaka in brezplačnih voženj z vlakom. Vladajoči diskurz se je osredotočal na to, kako moškim povrniti vsaj nekaj ekonomske samostojnosti in osebnega dostojanstva, o ženskah z ovirami ali o ljudeh, ki so bili rojeni z ovirami, pa ni bilo govora.

Ena od izjem je bila medvojna raziskava evgenika in antropologa Božidarja Škerlja iz leta 1933, ki je opazil, da je v pomožni šoli Janeza Levca v Ljubljani precej manj deklic kot dečkov, da prihajajo deklice v pomožno šolo slabo hranjene in da jih je bilo »pod normalo vsaj 75 %«. ¹⁷ Ospoljene razlike je tudi ustrezno interpretiral, kar je bilo nenavadno za tedanji čas:

14 Stane Košir, ur., *Sluh: naglušnost in gluhost* (Ljubljana: Zveza gluhih in naglušnih Slovenije, 1999), 48.

15 Destovnik, *Moč šibkih*, 45.

16 Omejec in Zupanič Slavec, »Državna zaščita vojnih invalidov«, 208.

17 Božo Škerlj, »Socialno-antropološka študija k vprašanju manjvrednega otroka,« v: *Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice* (Ljubljana, 1933), 36.

Izključeno pa to ni, da se starši v nadi, da bodo otroku koristili, prej odločijo dati dečka na pomožno šolo nego deklico. Številčna razlika med spoloma pa je tako velika, da ne more biti le slučajna. [...] Sina je treba rešiti za samostojno delo, pri hčerki se to mnogim staršem ne zdi tako važno in morda jo pustijo na redni šoli ponavljati po 2 in 3 leta en razred.¹⁸

Zaradi ospoljene perspektive staršev pa tudi strokovnega osebja je bila torej večja verjetnost, da se bodo šolali dečki z ovirami kot deklice; ovirano dekle se lahko vedno »uporabi« pri skrbstvenih in gospodinjskih opravilih.

Podobne podatke omenja tudi Mojca Šorn,¹⁹ ki je ob pregledu statističnih podatkov Ministrstva za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije ugotovila, da je bilo po končani drugi svetovni vojni v Sloveniji 150–200 slepih otrok do štirinajstega leta, od tega je bilo več dečkov kot deklic (90–120 dečkov in 60–80 deklic). Otrok in odraslih nad štirinajstim letom starosti pa je bilo 900–1000, in sicer 500–600 moških in 400 žensk. Ti podatki dokazujejo, da se je senzorna ovira vida slabše razpoznavala med deklicami in ženskami kot med dečki in moškimi in da so k temu prav gotovo prispevala ospoljena pričakovanja. Življenje deklic in žensk je bilo manj pomembno in so lahko kljub oviranosti opravljale gospodinjska in skrbstvena dela.

Po vojni, v šolskem letu 1947/48, je ista raziskava povzela tudi razlike med dečki in deklicami s senzornimi ovirami, ki so se učili igranja glasbenih instrumentov, kjer se nam izrisuje pričakovana razlika; ker se je od dečkov pričakovalo več, jih je tudi več igralo enega od instrumentov: »Violino se je učilo sedem dečkov in ena deklica, klavir so se učili štirje dečki in tri deklice, orglice šestnajst dečkov in enajst deklic, citre tri deklice in harmoniko pet dečkov.«²⁰ Čeprav so vsi otroci, ki so živeli v zavodu za slepe, morali pomagati pri hišnih delih, je bilo ospoljeno razlikovanje videti takole: »Vsi so pomagali pri čiščenju parketa v učilnicah in spalnicah, dekleta so pomagala v pralnici pri pranju perila in v kuhinji pri pomivanju posode.«²¹

Tu in tam zasledimo tudi razprave o slabem ekonomskem položaju ljudi z ovirami, vendar ne glede razlik med spoloma, saj se je med obema svetovnima vojnama predpostavljalo, da so ženske tako ali tako večinoma odvisne od očetov in možev, moška mezda pa naj bi bila dovolj za vzdrževanje družine. Mogoče je sklepati, da je bil ekonomski položaj ljudi z ovirami večinoma slabši od položaja večinskega prebivalstva, saj so bili redkeje zaposleni, zasedali so slabše plačana

18 Ibidem, 70.

19 Mojca Šorn, »Slepi in slabovidni v Sloveniji od okupacije do šestdesetih let 20. stoletja,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 85, št. 1 (2021): 91.

20 Ibid., 97.

21 Ibid

delovna mesta ali celo najslabše plačana delovna mesta; večina ni bila zaposlenih. Kasneje pa so imeli ljudje s senzornimi ovirami dodatne življenjske stroške, povezane z oviro (plačevanje baterij za slušne aparate, plačevanje dodatnih prevozov, spremljevalcev, naprav, ki naj kompenzirajo oviranost).

V obdobju socializma je veljalo, da je delo tudi neke vrste »zdravilo« za psihične težave. Vida Tomšič, arhitektka socialne politike, je pomen dela posebej povzdigovala. Menila je, da se v Ameriki ljudje prepogosto samo pogovarjajo, razglabljajo o vseh mogočih samoumevnih problemih in da ljudje prevečkrat obiščejo psihiatra. Zato je zapisala: »V naši sredini pa se mi zdi, da je v takih primerih pri otrocih in starših, pri starejših in mladih ključ za razreševanje njihovih konfliktov v odnosu do dela – delo zdravi, delo človeka dviga. Pojave težkih osebnih konfliktov bi morali poskušati reševati tako, da bi našli za človeka primerno delo.«²²

Čeprav je že leta 1970 Zakon o zaposlovanju slepih invalidnih oseb SRS²³ določal, da so »delovne in druge organizacije dolžne na izpraznjena in novo odprta delovna mesta telefonistov v prvi vrsti zaposlovati slepe invalidne osebe, ki so usposobljeni za delovna mesta, če izpolnjujejo tudi vse ostale splošne pogoje za delo iz prvega odstavka 20. člena temeljnega zakona o delovnih razmerjih« (člen 1),²⁴ ni podatkov, koliko žensk je dejansko dobilo takšno zaposlitev. Telefonisti z okvaro vida so imeli z ustrezno poklicno izobrazbo zagotovljeno prednost pred neoviranimi posamezniki, a pomembno bi bilo ugotoviti, koliko žensk za razliko od moških je v resnici dobilo zaposlitev. Kasneje je Zakon o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb SRS iz leta 1976 določal, da so v podjetjih, vključno z zasebnimi delodajalci, »dolžni zagotavljati možnosti za zaposlitev invalidnih oseb« (člen 14).²⁵ V členu 17 je bilo zapisano: »Nezaposlena invalidna oseba ima prednost pri zaposlitvi na prostem delovnem mestu, za katero se je prijavilo več oseb, če njene strokovne in druge sposobnosti ustrezajo zahtevam prostega delovnega mesta.«²⁶ Kljub temu zaposlitve ni bilo enostavno najti in nerešeno ostaja vprašanje, kako težko je bilo ženskam.

22 Vida Tomšič, *Družina v naši družbi* (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1962), 14.

23 »Zakon o zaposlovanju slepih invalidnih oseb,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 12/1970 (1970).

24 Ibid.

25 »Zakon o usposabljanju in zaposlovanju invalidnih oseb,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 18/76 (1976).

26 Ibid.

Ženske kot skrbnice in negovalke oviranih v institucionalnih okoljih

Tudi na tem področju ospoljena perspektiva praviloma ni bila reflektirana. Omejec in Zupanič Slavec omenjata seznam del, za katera so se med obema svetovnima vojnama usposabljali vojni invalidi, ženske pa so bile omenjene le kot skrbnice »invalidov« in ne kot tiste, ki so bile tudi same ovirane: »Priložnost za zaposlitev so dobila tudi dekleta, katerim so ponujali izobrazbo in delavno mesto negovalnega osebja.«²⁷

Institucionalizacijo ljudi z ovirami v obdobju socializma je treba razumeti tudi v kontekstu tedanje politike spolov, ki je temeljila na načelu univerzalne zaposlenosti žensk. Veliki zavodi za ljudi z ovirami, pogosto delujoči na ruralnih, odmaknjenih območjih, so bili priročen način zagotavljanja zaposlovanja predvsem za ženske iz lokalnega okolja. Socialnovarstveni zavodi potemtakem niso poskrbeli le za ljudi z ovirami, ki niso mogli skrbeti sami zase in niso mogli delati, so bili večkrat odvisni od alkohola in so zato izgubili zaposlitev ali pa bili travmatizirani zaradi preživetih dogodkov in so se sami brez podpore težko znašli, temveč tudi za to, da so se odprla nova delovna mesta za ženske, ki bi sicer ostajale doma in včasih tudi same skrbele za ovirane svojce. Zavode, v katerih je živelo več sto ljudi, so vodili kot industrijske obrate (urnik, izmene za delavce). Pokroviteljstvo, nadzor in skrb za materialno preživetje so bile njihove osrednje značilnosti. Hendikepirana oseba ni bila niti subjekt pravic niti človek z življenjskim potekom.²⁸ Institucionalizacija na področju socialnega varstva za ljudi z velikim obsegom potreb in brez ekonomske in socialne podpore svojcev je bila sprejeta kot del družbene modernizacije in biooblasti, možnosti za druge oblike podpore v skupnosti pa ni bilo. Srečanja s svojci so bila redka, saj ti pogosto niso imeli finančnih možnosti, da bi otroke, mlade in kasneje odrasle redno obiskovali. Še več, socialna delavka Mara Bevčič je omenjala, da so otroke z okvaro sluha, ki so živeli zunaj Ljubljane, iz njihovih družin namestili v rejniške družine, da so lahko obiskovali vrtec in individualne slušne vaje v nekdanjem Centru za rehabilitacijo sluha in govora v glavnem mestu.²⁹

27 Omejec in Zupanič Slavec, »Državna zaščita vojnih invalidov,« 205.

28 Darja Zaviršek, *Skrb kot nasilje* (Ljubljana: Založba *cf., 2018).

29 Mara Bevčič, »Integracija slušno prizadetih otrok v osnovne šole« (diplomska naloga, Višja šola za socialne delavce, 1981), 38.

Zavod za gluhe in naglušne otroke v Ljubljani, 1950

Hrani: MNSZS, FS5367/8. Foto: Zvone Mahovič

Ospoljenost v socialnovarstvenih zavodih

Zastavlja se vprašanje, kako je ospoljena socializacija vplivala na dekleta in ženske, ki so bivale v zavodih, in kasneje na tiste, ki so želele študirati. Marino Kačič in Brane But sta se spominjala rigidnih pravil, ki so veljala v tedanjih institucijah, in pripovedovala, kako vztrajna sta morala biti, da jih je zdravstveno, rehabilitacijsko in izobraževalno osebje v institucijah poslušalo. Enemu je uspelo, da so ga iz bolnice poslali na rehabilitacijo in v zavodu omogočili uporabo stacionarnega telefona v sobah uporabnikov; drugemu je uspelo, da je smel študirati, čeprav v osemdesetih letih prejšnjega stoletja nekateri profesorji osebi brez ostanka vida niso dovolili snemanja svojih predavanj.³⁰ Podobnih zgodb, ki bi jih pripovedovale ženske s senzornimi ovirami, nismo našli.

Otroci s senzornimi ovirami, ki so šolo obiskovali v socialnovarstvenih institucijah, so se v okviru stroge institucionalne rutine učili tudi vsakodnevnih opravil. V eni od osebnih zgodb se je ženska, rojena leta 1940, spominjala na ospoljeni delovni urnik v zavodu za slepe in slabovidne v Škofji Loki: »Potem je

30 Darja Zaviršek, »Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati, več narediti...': življenje s senzorno oviro v času socializma: spominjanje in pripovedovanje,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, št. 1 (2025): 125–48, pridobljeno 26. 4. 2026, <https://doi.org/10.51663/pnz.65.1.07>.

Zaposlovanje v invalidskih delavnicah za vojaške invalide v Šentvidu pri Ljubljani,
7. april 1955

Hrani: MNSZS, FS6334/8. Foto: Zvone Mahovič

bilo do dveh sprehajanje okoli hiš, če nismo punce pomivale posode. Ker nismo vse naenkrat pomivale, po dve in dve smo pomivale naenkrat. Potem smo imele punce štrikanje, fantje pa so se lahko učili; nismo smeli biti zunaj.»³¹

Gre za eno redkih omemb razlik med deklicami in dečki, saj so bile razlike tako samoumevne, da se jih ljudje večinoma niso spominjali.

Da bi ugotovili, kako so ospoljena socializacija in ospoljena pričakovanja njih samih in strokovnega osebja vplivala na njihov življenjski potek, bi bilo treba ugotoviti, koliko žensk s senzornimi ovirami je končalo visokošolsko izobrazbo in ali so bile zaposlene ter kje. Koliko deklet je imelo priložnost usposabljanja

31 Ibid., 138.

za fizioterapevtko maserko v Beogradu, kamor so do konca šestdesetih let iz Slovenije pošiljali, kot je povedal moški s senzornimi ovirami, »sposobnejše«?³² Zato je dragoceno spominjanje ženske brez ostanka vida, ki je bila rojena leta 1938 in se je spominjala, da so očetu sicer predlagali, da bi dovolil, da bi odšla na brezplačni študij telefonistke v Beograd, a je oče to zavrnil, ko so mu rekli, da bo moral priskrbeti denar za obleko (*»Je rekel, da me ne bo oblačil. In tako nisem šla nikamor.«*). Gospa je kasneje opravljala težka fizična dela.

Družinsko in intimno življenje

Še redkeje zasledimo raziskave, ki bi razkrivale ospoljene razlike v družinskem in intimnem življenju. Manjša kvalitativna raziskava socialne delavke Eve Kovačič,³³ v katero je zajela tudi ženske z okvarami vida, razkriva težke spomine mater na materinstvo v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in še po letu 1991. Ženske so se spominjale zavračajočih pogledov večinskega prebivalstva in tega, kako jih je zdravstveno osebje odvrčalo od materinstva. Spominjale so se evgenične atmosfere, ki naj bi rojevanje žensk s senzornimi ovirami čim bolj onemogočila (s pogovori, prepričevanjem, zagotavljanjem, da bo senzorna ovira matere kvarno vplivala na otroke, ipd.).

Še posebno so se spominjale popolnega umanjkanja podpornih storitev, ki bi jim pomagale pri uspešni in varni skrbi za otroke. Nikjer ni bilo navodil o tem, kako ravnati v času poroda. Strokovno osebje ženskam s senzornimi ovirami ni zaupalo, zato se je zdravstveno osebje večkrat zateklo k uporabi prekomernih posegov (na primer »preventivni carski rez«). Matere s senzorno okvaro vida, ki so bile v času raziskave stare med 55 in 62 let, so se spominjale:

Preden sem imela otroke, me je skrbelo, kako jim bom brala pravljice; potem sem spoznala, da se lahko pravljico naučim na pamet in jim jo pripovedujem; ali pa si jo preprosto izmislim.³⁴

Ko sem popolnoma izgubila vid, je bila moja edina skrb, da ne bom mogla dvigniti sina, ko bo to potrebno; moj mož je večinoma delal ponoči.³⁵

³² Ibid.

³³ Eva Kovačič, »Vpliv fizičnih in senzornih ovir na starševstvo iz perspektive staršev in socialnih delavk: primer Zasavja« (diplomska naloga, Fakulteta za socialno delo, 2019), pridobljeno 10. 3. 2026, <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?lang=slv&id=109495>.

³⁴ Kovačič, »Vpliv fizičnih in senzornih ovir na starševstvo iz perspektive staršev in socialnih delavk: primer Zasavja.«

³⁵ Ibid.

Bilo bi tako lepo imeti prevoz, da bi te nekdo prišel iskat in te odpeljal tja, kamor moraš, a tega ni.³⁶

Takrat bi potrebovala praktično pomoč: da bi nekdo šel z mano k zdravniku ali izpolnil dokumente za otroški dodatek; ni bilo lahko.³⁷

Ko sem se ločila, sva s hčerko ostali sami. Takrat sem še imela nekaj vida, a ko je začela hoditi v šolo, sem ga popolnoma izgubila, in to je bila kriza. Ni bilo nobene sistematične pomoči s strani socialnih služb ali organizacije za slepe, ničesar. Hotela sem plačati za pomoč in nisem hotela biti odvisna od dobre volje sosedov in sorodnikov. Počutila sem se manjvredna.³⁸

Materinstvo žensk z ovirami je v socializmu pa tudi kasneje pomenilo transgresijo normativnih predstav o starševstvu; ženske z ovirami naj bi bile nezmožne za rojevanje otrok in grožnja otroku. Zato so se matere in očetje pogosto počutili dolžne pojasnjevati in ljudem brez oviranosti zagotavljati, da imajo ustrezne starševske sposobnosti, da bi se ubranili denormalizacije; včasih so se počutili, kot da jih zdravstveno in socialnovarstveno osebje »opazuje« in »presoja«, ali so dovolj dobri starši. Matere so pripovedovale, da so bile ponosne nase in na svoje otroke, saj so se zavedale, da gre za poseben odnos, ki ga večinska družba ni podpirala. Ena od žensk je povedala:

Vid sem izgubila počasi, kar je bilo dobro, saj sem se počasi prilagodila. Zdi se mi, da nas je moja oviranost zbližala. Kljub temu sem ves čas razmišljala, kaj storiti, da bi bila čim boljša mama. [...] Stvari smo reševali na svoj način, pomagali smo si; zaupala sem ji in ona je zaupala meni, in vse je potekalo dobro.³⁹

Ženske s senzornimi ovirami so morale izumljati in preizkušati različne načine, kako skrbeti za otroka, biti z njim povezane, brez vzornikov, učbenikov ali javnih razprav, ki bi jim pri tem pomagali. Starejša ženska z okvaro sluha, ki je imela otroka v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, je pripovedovala o svoji izkušnji skrbi za dojenčka. Na svoje in dojenčkovo zapestje je privezala vrstico; ko je otrok začel jokati in ga sama ni slišala, je jok zaznala kot otrokov gib, premikanje telesa. S trpkostjo je pripovedovala, da ni bilo mogoče dobiti naprav, ki zaznavajo otrokov jok in jih danes uporabljajo ljudje s senzornimi ovirami (osebni pogovor, 1997).

36 Ibid.

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Ibid.

Nekatere matere so tudi povedale, da si želijo, da bi jih otroci videli kot sposobne in samostojne, ne pa kot tiste, ki jih drugi ves čas nadzorujejo in podpirajo, tudi če gre za bližnje osebe, kot je mož ali partner. Nekatere ženske so izrazile zaskrbljenost, da njihov otrok ne bo imel vseh možnosti, ki jih imajo drugi otroci; želele so si, da bi svojim otrokom lahko omogočile »iste stvari«, kot so jih deležni otroci neoviranih staršev (vsaj v idealnih predstavah ljudi o idealni družini in otroštvu).

Takoj po tem, ko sem popolnoma izgubila vid, sem si želela le, da to ne bi čustveno prizadelo moje hčerke, da je okolje ne bi obravnavalo drugače. Potem sem upala, da bo uspešna v šoli, da bo imela lepo prihodnost, da bo srečna, da moja slabovidnost ne bo pokvarila njenega življenja. Kljub moji slabovidnosti in temu, da nisem imela avtomobila, smo veliko potovali; nikoli nisem hotela, da bi bila moja hči prikrajšana za kaj. Odhajali smo na morje, v gore, na enodnevne izlete.⁴⁰

Nekatere matere je bilo strah, da bi bili njihovi otroci diskriminirani zaradi njihove oviranosti, pri nekaterih se je izražala žalost zaradi izgubljenih priložnosti:

Ko sedaj pogledam nazaj, pomislim, kako koristno bi bilo imeti osebo, ki bi otroke peljala na drsanje, smučanje ali rolanje. Da bi otroci imeli priložnost doživeti vse. [...] Bilo bi super, če bi lahko sodelovala pri teh dejavnostih. Na žalost ni vsak sposoben dajati navodil slepi osebi. Na primer, če bi drsala, kako naj se ustavim, če bi pred mano padel otrok, da ga ne poškodujem. A z veseljem bi naučila nekoga, kako mi lahko pomaga.⁴¹

Ženske so redko omenjale svoje lastne izkušnje diskriminacije; raje so govorile o moči, odpornosti in ponosu, ki ga čutijo kot matere.

Nasilje in spolne zlorabe

Področje, kjer je ospoljena perspektiva izjemnega pomena, je nasilje nad ljudmi s senzornimi ovirami. Številne raziskave dokazujejo, da je spolnega in fizičnega nasilja nad otroki in odraslimi z ovirami več kot nad neoviranimi in da je ospoljeno.⁴² Deklice in ženske doživijo največ nasilja in zlorab. Ko gre za otroke s senzornimi ovirami, ti pogosto nasilneža ne slišijo in ne vidijo in se zlorab najtežje ubranijo. Posledice so hude in pri otrocih, ki so bili zlorabljeni v zgodnjem

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

⁴² Darja Zaviršek, »Nasilje nad ženskami z gibalnimi, senzornimi in intelektualnimi ovirami: patologizirana resničnost,« v: Vesna Leskošek et al., ur., *Nasilje nad ženskami v Sloveniji* (Maribor: Aristej, 2013): 133–58.

otročtvu, se lahko pojavijo intelektualne ovire. Otrok ne razume, kaj se dogaja, je ustrašovan in prestrašen, zato se vse bolj umika v svoj svet in je omejen v kognitivni rasti in vrstniškem sodelovanju. Značilnost nasilnežev je, da otroka, kolikor je mogoče, osamijo, ga nadzorujejo in tako preprečujejo razkritje; pri otroku z diagnozo postane razkritje skorajda nemogoče. Izobraževalno in socialnovarstveno osebje si praviloma z diagnozo »razloži« otrokovo obnašanje (je neprimerno, agresiven, depresiven, nenavaden, z izzivalnim vedenjem, čustveno in vzgojno neprimerno ipd.). Otrok postane »drugačen«, ker je doživel strahotne stvari, ki jih ne bi smel doživeti.

Brown in Harris, ki sta konec 70. let prejšnjega stoletja naredila odmevno raziskavo o tem, kako vsakdanje življenje vpliva na razvoj depresije, tedaj še nista upoštevala, da tudi nasilje in spolne zlorabe vplivajo na razvoj depresije in da je po ocenah nekaterih dve tretjini žensk s težjimi psihiatričnimi diagnozami žrtev zlorab v otroštvu.⁴³ Psihatri žensk o nasilju praviloma niso spraševali in tudi, ko so te spregovorile, niso vedeli, kako se nanj ustrezno odzvati: »Zakaj niste prej povedali?« Ženske so na to večkrat odgovarjale takole: »Ker me ni nihče vprašal!«, »Ker mi ne bi verjeli!« ali pa »Ker me je bilo preveč sram!«⁴⁴

Tam, kjer je nasilje nad deklamacijami in ženskami normalizirano kot del tradicije in obrednih praks, postane tudi del družbenih determinant, ki vplivajo na zdravje žensk, in se med otroki in ženskami s senzornimi ovirami premalo upošteva. Posledica nasilja so včasih telesne, senzorne in celo intelektualne ovire (po zlomih, udarcih, pretresu možganov ipd.), dolgotrajne bolezni (vnetje mehurja, ledvic, zvišan krvni pritisk, bolezni srca in ožilja ipd.) in težave v duševnem zdravju. Slavna pisateljica Virginia Woolf je naredila samomor, stara 59 let, saj ni mogla okrevati po dolgoletni bratovi spolni zlorabi. Nekajkrat je bila institucionalizirana v norišnico. Preden je zabredla v reko (pogost način usmrtnitve za ženske pred uporabo psihofarmakov), je možu pustila pismo, v katerem je napisala, »zagotovo čutim, da se mi bo spet zmešalo«. Ko je bila mlada, so ji populili zobe, saj so verjeli, da je duševna bolezen povezana z infekcijo zobovja,⁴⁵ še ena od brutalnih oblik zdravljenja »histeričark«.⁴⁶ Psihologinja Phyllis Chesler⁴⁷ je bila med prvimi, ki je že leta 1985 v svoji odmevni knjigi o ženskah in duševnem zdravju zapisala, da zdravnike in psihiatre vodijo ospolnjeni stereotipi in da na njihove diagnostične odločitve vpliva spolni binarizem.⁴⁸

43 George W. Brown in Tirril Harris, *Social Origins of Depression: A Study of Psychiatric Disorder in Women* (London: Tavistock, 1978).

44 Zaviršek, *Ženske in duševno zdravje*.

45 Od tod rahla grimasa okoli ust, ki jo lahko vidimo na starejših fotografijah.

46 Laqueur, *Making Sex*, 1992. Zaviršek, *Ženske in duševno zdravje*.

47 Phyllis Chesler, *Women and Madness* (New York: Palgrave, Macmillan, 2005).

48 Verjetje, da so ljudje naravno razdeljeni na moške in ženske, med njimi obstajajo naravne razlike v čustvovanju, delitvi dela in vzgoji otrok.

TEORETSKI SKLEPI

Iz vsega povedanega izhaja nekaj teoretskih sklepov, katerih namen je spodbuditi raziskovanje o ljudeh s senzornimi ovirami z upoštevanjem ospoljene perspektive.

Prvič, pogosto se pojavljajo posplošeni sklepi, ki spregledajo razlike med ljudmi z ovirami, saj so vrste oviranosti zaradi hierarhije ovir vplivale na družbene statute posameznic in posameznikov. »Invalidi« niso imeli enakega ekonomskega, socialnega in simbolnega statusa. Nekateri posamezniki in posameznice z ovirami so se zdeli med obema svetovnima vojnama in v obdobju socializma bolj »zaslužni« pomoči; posebej zaslužni so bili »invalidi vojne« in »delovni invalidi«. ⁴⁹ Tisti, ki se v obdobju socializma niso usposobili za delo, so imeli socialni status »večnih otrok«. ⁵⁰ Večini je bila odvzeta poslovna sposobnost, zdeli so se nezmožni samopresoje, samostojnega življenja in samodeterminacije.

Drugič, zgodovinske razprave za obdobje socializma pogosto nihajo med glorifikacijo in zgodovinskim revizionizmom. Prva pripisuje poseben pomen razvejani mreži socialnovarstvenih institucij in dokumentom, ki so na deklarativni ravni poudarjali poseben položaj, ki naj bi ga v socialistični družbi imeli »invalidi«. Drugi socialističnemu obdobju odrekajo kakršno koli modernizacijsko in humanizacijsko moč ⁵¹ in s tem spregledajo, da je kljub skromnim ekonomskim sredstvom, namenjenim za socialno področje, predvsem po letu 1970, ⁵² socialistično invalidsko varstvo obsegalo financiranje institucionalnega varstva in šolanja, razvoj posebnih šol, invalidskih delavnic in invalidskih društev. Socialistična oblast je v Jugoslaviji in Sloveniji kmalu po koncu vojne poskrbela za socialno zaščito otrok in odraslih z različnimi ovirami, kar je bilo razumljeno kot pomemben del družbene modernizacije na socialnem področju. »Skrb za invalide« je bila utemeljena na medicinski paradigmi, z ostanki bolj ali manj zakritih evgeničnih prepričanj in s presojo, da je prostorska segregacija za otroke in odrasle, ki ne morejo živeti doma, za njih najboljša rešitev, do česar je danes potrebna kritična distanca. ⁵³

Tretjič, zgodovinske študije poudarjajo prelome, tistega po drugi svetovni vojni, nato v devetdesetih letih prelom z enostrankarskim sistemom, kontinuitete pa so pogosto spregledane. Po narodnoosvobodilni vojni je nova država nasledila

49 Zveza komunistov Jugoslavije, *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958), 123.

50 Darja Zaviršek, »The Struggle for Humanity: Deinstitutionalization of the Post-Yugoslav Space in a Historic Perspective,« *Problems of Post-Communism* 72, št. 3 (2025): 273–83.

51 Prim. Darja Zaviršek, *Socialno delo prepotrebno in vedno neobdiganost: Socialno delo v socialistični Jugoslaviji in Sloveniji 1952–2025: avtorska razstava* (Ljubljana: Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, 2025).

52 Prim. Marta Rendla, »Kam ploveš standard?«: *Življenjska raven in socializem* (Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2018).

53 Prim. Zaviršek, »Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati.«

Dom za ljudi z ovirami, Ljubljana, 8. december 1963

Hrani: MNSZS, MC631203/43. Foto: Marjan Ciglič

mrežo socialnovarstvenih institucij in jo je še dogradila.⁵⁴ Konec socialističnega sistema zaznamuje predvsem kontinuiteta z zakasnelo dezinstitucionalizacijo in uvajanjem počasnih sprememb.⁵⁵

Četrtrič, ugotovitve raziskav se razlikujejo glede na to, ali se raziskovalke in raziskovalci osredotočajo na osebne pripovedi posameznikov in posameznikov s senzornimi ovirami ali se naslanjajo predvsem na institucionalno dokumentacijo šolskih in socialnovarstvenih institucij za otroke in odrasle z ovirami; slednja je poudarjala predvsem napredek, razvoj in dobro institucionalno skrb, pravic, individualnih potreb, želja in samoodločbe pa se ne dotakne.⁵⁶ Ker večina institucionalnih dokumentov ni vsebovala ospoljene perspektive, bi jih bilo treba dopolniti z ustnimi pričevanji, vsaj za obdobje socializma.

54 Prim. Dunja Dobaja, »Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije,« *Družboslovne razprave* 38, št. 101 (2022): 120.

55 Darja Zaviršek, »Delayed Deinstitutionalisation in Post-Socialism,« *European Journal of Social Work* 20, št. 6 (2017): 834–45, pridobljeno 26. 4. 2026, <https://doi.org/10.1080/13691457.2017.1344623>.

56 Darja Zaviršek, *Hendikep kot kulturna travma* (Ljubljana: *cf., 2000). Darja Zaviršek, »Disabled Women Everyday Citizenship Rights in East Europe: Examples from Slovenia,« v: Jasmina Lukić, Joanna Regulska in Darja Zaviršek, ur., *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe* (Aldershot: Ashgate, 2006), 62–87. Darja Zaviršek, »Anthropology, Social Work and Disability Studies: Researching Diversity in Eastern Europe,« v: Magnus Treiber, Nicolas Griessmeier in Christian Heider, ur., *Ethnologie und Soziale Arbeit: Fremde Disziplinen, gemeinsame Fragen?* (Opladen, Berlin, Toronto: Budrich UniPress, 2015), 107–32.

Petič, ljudje z ovirami so bili ugledani praviloma kot brezspolni; socialistična država je sicer deklarativno izenačila moške in ženske, dejansko pa se je ohranjala ospoljene predstave. Ženske so bile trojno obremenjene.⁵⁷ Moška dominacija se je izkazovala med drugim tako, da so najpomembnejše položaje zasedli večinoma oni, moškocentričnost v raziskavah, kjer so raziskovalci in raziskovalke pri pisanju ves čas uporabljali moško spolno obliko, pa je ohranila nerazpoznavno razliko med spoloma. Nekatere pomembne pionirke s področja podpore in načrtovanja skrbi za ljudi s senzornimi ovirami, kot je bila na primer Franica Vrhunc, pa so bile »izbrisane« iz pisane zgodovine.⁵⁸ Nerazlikovanje socialne kategorije spola je privedlo do tega, da je bila ženskost subsumirana kot izjema pod dominantno in občo moškost (»drugi spol«, kot je to poimenovala Simone de Beauvoir leta 1948), ki je ostajala raziskovalna norma. Tako je iz dosedanjega raziskovanja večinoma umanjala ospoljena perspektiva.

ZAKLJUČNE MISLI IN NEODGOVORJENA VPRAŠANJA

Več neodgovorjenih vprašanj dokazuje, da je nadaljnje raziskovanje na tem področju pomembno. Posebej se je treba osredotočiti na pregled razlik po spolu pri šolanju, bivanju v zavodih, dokončanju šolanja, razlik v pridobljeni izobrazbi in zaposlovanju. Upoštevati je treba tudi razlike na drugih področjih vsakdanjega življenja, kot sta družinsko in intimno življenje, vključno z vprašanjem nasilja in spolnih zlorab. Vsako vprašanje zahteva svoje lastno raziskovanje, saj so podatki o ospoljenosti redki ali jih sploh ni, vsi pa zahtevajo poglobljene interpretacije redko obstoječih virov.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

MNZS – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije:

Fototeka.

57 Prim. Nina Vodopivec, »Sem mati, delavka in gospodinja,« *Etnolog* 11, št. 1 (2001): 67–90, pridobljeno 15. 4. 2026, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-RGJW4Z33>.

58 Prim. Urška Lah, »Zavoda, ki tako lepo deluje na kulturnem področju, ne bomo ukinili!«: Izobraževanje slepih in slabovidnih v Gradcu, Kočevju in Ljubljani od leta 1914 do leta 1945,» *Prispevki za novejšjo zgodovino* 65, št. 1 (2025): 31–52.

Literatura

- Bevčič, Mara. *Integracija slušno prizadetih otrok v osnovne šole*. Diplomaska naloga, Višja šola za socialne delavce, 1981.
- Bock, Gisela. *Ženske v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba cf*, 2014.
- Brown, George W. in Tirril Harris. *Social Origins of Depression: A Study of Psychiatric Disorder in Women*. London: Tavistock, 1978.
- Busfield, Joan. *Men, Women and Madness: Understanding Gender and Mental Disorder*. London: Macmillan, 1996.
- Busfield, Joan. *Mental Illness*. Cambridge: Polity Press, 2011.
- Chesler, Phyllis. *Women and Madness*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Darja Zaviršek, »Razkrivati prikrito, ponavljati povedano: od mesta dam do spletnih uporov. Spremna študija.« V: Caroline Emcke, ur. *Ja, pomeni ja in...*, 91–125. Ljubljana: Založba *cf., 2022.
- Destovnik, Irena. *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 2002.
- Iarskaia-Smirnova, Elena R. in Pavel Romanov. »Heroes and Spongers: The Iconography of Disability in Soviet Poster and Film.« V: Elena R. Iarskaia-Smirnova in Michael Rasell, ur. *Disability in Eastern Europe and the Disability in Eastern Europe and the Former Soviet Union: History, Policy and Everyday Life*, 67–96. Abingdon in New York: Routledge, 2014.
- Laqueur, Thomas. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- Omejec, Janja in Zvonka Zupanič Slavec. »Državna zaščita vojnih invalidov na Slovenskem po prvi svetovni vojni.« *Zdravniški vestnik* 85, št. 3 (2016): 204–12.
- Rendla, Marta. *‘Kam ploveš standard?': življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Sumpf, Alexandre. *The Broken Years: Russia's Disabled War Veterans, 1904–1921*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Šorn, Mojca, »Slepi in slabovidni v Sloveniji od okupacije do šestdesetih let 20. stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 85, št. 1 (2021): 87–103.
- Tomšič, Vida. *Družina v naši družbi*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1962.
- Vodopivec, Nina. »Sem mati, delavka in gospodinja.« *Etnolog* 11, št. 1 (2001): 67–90. Pridobljeno 25. 4. 2026. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-RGJW4Z33>.
- Zaviršek, Darja. »Anthropology, Social Work and Disability Studies: Researching Diversity in Eastern Europe.« V: Magnus Treiber, Nicolas Griessmeier in Christian Heider, ur. *Ethnologie und Soziale Arbeit. Fremde Disziplinen, gemeinsame Fragen?*, 107–32. Opladen, Berlin, Toronto: Budrich UniPress, 2015.

Zaviršek, Darja. »Človek s hendikepom mora vedno nekaj več pokazati, več narediti...: življenje s senzorno oviro v času socializma: spominjanje in pripovedovanje.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 65, št. 1 (2025): 125–48.

Zaviršek, Darja. »Delayed Deinstitutionalisation in Post-Socialism.« *European Journal of Social Work* 20, št. 6 (2017): 834–45. <https://doi.org/10.1080/13691457.2017.1344623>.

Zaviršek, Darja. »Disabled Women Everyday Citizenship Rights in East Europe: Examples from Slovenia.« V: Jasmina Lukić, Joanna Regulska in Darja Zaviršek, ur. *Women and citizenship in Central and Eastern Europe*, 62–87. Aldershot: Ashgate, 2006.

Zaviršek, Darja. »Nasilje nad ženskami z gibalnimi, senzornimi in intelektualnimi ovirami: Patologizirana resničnost.« V: Vesna Leskošek et al., ur. *Nasilje nad ženskami v Sloveniji*, 133–58. Maribor: Aristej, 2013.

Zaviršek, Darja. »Součinkovanje revščine, prekarnosti in zdravja na spretnosti odraslih: intersekcijska perspektiva.« V: Petra Javrh, ur. *Spretnosti odraslih*, 101–15. Ljubljana: Andragoški center Slovenije, 2018.

Zaviršek, Darja. »The Struggle for Humanity: Deinstitutionalization of the Post-Yugoslav Space in a Historic Perspective.« *Problems of Post-Communism* 72, št. 3 (2025): 273–83.

Zaviršek, Darja. *Socialno delo prepotrebno in vedno neobdigratiba: Socialno delo v socialistični Jugoslaviji in Sloveniji 1952–2025*. Avtorska razstava. Ljubljana: Muzej novejši in sodobne zgodovine Slovenije, 2025.

Zaviršek, Darja. *Ženske in duševno zdravje: O novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 1994.

Zaviršek, Darja. *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Cf*, 2000.

Zaviršek, Darja. *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba /cf*, 2018.

Zveza komunistov Jugoslavije. *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.

Tiskani viri

Uradni list Socialistične republike Slovenije, 1970, 1976.

Atila Lukić,
Gordan Maslov

Prilog epistemologiji invaliditeta

„Što je invaliditet za povjesničare ovisi o modelu invaliditeta koji primjenjuju.“¹

„Osim toga, nužno je za povijesnu analizu da istinski bude dio političke borbe. Cilj nije dati pokretu smjer ili teorijski aparat, već postaviti moguće strategije.“²

ŠTO JE U IMENU?

U kontekstu prostora i društava bivše Jugoslavije, historiografija invaliditeta,³ poput historiografske znanosti općenito, definirana je dominantnom ulogom institucija ili djelovanjem poznatih osoba koje su svojim angažmanom oblikovale trenutačnu situaciju. Povijest invaliditeta nije moguće razdvojiti od metodoloških pretpostavki same historiografske znanosti te pogotovo načina na koji se

1 Coreen Anne McGuire, "What Is Disability History the History Of?," *History Compass* 22, br. 6. (2024), <https://doi.org/10.1111/hic3.12813>.

2 Michel Foucault, "An interview with Michel Foucault," *History of the Present*, br. 1. (1985): 3.

3 U ovom radu izraz invaliditet referira na procese i politike koje u određenom kontekstu kreiraju uvjete za mišljenje pojedinih tijela kao drugih. Povijest izraza invaliditet u Hrvatskoj nije u potpunosti istraženo, te je često bilo prisutno i korištenje drugih izraza. Tako npr. Rismondo (2000) navodi da se u zakonskim odredbama 1922. za osobu s invaliditetom koristio pojam "iznemogla osoba". Modernistički slikar Frano Šimunović (1935) je autor slike "Bogalj" (<https://glijptoteka.hazu.hr/hr/zbirke/predmet/bogalj,629.html>), koja dijeli svoj naziv s ilustracijom Ljube Babića (1922) (<https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=584822>). Sama činjenica da za razliku od hrvatskog engleski jezik razlikuje pojmove disability i invalidity, predstavlja dodatni izazov za prevoditelje i formiranje stručne terminologije.

prakticira, uloga povjesničara svedena je na „rekreiranje“ spoznatljivih činjenica te gradnje narativa o svojem objektu istraživanja, u ovom slučaju, invaliditetu. Ovakvo prakticiranje historiografije ostalo je imuno na niz kritika, kojima je u posljednjih pola stoljeća ta znanost bila podvrgnuta izvana, ali i iznutra. Jedan od najvažnijih izazova je onaj koji je došao od grupe autora pod kolektivnim nazivnikom (post)strukturalizma. Iako se ti autori drastično razlikuju u svojoj analizi (do mjere da je i sam naziv (post)strukturalizam, koji bi referirao na nekakav jedinstven filozofski projekt, gotovo nemoguće opravdati), kritike koje su upućivali ovakvom načinu pristupa povijesti je fokusiranost na subjekt, pretpostavka kontinuiteta historiografskog vremena, izostanak osjetljivost na konstitutivnu ulogu jezika u formiranju značenja te općenito manjak historiografske teorije.⁴ Umjesto da „svjesno“ konstruira svoje koncepte, historiografija ih refleksivno preuzima iz drugih znanosti i opće uporabe te bez potrebnog kritičkog rada na njima, povlači s njima i značenjsku „prtljagu“ koja ostaje nesvjesna.

Louis Althusser je ovaj način prakticiranja historiografije nazvao „empiricistička povijest“,⁵ koja dijeli niz implicitnih pretpostavki sa zdravorazumskim shvaćanjem povijesti. Ukratko, empiricistička povijest kao jedan od oblika „empiricističkog znanja“, smatra da je znanje „prisutno“ već u samom objektu i strukturi stvarnosti te stoga ne govori toliko o „proizvodnji“ znanja, već o znanju kao refleksiji stvarnosti.⁶ Ova teorija znanja kao svoj preduvjet ima subjekt kojeg pretpostavlja.⁷ Kada je dugogodišnja civilna aktivistica Cvjetana Plavša-Matić 2009. godine izjavila kako je ratifikacija Konvencije o pravima osoba s invaliditetom u Hrvatskoj „povijesni trenutak“ jer predstavlja početak „(...) izlaska iz povijesne šutnje“⁸ nesvjesno je dala doprinos epistemologiji invaliditeta. Bolje rečeno, ova izjava je čin javne formulacije onoga što historiografski diskurs ne propituje te stoga pretpostavlja: specifičnu temporalnost i njezin samorazumljivi kontinuitet, kao i kontinuitet subjekta kojeg je Zakon u jednom trenutku prepoznao te pozvao i na taj način mu/njoj dao glas i egzistenciju. No kao što empiricizam prema Althusseru izjednačava ono što znanost proučava i konceptualni aparat kojim to radi („stvarni objekt“ i „objekt [znanstvenog]“), tako su bilo kakav koncept ili teorija nepotrebni. Historiografska znanost, čije pretpostavke možemo pronaći

4 Michel Foucault, *Archaeology of Knowledge* (London: Routledge, 2002): 9–11, 155–56., Louis Althusser, “The Errors of Classical Economics: Outline of a Concept of Historical Time,” u: Althusser Louis, Étienne Balibar, Jacques Rancière, Pierre Macherey i Roger Establet, ur., *Reading Capital: The Complete Edition* (London: Verso Books, 2016).

5 Althusser, “The Errors of Classical Economics,” 34.

6 Ibidem, 36.

7 Ibid., 56.

8 Cvjetana Plavša-Matić, “Izlazak iz povijesne šutnje,” *Civilno društvo* 21, br. 6 (2009): 3, posjećeno 15. 4. 2026, <https://zaklada.civilnodrustvo.hr/uploads/ZEkJ05ZNQLyoDyxhm2Hf1hUjffV5HTKL.pdf>.

9 Balibar, Rancière, Macherey i Establet, *Reading Capital*, 39.

u citiranoj proklamaciji Matić Plavše, pretpostavlja perspektivu *futur anterieur* – jedini koncepti koji preostaju u znanosti su oni koji se „preuzimaju“ iz sadašnjice i projiciraju „unatrag“ na prošlost. Tako empiricističko znanje i eshatološko mišljenje, koji izgledaju kao dijametralne suprotnosti jer suprotstavljaju neposrednost empirijske datosti s teleološkim usmjerenjem povijesti, postaju nezamislivi jedno bez drugog.

Ovaj „savez“ je vidljiv i u autonarativima različitih socijalnih institucija ili onih za osobe s invaliditetom. U sažetom objašnjenju vlastite povijesti, koje je dostupno na internetskim stranicama, Tifološki muzej u Zagrebu se pozicionira između privatne zbirke učitelja i tiflopedagoga Vinka Beka iz 19. stoljeća te suvremenih muzeoloških pristupa, koji uključuju i virtualni muzej. Na internetskoj stranici možemo dobiti osnovne informacije o tome gdje se do uspjelog otvaranja muzeja 1953. nalazio sadašnji postav, čiju je jezgru okupio¹⁰ Primjer autonarativa Tifološkog muzeja nije specifičan samo za taj muzej. Taj narativ predstavlja institucije kao iste, no ipak različite, jer su okružene vremenom i različitim društvenim kontekstima, no u tom vremenu one ne samo da ostaju iste, već postaju bolje. Ovoj interakciji institucija i osoba možemo svjedočiti i na primjeru Centra za odgoj i obrazovanje Slave Raškaj Zagreb¹¹ Povijest centra na internetskim stranicama sastavljena je od serije različitih imena, centar danas je zapravo centar iz prošlosti. Ovaj kontinuitet kroz vrijeme je pretpostavljen, iako se jasno navodi kako je prva škola za gluhoonijeme iz 19. stoljeća relativno brzo zatvorila svoja vrata poslije otvaranja, a da ime Slava Raškaj Centar dobiva tek 1979. No unatoč svemu, ne postoji prekid, već se duh ideje i realizacije samo sukcesivno otvara kroz povijest obrazovanja osoba s komunikacijskim teškoćama i osoba s invaliditetom. Kao paradoksalno rješenje Tezejeva broda, obrazovanje gluhoonijemih u Hrvatskoj je identično, osim u imenu, lokaciji i kontekstu. Suvremeniji primjer je onaj Nastavnog zavoda za javno zdravstvo (u daljnjem tekstu: NZJS) »Dr. Andrija Štampar«¹² NZJZ tek 2008. dobiva ime Andrije Štampara, no institucija i osoba se povezuju retrospektivno. U svim ovim slučajevima vidimo kako institucija povezuje sebe s ličnostima, u tom procesu ahistorizirajući i sebe i osobu čije ime preuzima, te tako dobivaju određenu *bezvremensku* vrijednost. Ova bezvremennost nije samo ahistorijska, već je antihistorijska. Tijek vremena postaje proces veridikcije i potvrđivanja onoga što je naizgled oduvijek bilo prisutno pa je tako začetnik Tifološkog muzeja Vinko Bek, iako je muzej osnovan nakon njegove smrti. Subjekt invaliditeta, koji tek potpisivanjem Konvencije dobiva glas, pak, postoji oduvijek, otporan na različita vremena, strukture i kontekst.

10 Povijest muzeja, posjećeno 1. 3. 2026., <https://www.tifoloskimuzej.hr/hr/o-nama/povijest-muzeja/>.

11 Centar za odgoj i obrazovanje Slave Raškaj Zagreb, posjećeno 1. 3. 2026., <https://centar-sraskaj-zg.skole.hr/o-centru/>.

12 Povijest zavoda, posjećeno 1. 3. 2026., <https://stampar.hr/hr/povijest-zavoda>.

PROBLEM METODE I METODA PROBLEMATIZACIJE

Ovakav pristup želimo izbjeći, ne zbog svoje veridikcije, već prvenstveno zbog ignoriranja *procesa*. U pitanju nije jednostavno ignoriranje konteksta kada se piše povijest invaliditeta u Jugoslaviji, već činjenica da u pisanju te povijesti institucije ili pak osobe, iako, strukturalno rečeno, u metanarativima razlika između jednih i drugih je zanemariva, su agenti *iza* procesa, ali se rijetko ti isti procesi stavljaju u prvi plan. Institucije i osobe su ti/te koji kreiraju ali ne bivaju kreirani, one/one pokreću procese, ali se istodobno nalaze izvan njih. Smatramo da je (povijesni) proces potrebno shvatiti u kafkijanskom smislu, a ne kao sustavni slijed dijelova određene smislene cjeline (npr. Povijesti s velikim P). Proces se odvija kao serija neinteligibilnih, kontingentnih događaja koji postaju smisljeni tek u metanarativima iz perspektive sadašnjice. Kako bi izbjegla dominaciju sadašnjosti nad prošlošću, historiografska analiza treba pratiti same događaje u cijeloj svojoj neshvatljivosti i kontingentnosti, a ne se oslanjati na metanarative kao alate razumljivosti, odnosno ti metanarativi trebaju zadržati svoj kontingentni karakter i biti svjesni svoje uloge kao alata za razumijevanje. Ovakav pristup mijenja shvaćanje i samog invaliditeta. On prestaje biti povijesno konzistentna ideja o tijelu, već postaje rezultat različitih povijesnih procesa i događaja, od kojih neki imaju dodirne točke sa sadašnjošću, a neki ne. Iako nemamo u potpunosti prostor da razvijemo ovu ideju, smatramo kako je organizacija procesa i diskursa oko invalidnosti na prostorima bivše Jugoslavije¹³ u prvom redu bila pod utjecajem onih diskursa koji su formirali ideju i organizaciju rada. Pitanje i problem povijesti rada u samoupravnom socijalizmu daleko nadilazi okvir samog članka, ali metodološki se bazira na pluralnosti procesa, koji se formiraju u određenom kontekstu, kreiraju uvjete u kojima se nešto može problematizirati i proizvode učinke. Iz predložene perspektive invaliditet prestaje biti jedinstvena pojava, identična sa samom sobom kroz vrijeme, već se, fukodijanskim rječnikom, *problematizira*, odnosno ne promatramo je kao ahistorijsku konstantu, već kao fenomen koji formira interakcija s tri različita diskurzivna polja značenja. Uz već spomenuti rad, to su medicina i obrazovanje. Ovaj dodatak medicine i obrazovanja će se djelomično analizirati u promišljanju modela invaliditeta kasnije u tekstu.

Michel Foucault, na čije se metode i ideje oslanjamo, uz već spomenutog Louisa Althussera, je u intervjuu prije kraja života želio istaknuti kako svoj pristup historiografskom istraživanju temelji na *problematizaciji* – razlika između problema i problematizacije kao objekta rada nije samo semantička, već postavlja

13 U izrazu Jugoslavija referiramo se na kontekst konferencije "Education and employment of individuals with sensory disabilities in the first and second Yugoslav states (1919–1991)."

pitanje zašto u određenom kontekstu govorimo o nečemu te kako to postaje problem.

(Problematizacija)... je pitanje pomicanja kritičke analize u smjeru u kojem se pokušava vidjeti kako su različita rješenja nekog problema bila konstruirana; ali i kako ta različita rješenja proizlaze iz specifičnog načina problematizacije. Tada postaje jasno da bi svako novo rješenje koje bi se moglo pridodati ostalima proizašlo iz trenutačne problematizacije, mijenjajući samo neke od pretpostavki ili načela na kojima se temelje odgovori koje se daje.¹⁴

Ovo je prvo načelo koje pokušava izvesti problem mišljenja kao nečeg što se pojavljuje i formira u određenim uvjetima, početak mogućnosti pomicanja kritičke svijesti iz važne, ali ne sveiscrpne fenomenološke perspektive u historiografiji. Osobe s invaliditetom jesu proživljavale svoj životni svijet (*lebenswelt*)¹⁵ i u 19. stoljeću, ali se ne formiraju oduvijek kao problem. Umjesto da ustvrdimo postojanje problema invaliditeta i invalidnosti kroz povijest kao neku vrstu konstante, smatramo da je potrebno pomicanje fokusa na načine na koje se problematika invaliditeta provlači te biva oblikovana različitim diskursima, obrazovanjem, medicinom i radom. Cilj ovakve historiografije je povući se iz dubine iskustva iz mišljenja izvana ili iznutra te potaknuti, ono što Gilles Deleuze naziva „površinsko čitanje“¹⁶ Objekt mišljenja nam se tako ne ukazuje kao dio cjeline kojoj „pripada“, već je rezultat dugog niza migracija, a zadatak historiografije je da ih pomno prati i bilježi, bez obzira na to u kojem pravcu taj posao krene. Tek ako razdvojimo proces problematizacije od cjeline, možemo analizirati način na koji sklisko područje jezika omogućuje migraciju pojmova, koncepata i teorija. Izgubivši dubinu, pojam invaliditeta gubi sidrište esencijalizma, koje istraživač zapravo sam „upisuje“ u „stvarni objekt“, samo kako bi ga „nenadano“ otkrio u „objektu istraživanja“, ali dobiva političku dimenziju, gdje značenje migrira kroz odnose moći u određenom kontekstu. Ovo nam omogućuje analizirati ne samo što invaliditet jest u određenom kontekstu, već i tko se bori oko mogućnosti njegova definiranja.

Na tragu ove borbe, Foucault, iako ne izrazito precizno, u nekoliko navrata pokušava izložiti projekt analize pod nazivom „povijest sadašnjice“. Ovaj izraz se koristi u različitim kontekstima i uz pokušaje¹⁷ jasno je kako je povijest sadašnjice

14 Michel Foucault, „Polemics, Politics and Problematizations,” *Michel Foucault, Info* (1984), posjećeno 15. 4. 2026, <https://foucault.info/documents/foucault.interview/>.

15 Petra Muckel i Siegfried Grubitzsch, „Untersuchungen zum Begriff der ‘Lebenswelt,’” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 17, br. 3/4 (1993): 119–39, posjećeno 15. 4. 2026, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssor-249525>.

16 Gilles Deleuze, *The Logic of Sense* (New York: Columbia University Press, 1990), 72.

17 David Garland, „What is a “history of the present”? On Foucault’s genealogies and their critical

pokušaj promišljanja kroz tradicionalne historiografske pristupe ili iza njih. Kako smo već naveli, tradicionalan pristup je onaj koji kroz prošlost vidi progres, napredovanje ili oblikovanje ideje invaliditeta putem nekog gotovo pa evolucionističkog procesa. Deaktivirajući postojeća znanja ili narative, fukodijanski pristup polazi od naizgled skromnog pitanja: „Kako je došlo do toga da danas postavljamo pitanje o ljudskim pravima osoba s invaliditetom?“ Iako se čini da pila radi isto u oba smjera, potonji pristup trasira procese koji dovode do problematizacija bez pretpostavljanja njihove nužnosti ili neizbježnosti te aktivirajući povijesnu kontingenciju. Samo uz ovu pretpostavku, možemo se odučiti sadašnjosti te joj oduzeti karakteristiku samorazumljivosti i nužnosti.

PROBLEM OBJEKTA

Kada smo pročitali poziv za ovu konferenciju, dvije različite, ali povezane tvrdnje su nam postale doista važne. Prva je vezana uz kratak povijesni pregled u pozivu, gdje se navodi: „Do ranih 1990-ih uočene su promjene i određeni napredak, no ostaje pitanje u kojoj su mjeri oni ostvareni na formalnoj, a u kojoj na neformalnoj razini.“¹⁸ Druga tvrdnja glasi: „Pozivamo istraživače koji se bave zakonodavnim okvirom za obrazovanje i zapošljavanje osoba s osjetilnim oštećenjima u povijesnom kontekstu, kao i jazom između zakonskih propisa i njihove stvarne provedbe u praksi.“¹⁹ Ono što je nama posebno važno jest taj „rascjep“ između politike i njezine provedbe (koji je nama, dolazeći iz bivše Jugoslavije, toliko naturaliziran da postaje gotovo neprimjetan, prirodan, ne-problem). U neobičnoj mješavini socijalističke zaokupljenosti odnosom prakse i teorije te suvremenih pitanja provedbe javnih politika, pozvani smo promišljati politiku u bivšoj Jugoslaviji kao nešto što operira na relaciji uspješno/neuspješno.

Taj rascjep između idealnog i ostvarenog, između poretka zakona i prakse, čini se ne samo duboko ukorijenjenim u našem razumijevanju politike, nego ga čak i oblikuje. No zašto je to tako? U trenutačnom kontekstu smatramo kako je ovo pitanje definirano diskursom tranzicije i transferima javnih politika. Ovi procesi su definirani normama, odnosno razumijevanjem kako je politička aktivnost proces realizacije nekog cilja definiranog negdje drugdje. Primjer toga je teorija *Acquis communautaire*, kojom institucije Europske unije (EU), logikom

preconditions,” *Punishment & Society* 16, br. 4 (2014): 365–84., pridobljeno 15. 4. 2026, <https://doi.org/10.1177/1462474514541711>.

18 *Call for Papers – Education and Employment of Individuals with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav States (1919–1991)*, posjećeno 22. 2. 2026., <https://inz.si/en/2025/03/14/call-for-papers-education-and-employment-of-individuals-with-sensory-disabilities-in-the-first-and-second-yugoslav-states-1919-1991/>.

19 Ibid.

eksterne vizije i internog cilja, artikuliraju cijeli niz pravnih mehanizama unutar Unije. Tako se zemlje na periferiji EU-a uvijek formiraju kroz procese liberalizacije, demokratizacije, tranzicije i sl. Iako naš tekst nije fokusiran na ovaj rascjep, koristimo se njime kako bismo formirali pitanje, odnosno problematizirali fenomen i dominantno razumijevanje invaliditeta: može li se povijest invaliditeta svesti na proces više ili manje uspješnog, ali kontinuiranog razvoja integracije i inkluzije? Ono što je „trajno“ kod invaliditeta u našim historiografijama je formuliranje izvorišne namjere. Sve je stvoreno i kreće se od tada, s teškoćama, prema ultimativnom cilju. Nikad nije u potpunosti razjašnjeno koji bi to cilj bio. Jer što bi značilo „postići“ cilj? Bi li postizanje cilja potpunog usklađivanja zakona i prakse dovelo do nemogućnosti mišljenja invaliditeta? Iz ove perspektive invaliditet je moguće misliti jedino u nemogućnosti postizanja cilja jer je sam cilj politika u historiografiji uvijek proceduralan, uvijek umišljen za neko buduće idealno stanje. Invaliditet je uvijek u ovom trenutku interregnum političkog oblikovanja invaliditeta. Je li, stoga, povijest politika prema osobama s invaliditetom, proces kreiranja različitih rascjepa, uvjetovanih različitim društvenim kontekstima ili je cilj bio i još uvijek jest razrješenje te tenzije? Možemo li tu logiku izmjestiti i u druge emancipatorne ideje i projekte 20. stoljeća u Jugoslaviji i izvan nje? Je li feminizam razriješio temeljne tenzije političkih relacija? Iz fukodijanske perspektive, dvije su napomene. Prvo, ono što je važno kod postavljenih pitanja (bez obzira na to jesu li formulirana kao praktični, politički ili čak znanstveni problemi) nisu konkretni problemi koje izražavaju, nego činjenica da su oblikovana unutar društvenog, diskurzivnog ili ideološkog konteksta koji ih čini mogućima i razumljivima, Foucault to naziva „procesom problematizacije“, odnosno kako i zašto određene stvari (ponašanja, fenomeni, procesi)²⁰ problem. Drugim, možda poznatijim rječnikom, forma se utiskuje u sadržaj te ga oblikuje prema sebi. Druga napomena: potrebno je propitati prirodu identiteta fenomena kroz vrijeme, primjerice klasičnu tvrdnju tranzitološkog diskursa o izrazito disruptivnom socijalističkom nasljeđu, „egalitarnom sindromu“ i sl. Što znači ako tu perspektivu sada premjestimo u područje studija invaliditeta, odnosno kako i zašto invaliditet postaje problem?

Osobe s invaliditetom nisu nov društveni i politički fenomen, ali treba biti oprezan u načinu na koji promišljamo njihovu povezanost s prošlošću, odnosno kontinuitet kroz vrijeme onoga što se obično podrazumijeva pod invaliditetom i osobama s invaliditetom. Monografija Zajednice saveza osoba s invaliditetom Hrvatske – SOIH²¹ ukazuje na otvorene probleme u analizi

20 Michel Foucault, "On problematization," *History of the Present*, br. 4. (1988): 16.

21 *Monografija*, 2024., posjećeno 1. 3. 2026., posjećeno 15. 4. 2026, https://www.soih.hr/pdf/soih_editions/Monografija.pdf.

Ova monografija treba biti inspiracija za buduće korake odražavajući naše snage, solidarnost i povezanost kao pokreta. Pisanjem povijesti želimo osigurati da se nikada ne zaboravi koliko smo važni u društvu i koliko naš glas ima snagu promijeniti stvari na bolje... Ovi zapisi su samo jedan korak, ali svaki korak koji poduzimamo donosi nas bliže cilju – društvu koje uistinu razumije, poštiva i prihvaća sve svoje članove bez obzira na različitosti.²²

Monografija pruža uvid u mikrohistorije različitih udruga i saveza u želji za legitimacijom kroz vrijeme. Pišu se narativi o tome kako je borba postala, traje i trajat će. Kratki paragraf iz predgovora utemeljuje ovu relaciju – sad radimo, za buduće generacije, pišući povijest. Budućnost je mjesto u kojem će se borba razriješiti. Ne želimo dovesti u pitanje veridikciju, već uvjete mogućnosti u kojima se određeni način razmišljanja, odnosno postavljanja pitanja o invaliditetu, čine mogućim.

Što se događa kada pitanja postavljamo mimo otpora institucija prema promjenama i mimo genija koji je nadahnuo ovu ili onu akciju i instituciju? Prisiljeni smo neprestano ulaziti u raspravu o tome kakav je bio proces i koje učinke je ostvario, a ne o tome kako je on uopće nastao. Smatramo kako taj fokus odvlači invaliditet iz ontološke sigurnosti i prebacuje ga u druge procese npr. rada, obrazovanja i medicine. Invaliditet se ne artikulira kao realnost *sui generis*, kao fokalna točka vlastite politike. Iako je ovo širok zahvat, ne želimo stvoriti novu linearnu sliku napretka politika o invaliditetu, već istaknuti kako medicina pokušava rehabilitirati tijela, obrazovanje pokušava disciplinirati tijela za specifične potrebe rada, u 19. stoljeću, uključivanjem u zajednicu kroz rad za primjerice ratne vojne invalide, kreiranje obrazovnih institucija koje će omogućiti aktivno sudjelovanje drugih tijela u društveno vrijednim aktivnostima, a ne u primjerice prošnji ili socijalizacijom kroz rad u socijalizmu. Nije potrebno kritizirati mjere i njihove učinke, već repozicionirati se oko toga u kojem su kontekstu formirana pitanja o invaliditetu.

Jasniju sliku o ovim procesima možemo dobiti suvremenim shvaćanjima invaliditeta. Mnoge javne politike (pa tako i one vezane uz invaliditet) u Hrvatskoj rezultat su prijenosa politika, bez obzira na to je li politika Europske unije ili konvencija Ujedinjenih naroda. Iako historiografski mislimo o trajnosti i lokalnosti izvora javnih politika, suvremene javne politike se orijentiraju oko dva modela invaliditeta, socijalnog modela i modela ljudskih prava. Trenutak u kojem se model ljudskih prava integrira u pravni sustav smo spomenuli s navođenjem izjave Cvjetane Plavše-Matić. Iako ne treba prenaplaćavati važnost te izjave, ipak je treba shvatiti ozbiljno. Ona ne govori samo o povijesnom kontinuitetu, nego o

22 Monografija, 2024, 4.

nastajanju ne samo nove društvene subjektivnosti, već i s njom društvenog pitanja, definiranog ljudskim pravima. Ona se promatraju kao nešto novo, kao inovacija, nešto čije je postojanje utemeljeno na vlastitoj povijesnoj nemogućnosti. To se očituje u načinu na koji se uspješnost javnih politika komunicira široj javnosti (primjerice kroz razinu usklađenosti s „europskim vrijednostima“ demokratskom tranzicijom itd.). Temelj je usporedba s nekim idealom demokratskog djelovanja, mjerilom koje je poznato svakom građaninu bivše Jugoslavije (ovdje specifično ciljamo na rasprave o tranziciji u hrvatskom političkom prostoru, ali i šire, na opći osjećaj da „tamo negdje“ na Zapadu stvari funkcioniraju bolje – čak i kada znamo da to nije nužno tako). Ako su procesi demokratizacije, liberalizacije, tranzicije povijesno uvjetovani procesi napretka, mi predlažemo pozicioniranje historiografije s onu stranu ovih procesa.

Tako su osobe s invaliditetom opet na rascjepu između teorije i prakse. Model ljudskih prava nije nova javna politika, već novi prostor između mogućnosti i aktualizacije, ali je proces koji se ne može zatvoriti sam u sebe jer se ponovno mora kreirati iznova kroz rad, obrazovanje i medicinu. Modeli invaliditeta su postali popularan način za promišljanje historijata invaliditeta. Tako se na općenitoj razini govori o humanitarnom modelu, koji je dio različitih politika do 19. stoljeća, a bazira se na mišljenju „beskorisnih“ tijela kojima treba pomoći humanitarnim radom. Taj model zamjenjuje medicinski model, koji je rezultat različitih politika, a za cilj imaju rehabilitaciju tijela. Njega pak zamjenjuje socijalni model. Jedan je od prvih emancipatornih modela koji postavlja distinkciju između tijela i njegove okoline, zagovarajući stajalište kako je program okolina koja ograničava određena tijela, npr. mobilnost osoba s kolicima je ograničena prostorom i našom intervencijom u prostor koji je ableistički (prilagođen normativnim tijelima). Na samom kraju ovaj model treba nadograditi modelom ljudskih prava, model kroz koji osobe s invaliditetom postaju, uz konstituiranje razlika među tijelima, dio kulturne razlike, npr. u slučaju znakovnog jezika, koji otvara osobama s oštećenjem sluha pristup specifičnoj kulturnoj zajednici, a ne zajednici „oštećenih“. Isti mehanizam onda konstituira osobe s invaliditetom vrijedne dostojanstva jer ljudska prava pripadaju svima. Potrebno je imati na umu kako modeli nisu baš učinkoviti ontološki modeli invaliditeta, odnosno nije baš najsretnije koristiti model kao sukcesivni povijesni odgovor na političku opresiju osoba s invaliditetom. Modeli se formuliraju kao politički odgovor na specifične procese, a ne kao objašnjenje povijesnog kretanja odnosa prema invaliditetu. Ovo ne znači kako se ne koriste kao eksplanatorni modeli, ali na taj način negiraju svoju kritičku ulogu te se svode na evolucionistički model razvoja i „sazrijevanje“ ideja kroz povijest. Dominantni model invaliditeta u Hrvatskoj je i dalje medicinski, iako se u Hrvatskoj još uvijek prakticira i humanitarni model, bez obzira na to radi li se o

aktivnostima civilnog društva, religijskim organizacijama ili drugim dionicima. Socijalni model i model ljudskih prava također su prisutni, ali je teško govoriti o tome kako je povijest napretka pregazila druge modele, oni su integrirani u javne politike rada, obrazovanja i medicine.

PROBLEM ARHIVA

U analizi problema objekta invaliditeta, izostavili smo jedan od najvažnijih historiografskih izvora, a to je arhiv. Mogu li ostavština Vinka Beka i druge stvari iz prošlosti konstituirati odgovor na dosad izrečenu kritiku? Osim na samom početku, naš tekst ignorira cjelokupnu građu koja čini korpus studije invaliditeta na ovim područjima. Zar to nije i zadatak povjesničara, iz sadržajno škrtih kutija arhiva, kao i bogatih statističkih podataka, izgraditi sliku o određenom povijesnom fenomenu? Foucault²³ u promišljanju kritike psihijatrije komentira tvrdnju prema kojoj je sovjetska psihijatrija najbolja. Odgovara kako se u potpunosti slaže s tom izjavom te da je to baš ono što ima protiv sovjetske psihijatrije. Naša intervencija je skroman pokušaj otvaranja prostora za govor o povijesti, govor koji nije određen arhivom objekata koji čine kanon. Smatramo kako je taj pristup u svojim temeljima autoreferencijalan. Pisati povijest na taj način znači uvijek istraživati razloge neuspjeha neke politike, a ona može – i mora – uvijek iznova podbaciti. Mi znamo kako se danas ne nalazimo u idealnoj poziciji, ali znamo da nam je bolje nego onima prije. Historiografija je tako eshatološka disciplina, a zadatak povjesničara je sveden na pedantnog kronologa neumitnog marša povijesti. To je onda historiografija neuspjeha i obećanja. Moramo odbiti poziciju kojom otvaramo arhiv te time otvaramo povijest. Kako i zašto se pitanje invaliditeta otvorilo u određenom kontekstu te postoje li strategije za otvaranje novih pitanja, novih problematizacija.

23 Michel Foucault, *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–76*. (London: Penguin, 2003), 12.

PROBLEM RADA

Tijelo s invaliditetom postalo je moguće tek kroz ono što je Tomislav Medak, hrvatski aktivist za prava osoba s invaliditetom, opisao ovako:

U predkapitalističkim načinima proizvodnje osobe s tjelesnim i mentalnim oštećenjima su srazmjerno svojim funkcionalnim sposobnostima morale biti uključene u seosku ekonomiju i potrebnu skrb dobivale su unutar ekonomske jedinice proširene obitelji seoskog domaćinstva. S usponom kapitalističkog načina proizvodnje radnici istupaju iz obiteljske organizacije proizvodnje i kao individue stupaju na tržište rada u potrazi za nadnicom ne bi li osigurali sredstva za život. U tom prelasku na natjecateljsko tržište rada osobe s tjelesnim oštećenjima i duševnim poremećajima bivaju vrlo brzo potisnute na dno. Istodobno, potrebna obiteljska skrb za dodatnog neproduktivnog člana obitelji postaje hendikepom i potencijalnim uzrokom osiromašenja za radno aktivne članove obitelji.²⁴

Ipak, čini se da Medak zanemaruje važnu distinkciju – ne samo da su kapitalističke ekonomije integrirale osobe s invaliditetom kroz rad, argument koji iznosi francuski sociolog Robert Castel,²⁵ nego su to činile i socijalističke ekonomije, s tim da su taj proces konceptualizirale na drugačije načine: rad kao autopoeitičku praksu, primjerice kroz radnu terapiju te kao rad na sebi, kao posljedica moralizacije rada, nešto što naizgled djeluje kao dinamika inherentna kapitalističkim ekonomijama. Ovo proizlazi iz kritike kapitalizma koju nalazimo u socijalističkim društvima, a koja se oslanjala na europske socijalističke pokrete. Moishe Postone smatra kako ova „kritika iz pozicije rada“ zapravo za cilj nema dokinuti²⁶ već ga pretvoriti u perspektivu i poziciju iz koje je moguće graditi alternativni politički i ekonomski sustav (što se u socijalističkoj Jugoslaviji manifestiralo u ideološkom fenomenu „radnika udarnika“). Ova primjedba ne diskreditira Medakov argument, već pokušava otvoriti drugačiju perspektivu na problem. Osobe s invaliditetom se problematiziraju u onom trenutku kad se počinje mijenjati odnos prema radu ili/i društvena organizacija rada. Industrijski kapitalizam pokušava raširiti relacije nadničarskog rada te urediti te odnose. Rad i mogućnost rada se paralelno artikulira u medicini i obrazovanju, kroz kategorizacije stanja, kapaciteta, statusa ili postotka, dok se u obrazovanju formiraju procedure za inkluzije i integracije, a svrha je omogućiti osobama s invaliditetom da postanu „produktivni

24 Tomislav Medak, „Invaliditet, inkluzija, kapitalizam: socijalna i radna ugroženost invalida,” posjećeno 15. 4. 2026, <https://tom.medak.click/hr/invaliditet/>.

25 Robert Castel, *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question* (New Jersey: Transaction Publishers, 2003), 30.

26 Moishe Postone, *Time, Labor and Social Domination. Reinterpretation of Marx's critical theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 5–6.

članovi društva“. Iako ne polaze od shvaćanja kako je rad nešto esencijalno za definiranje pojmova invaliditet i osoba s invaliditetom, Mario Dadić i dr., u nastojanju definiranja invaliditeta i osoba s invaliditetom, u zaključku navode:

Sustav zapošljavanja ovih osoba trebao bi biti puno više od ispunjavanja zakonske kvote i forme. Stalnim individualnim praćenjem i ulaganjem u radne sposobnosti osoba s invaliditetom (...) omogućilo bi im se profesionalno napredovanje čime bi koristili imali i oni i poslodavci. Rad je u prirodi svakog čovjeka, pa tako i osoba s invaliditetom.²⁷

Navedeni paragraf gradi poziciju na socijalnom modelu i modelu ljudskih prava, pozivajući se na zakone i forme, ponovno apelirajući na smanjenje rascjepa teorije i prakse, ali ulaganjem u osobe s invaliditetom može se raditi na nadilaženju socijalnih prepreka. Svejedno, odakle onda ovaj fokus na rad, na sudjelovanju u društvu kroz rad? Ovaj pseudo-marksistički poziv na antropologiju rada i njegov teleološki karakter možda se čini kao prirodan, kao rezultat emancipacijske borbe osoba s invaliditetom od 19. stoljeća, no sam rad, koji od 19. stoljeća biva zahvaćen u specifičnim odnosima koji proizvode različite učinke, među ostalim, i političku subjektivaciju osoba s invaliditetom, potrebno je analizirati kao problem. Suvremena politička pozicija osoba s invaliditetom se i dalje formira u relacijama koje rade rascjep između ciljeva politika i praksi koje trebaju omogućiti ostvarivanje ciljeva, ali se opet situiraju ili proizlaze iz problema rada. Tako Hrvoje Antonio Belamarić,²⁸ novinar i aktivist za prava osoba s invaliditetom, navodi:

Ponavljao sam to ne znam ni sam koliko puta — obrazovanje za osobe s invaliditetom je važno, uključujući i za one koji su slijepi ili slabovidni. Bez obrazovanja oni nisu uistinu dio zajednice u kojoj žive, a ne mogu pronaći ni odgovarajuće zaposlenje jer nisu obrazovani u skladu sa svojim sposobnostima.

Upravo odgovarajućim zaposlenjem ili obrazovanjem i radom, odnosno postajanjem produktivnim članovima društva, postajemo ono što jesmo. Jasno je kako Belamarić upozorava na različite oblike diskriminacije, koji otežavaju osobama s invaliditetom ostvarivanja istih prava, ali još jednom se politički rad artikulira kao cilj, kao da je sam rad u suvremenim ekonomijama želja svih ili vrijednost sama po sebi. Slično razumijevanje nalazimo i kod Vinka Beka:

27 Mario Dadić i dr., “Definiranje pojmova invaliditet i osoba s invaliditetom,” *Hrana u zdravlju i bolesti: znanstveno-stručni časopis za nutricionizam i dijetetiku*, br. 10 (2018), Štamparovi dani: 66.

28 Hrvoje Antonio Belamarić, *Vinko Bek – uzrok i posljedica*, posjećeno 15. 4. 2026, <https://magazin.hrt.hr/kolumne/vinko-bek-uzrok-i-posljedica-1050505>.

I slijepac želi biti samostalan, biti svoj, pa ma i teži život sprovodio, bit će veseliji i napredniji. Koja nam hasna od toga, ako uzgojimo takova čovjeka, koji kraj sveg duševnog kapitala (sic!) mora ipak živjeti od milosti, izim, da su mu roditelji ostavili veliki imetak! Za to i jest glavna zadaća u uzgoju slijepaca, da ih dovedemo do samostalnosti, samoradinosti, da tako ne padnu na ničiji teret, pa da tako i što manje misle na svoju bijedu.²⁹

Postoji veza u ovim idejama, ali nije nužno ona u kojoj vidimo kako je borba ista, a traje već više od stoljeća. Veza je ta da obojica autora u radu vide mogućnost odvajanja, ali dok Belamarić vidi mogućnost emancipacije, Bek i dalje traži preokupaciju koja će omogućiti nekomu da ne misli kako je čak i uz rad, u bijednom položaju.

ZAKLJUČAK

Odgovor na naslovno pitanje teksta uključuje, prema nama, shvaćanje kako se invaliditet, kao objekt historiografije, mora izmijeniti. Fenomenologija invaliditeta, kao i izgradnja institucija, su načini pomoću kojih je invaliditet učinjen kao shvatljivi objekt, sa svojom specifičnom i dugom poviješću. Ukazali smo na to kako takav pristup konstantno dovodi do razvoja ideje invaliditeta u odnos između idealnog cilja i praksi koje nikako ne mogu ostvariti taj cilj. Tradicionalni pristup historiografiji nikad ne dovodi objekt istraživanja u pitanje, no i sama historiografska metoda te teorija su dio objekta, odnosno taj objekt se formira s metodom i konceptima s kojima povjesničar „radi“. Tako npr. rad nije početak i ne može biti kraj promišljanja invaliditeta. Prakse koje formiraju sustave mišljenja o radu uvlače u sebe cijeli niz tijela. Produktivnost, učinkovitost, briga o sebi nisu načini odnosa prema određenim tijelima, to su uvjeti koji omogućuju da se tijela problematiziraju, kao nedovoljna, nenormativna ili neprihvatljiva. Smatramo da historiografija, uz svoj rad, treba pokušati dovesti u pitanje prakse koje su rad, ali čak i samo jako usko shvaćanje rada u fokus. Nas ne zanima je li ideja o inkluzivnosti ili integraciji kroz rad vrijedna, humanitarna ili čak i dobra. Zanima nas kako te problematizacije bez analize zatvaraju prostor mišljenja koje nadilazi emancipaciju kroz rad.

29 Vinko Bek, *Bečki zavodi za slijepce i naše potrebe* (Zagreb: Tifološki muzej 1889), 31, pristup *Tifološki muzej & bull; Bečki zavodi*, posjećeno 15. 4. 2026, <https://www.tifoloskimuzej.hr/hr/publikacije/arhiva/becki-zavodi,167.html>.

IZVORI I LITERATURA

Internetski resursi

Call for Papers – Education and Employment of Individuals with Sensory Disabilities in the First and Second Yugoslav States (1919–1991). Posjećeno 22. 2. 2026. <https://inz.si/en/2025/03/14/call-for-papers-education-and-employment-of-individuals-with-sensory-disabilities-in-the-first-and-second-yugoslav-states-1919-1991/>.

Centar za odgoj i obrazovanje Slave Raškaj Zagreb. Posjećeno 1. 3. 2026. <https://centar-sraskaj-zg.skole.hr/o-centru/>.

Monografija, 2024. Posjećeno 1. 3. 2026. https://www.soih.hr/pdf/soih_editions/Monografija.pdf.

Povijest muzeja. Posjećeno 1. 3. 2026. <https://www.tifoloskimuzej.hr/hr/o-nama/povijest-muzeja/>.

Povijest zavoda. Posjećeno 1. 3. 2026. <https://stampar.hr/hr/povijest-zavoda>.

Literatura

Althusser, Louis, Étienne Balibar, Jacques Rancière, Pierre Macherey i Roger Establet. *Reading Capital: The Complete Edition*. London: Verso Books, 2016.

Bek, Vinko. *Bečki zavodi za slijepce i naše potrebe*. Zagreb: Tifološki muzej 1889. Posjećeno 15. 4. 2026. <https://www.tifoloskimuzej.hr/hr/publikacije/arhiva/becki-zavodi,167.html>.

Belamarić, Hrvoje Antonio. "Vinko Bek – uzrok i posljedica." Posjećeno 15. 4. 2026. <https://magazin.hrt.hr/kolumne/vinko-bek-uzrok-i-posljedica-1050505>.

Castel, Robert. *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. New Jersey: Transaction Publishers, 2003.

Dadić, Mario i dr. "Definiranje pojmova invaliditet i osoba s invaliditetom." *Hrana u zdravlju i bolesti: znanstveno-stručni časopis za nutricionizam i dijetetiku*, br. 10 (2018). Štamparovi dani.

Deleuze, Gilles. *The Logic of Sense*. New York: Columbia University Press, 1990.

Foucault, Michel. "An interview with Michel Foucault." *History of the Present*, br. 1. (1985).

Foucault, Michel. "On problematization." *History of the Present*, br. 4. (1988).

Foucault, Michel. "Polemics, Politics and Problematizations." *Michel Foucault, Info*. (1984). Posjećeno 15. 4. 2026. <https://foucault.info/documents/foucault.interview/>.

Foucault, Michel. *Archaeology of Knowledge*. London: Routledge, 2002.

Foucault, Michel. *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France, 1975–76*. London: Penguin, 2003.

Garland, David. "What is a "history of the present"? On Foucault's genealogies and their

critical Preconditions.” *Punishment & Society* 16, br. 4 (2014): 365–84. Posjećeno 15. 4. 2026. <https://doi.org/10.1177/1462474514541711>.

McGuire, Coreen Anne. “What Is Disability History the History Of?” *History Compass* 22, br. 6. (2024). <https://doi.org/10.1111/hic3.12813>.

Medak, Tomislav. “Invaliditet, inkluzija, kapitalizam: socijalna i radna ugroženost invalida.” Posjećeno 15. 4. 2026. <https://tom.medak.click/hr/invaliditet/>.

Muckel, Petra i Grubitzsch, Siegfried. “Untersuchungen zum Begriff der »Lebenswelt«.” *Psychologie und Gesellschaftskritik* 17, br. 3/4 (1993): 119–39. Posjećeno 15. 4. 2026. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-249525>.

Plavša-Matić, Cvjetana. “Izlazak iz povijesne šutnje.” *Civilno društvo* 21, br. 6 (2009). Posjećeno 15. 4. 2026. <https://zaklada.civilnodrustvo.hr/uploads/ZEkJ05ZNQLyDyxhm2Hf1hUjffV5HTKl.pdf>.

Postone, Moishe. *Time, Labor and Social Domination. Reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Rismondo, Mihovil, “Definicija invalidnosti i njezin razvoj u hrvatskom mirovinskom Osiguranju.” *Revija za socijalnu politiku* 7, br. 3 (2000).

Vizualni materijali

Babić, Ljubo. “Bogalj” (1922). Posjećeno 15. 4. 2026. <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=584822>.

Šimunović, Frano. “Bogalj.” (1935). Posjećeno 15. 4. 2026. <https://glijptoteka.hazu.hr/hr/zbirke/predmet/bogalj,629.html>.

Magda Karavanić

The Typhlological Museum as a Pioneer in Addressing the Needs of People with Visual Impairments in Yugoslavia

INTRODUCTION

The status of persons with disabilities in the period between the First and Second Yugoslavia was heavily influenced by the historical, social, and political circumstances of the time. After World War I, many war veterans suffered from permanent physical and psychological effects. State policies mainly focused on these veterans, while other persons with disabilities who were not war invalids found themselves in a notably less advantageous position.

Persons with disabilities were mainly treated within a charitable and medical framework, meaning they were seen as objects of care rather than as subjects with rights. Disability was largely understood as an individual medical issue

that needed to be treated, rehabilitated, or otherwise managed. Various institutions and care facilities were established, often of a segregated nature (such as schools for the deaf and blind or orphanages for children with disabilities), while the employment of persons with disabilities remained very limited and largely unregulated.

After World War II, the primary focus remained on war-related military invalids. Over time, however, social welfare mechanisms began to develop, including rehabilitation centres, specialised schools, and legislation regulating the rights of persons with disabilities. Some progress was made in labour integration, for example, through the establishment of sheltered workshops, yet persons with disabilities continued to be seen mainly as “objects of protection”. Employment was partly promoted through quotas and subsidies, but individuals with more severe disabilities remained particularly vulnerable to marginalisation. The emphasis was on rehabilitation and work productivity.

In Yugoslavia, the medical approach to disability remained predominant until the late 1980s. The shift towards a social model of disability only began towards the end of the socialist era and became more significant after the 1990s, influenced by global changes in the understanding of disability and the expanding human rights movement.

Within this context, the Typhlological Museum in Zagreb represents an exceptional example of an institution that, since the mid-20th century, has consistently highlighted the importance of understanding and accepting people with disabilities, especially those with visual impairments. As the only specialised museum of its kind in this part of Europe, the Typhlological Museum has, from its very beginnings, played a pioneering role in bringing the world of people with visual impairments closer to the general public. The Museum’s educational programmes have been vital in raising awareness among children and young people about diversity and the importance of including persons with disabilities across all areas of society. Through its exhibitions, the Museum has continually aimed to make cultural heritage accessible to all visitors, including those with disabilities.

THE ORIGINS AND DEVELOPMENT OF THE TYPHLOLOGICAL MUSEUM

The history of the Typhlological Museum is closely connected with the teacher and typhlopedagogue Vinko Bek, who dedicated his career to educating blind children and increasing public awareness of the abilities of blind people. Vinko Bek was born in Podgajci na Dravi on 19 November 1862. After completing

primary education in Cernik, Osijek, and Pécs, and attending grammar school in Osijek, he graduated from the Teacher Training School in Zagreb. In 1881, he began working at an elementary school in Bukevje near Velika Gorica, where he taught for eleven years. It was there that he encountered the challenge of educating blind individuals, which prompted him to engage more deeply with this field.

In 1888, Bek visited Vienna to study the organisation and working methods of the Imperial Institute for the Blind, to apply the knowledge and experience gained there to his work with blind children. His ultimate goal was to establish the first institute for blind children in Croatia. To achieve this, it was first necessary to demonstrate that the education of blind children was not only possible but also essential. For this reason, Bek concentrated his efforts on publishing articles and on direct educational work with blind children.

In 1888, Vinko Bek started collecting objects and written materials related to blind people and gradually worked towards creating what he called the “museum of the blind.” This was not a museum in the contemporary sense of the word, but rather a carefully assembled collection of items that Bek planned to include as a dedicated section within the future institute for blind children. He sought help from typhlopedagogues in Austria, forming collaborations to more easily acquire specialised teaching aids. Additionally, he appealed for donations from various sources. In the Austrian journal *Blindenfreund*, he published a public appeal for donations of objects and literature related to blind individuals: “I cordially appeal to all teachers and friends of the blind to kindly donate, for my purposes, that is, for the establishment of the museum, books on the education of the blind, teaching materials of all kinds, old and new annual reports of institutions, descriptions of devices, as well as old primers.”¹ In addition to collecting objects and materials for the future museum, Bek also gathered books and other literature on blind persons to establish a library within the future institute to further advance education in the field of typhlopedagogy.

The idea of a so-called “museum of the blind” was not entirely new. In the 19th century, several museum departments existed within already established institutions dedicated to the education and training of blind people across Europe. One such example was the *Museum des Blindenwesens*, which operated under the auspices of the educational institute in Vienna. It can be assumed that Bek drew inspiration for his own museum concept during his visit to the Viennese institute.

The objects that Bek collected for the museum of the blind were displayed to the public at the Economic and Forestry Jubilee Exhibition organised by the Croatian-Slavonian Economic Society in 1891. Within the exhibition, he

1 “Das Blindenwesen in Croatien,” *Blindenfreund* 15 (1889), cited in Franjo Tonković, *Vinko Bek i njegov utjecaj na odgoj i obrazovanje slijepih u Jugoslaviji* (Zagreb: Savez slijepih Jugoslavije, 1960), 54.

arranged a so-called “department of the blind”, for which he also received financial support.² The exhibits included journals and books on blindness and periodicals for blind readers, games for blind children, school textbooks, writing boards, handicrafts made by blind persons, paintings, musical instruments such as the *gusle* played by blind musicians, and similar items.³ Through this exhibition, Bek aimed to demonstrate to the wider community both the methods used to train blind persons and the results of his work so far. An accompanying exhibition catalogue was published, with proceeds from its sale intended for the expansion of the so-called Croatian Museum of the Blind. After the exhibition ended, Bek himself wrote: “Upon the completion of the Millennium Exhibition, the Croatian Museum for the Blind will be established with the support of the government, where all the items currently displayed at the exhibition will be collected. In this museum, the entire historical development of the life and education of our blind people, from ancient times to the present and beyond, will be presented.”⁴

After years of Vinko Bek’s efforts and dedication, the Provincial Institute for the Education of Blind Children was established in Zagreb in 1895. The institute was situated in a building at 83 Ilica Street, alongside the institute for deaf-mute children. One room of the institute for blind children was designated as a “collection of teaching aids”. Bek not only gathered and displayed objects related to blind individuals but also devised a clear conceptual framework for his museum department, illustrating the historical development of the lives and education of blind persons, with plans for future growth. In subsequent years, the institute’s museum collection grew mainly through donations from individuals.

In later years, the institute faced a difficult period during which it relocated several times, resulting in the loss of part of its collection. The remaining objects that were found and preserved were cared for by Danica and Franjo Tonković, employees of the Institute for the Education of Blind Children at the time, who decided to continue the work initiated by Vinko Bek and strive to establish a future museum.⁵

In 1953, a decision was made to establish the Typhlological Museum (then known as the Typhlological Museum of the Yugoslav Blind Union). According to the Museum’s Rules of Operation adopted in 1964, its mission was defined

2 “Sljepački odjel na našoj Jubilarnoj izložbi,” *Sljepčev prijatelj* 2, No. 2 (1891), cited in Željka Bosnar Salihagić, ed., *Protiv predrasuda* (Zagreb: Tiflološki muzej, 2015), 14.

3 Bosnar Salihagić, *Protiv predrasuda*, 13.

4 *Annual Report of the Provincial Institute for the Education of Blind Children in Zagreb for the School Year 1895–1896*, cited in Vjekoslav Mršić, *105 godina Tiflološkog muzeja: Od Hrvatskog sljepačkog muzeja ka hrvatskom muzeju edukacijsko-rehabilitacijskih znanosti* (Zagreb: Tiflološki muzej, 1996), 73.

5 Željka Bosnar Salihagić, *Mi (ni)smo (ne)vidljivi. 60 godina Tiflološkog muzeja* (Zagreb: Tiflološki muzej, 2013), 6.

First traveling exhibition of the Typhlological Museum

Kept at the Typhlological Museum, Zagreb

as collecting, preserving, and researching objects and documentation related to blind people. The Museum's first president was Danica Tonković, who issued a public call to institutions, schools for the blind, libraries, and all potential donors and supporters to contribute materials. Initially, the Museum was housed in a single room at the Institute for the Education of Blind Children in Zagreb, before being allocated an exhibition hall in Bosanska Street. The first exhibition was organised in 1955 to familiarise the broader public with the lives and work of blind people and their position in society. Most of the objects from this exhibition formed the basis of the first permanent exhibition, which was officially opened a year later in the same space. The Museum continued to collect materials related to the history of education for the blind, everyday objects from the lives of blind people, typhlological literature, works by blind authors, and related materials.

That same year, the Museum created and organised the first travelling exhibition in Yugoslavia. The goal of this type of presentation was to influence the still predominantly negative perceptions of blind persons and their abilities. The exhibition was first shown in Karlovac and later in other cities across Yugoslavia. Over eight years, it was displayed in 77 cities and seen by more than 200,000 visitors,⁶ making it the first travelling museum exhibition of this scale in Croatia.

6 Nevenka Čosić, *Iskoraci. 70 godina Tiflološkog muzeja* (Zagreb: Tiflološki muzej, 2023), 7.

In 1958, the Museum was granted a larger space within the Croatian Blind Union building at the corner of Draškovićeve and Šenoina Streets, where it remains today. In this new space, a permanent exhibition was established, featuring 225 objects and approximately 200 enlarged photographs.⁷ At the time, it was regarded as one of the most modern typhlological exhibitions in the world. Moreover, between 1960 and 1979, the Museum published the journal *Socialna misao* (*Social Thought*), informing the public about the social and cultural needs of blind persons.

In 1976, a third permanent exhibition was opened, and two years later, a blind person was employed at the Museum.⁸ In subsequent years, museum activities were planned and reorganised in accordance with legislation; the collection was relocated to a new storage facility, and the archive and library were also organised.

In the first half of the 1990s, due to the immediate threat of war, the museum collections were relocated outside the Museum premises. As a result, the Museum did not have a permanent exhibition until 2008, when a new permanent exhibition concept was developed in line with the most up-to-date professional standards of that time. This permanent exhibition remains in place today, although certain changes are needed, primarily due to advances in information technologies.

ACCESSIBILITY

Accessibility within heritage institutions comprises measures, principles, and practices that guarantee equal access to cultural heritage for everyone, regardless of physical, sensory, intellectual, psychosocial, or other disabilities. This encompasses understanding, utilisation, and active participation in cultural life. In recent decades, the museum's mission has evolved, shifting from a primary focus on displaying objects to a broader social role. Museums are no longer seen as separate from their communities but rather as active participants that engage with society and promote positive social change through their activities.

The modern concept of accessibility is based on the human rights model. The Universal Declaration of Human Rights clearly affirms the freedom and equality of all people in dignity and rights. Additionally, the Declaration on the Rights of Persons with Disabilities, adopted by the Croatian Parliament in 2005, emphasises the importance of removing physical barriers, improving the organisation

⁷ Bosnar Salihagić, *Protiv predrasuda*, 38.

⁸ *Ibid.*, 41.

of education, establishing a more effective employment system, and raising public awareness and understanding of the rights and abilities of persons with disabilities. The Declaration affirms the right of all citizens to participate equally in all areas of society. Moreover, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, an international agreement adopted in 2006, requires United Nations member states to promote the human rights and dignity of persons with disabilities. Croatia signed this agreement in 2007, committing to its implementation and ensuring the equal participation of persons with disabilities in all aspects of social life and employment.⁹

In museums and related institutions, accessibility covers several interconnected aspects: physical accessibility (entrances, movement, sanitary facilities, exhibition spaces); informational accessibility (clear texts, adapted digital tools, sign language, audio description, tactile reliefs, and graphics); communicational accessibility (appropriate interaction, dialogue, and assistance with movement); and cognitive and sensory accessibility (plain language, calm spaces, and adapted interpretations). Equally important is programmatic and participatory accessibility, which involves including persons with disabilities in the design and implementation of museum activities.

From its very beginnings, the Typhlological Museum has aimed to adapt its content and make it accessible to diverse audiences. Early efforts to modify the museum's exhibitions date back to 1956, when the space in Bosanska Street was too limited, yet there was a strong intention to provide visitors with insight into all key areas addressed by the Museum and to bring them closer to the broader issue of blindness. Consideration was given to making displayed objects accessible while ensuring their maximum protection. As early as this period, replicas of objects were produced to enable blind visitors to explore them through touch, while originals were displayed in showcases for sighted visitors. In this way, the Museum responded to the need to make exhibited objects accessible to both blind and sighted audiences. There is no doubt that accessibility issues were considered from the very foundation of the Museum. Over time, new knowledge and professional staff continued to reflect on accessible space, content, and communication, expanding the Museum's activities to include persons with other forms of disability.

Since its inception, the Typhlological Museum has been committed to raising social awareness and offering a comprehensive museum experience for people with disabilities. Over its history, the Museum has updated its permanent exhibition three times to align with current standards and knowledge in accessibility,

9 Željka Sušić, "Protiv predrasuda," in Morana Vouk Nikolić, ed., *Pristupačnost za sve: Smjernice za inkluzivnu praksu. Prvi dio* (Zagreb: Tiflološki muzej, 2019), 16.

although early efforts were necessarily modest. As the Museum's collections, exhibitions, and programmes mainly focus on themes from the daily lives of people with visual impairments, tactile and spatial adaptations initially took precedence. Since 2008, when the fourth permanent exhibition was prepared (and which remains on display today), the Typhlological Museum has expanded its focus to address broader contemporary accessibility needs of people with disabilities. In recent years, its activities and adaptations have increasingly aimed to include people with cognitive impairments, dementia, those on the autism spectrum, and members of other vulnerable and underrepresented groups.

Spatial adaptations of the Typhlological Museum, which facilitate movement and orientation for visitors, begin at the building's entrance, where tactile floor-guiding paths direct blind visitors towards the entrance. At the building's entrance, a ramp is also provided for wheelchair users, enabling access over several steps to an elevator equipped with audio announcements for blind visitors. The tactile guiding paths extend from the museum entrance throughout the entire exhibition space, supporting independent movement for visitors with reduced vision. At the information desk, a tactile floor plan of the museum is available, allowing visitors to familiarise themselves with the layout through touch. The height of the exhibits is adapted for wheelchair users, including opportunities to touch replicas of original objects. The Museum also includes fully accessible sanitary facilities.

Content adaptation includes interpreting and communicating displayed objects and museographic tools. Exhibition texts are printed in large font and in Braille for blind and partially sighted visitors. Audio guides and audio content are available throughout the gallery. Photographs are enlarged, and part of the permanent exhibition objects can be explored by touch. Films in the permanent exhibition are subtitled to assist visitors with hearing impairments. The Museum's website is also tailored for visitors with visual impairments, and all content from the permanent exhibition and the website is available in English.

Adapted communication and interaction with visitors are equally important. Museum staff aim to create programmes that promote the active involvement of people with disabilities in museum activities. Interactive and tactile exhibits are organised, alongside community awareness initiatives such as workshops on guide dogs, educational sessions for children covering everyday topics related to the lives of people with disabilities (including sign language and assistive technology), and exhibitions that bring different groups together through shared experiences and empathy.

Since 2019, the Museum has regularly organised and delivered the training programme *Accessibility for All* twice a year, in spring and autumn, for employees

of other cultural institutions. This programme aims to raise awareness and develop the theoretical and practical knowledge necessary for high-quality work with visitors with disabilities. The training encourages reflection on the importance of inclusivity, understanding diversity, and creating accessible content and environments for all visitors. The Typhlological Museum has recognised that educated and informed staff play a key role in creating such spaces – professionals who understand the needs of persons with disabilities and know how to enable their equal participation in cultural experiences. Accordingly, the training programme covers a wide range of topics, from raising awareness of the need for accessible institutions to concrete guidelines for achieving this in practice.

THE TACTILE GALLERY

The term *Tactile Gallery* does not refer to a specific exhibition space, but rather to an idea and a set of exhibition practices aimed at creating opportunities for persons with visual impairments, as well as individuals with other disabilities, to become equal visitors and active participants in exhibition environments.

The concept of *tactile* originated in the field of visual arts and refers to a medal, relief, or small-scale sculpture which, in addition to its artistic value and formal qualities, is characterised by the specificity of its form, the diversity of materials, and the distinctiveness of its volume and dimensions. In this context, tactility means enabling an artwork to accommodate the physical capabilities of the fingers, palms, and hands of persons with disabilities.

Through its exhibition cycle, the Tactile Gallery invites visitors to explore artworks through touch. In this way, one of the fundamental principles of museum practice – prohibiting the touching of objects for conservation purposes – is reconciled with how blind people perceive the world. For individuals for whom touch is the primary means of perceiving form and texture, the Gallery enables them to “see” a work of art. In some cases, two-dimensional exhibits are also included; through carefully designed adaptations, these works are made accessible to blind visitors. At the same time, sighted visitors are given the chance to experience artworks on an entirely new level, further enriching the overall exhibition experience.

Detail from the exhibition by Ljerka Njerš: *Ceramics Exhibition – Aquarius Cycle*

Kept at the Typhlological Museum, Zagreb

The origins of the Tactile Gallery trace back to 1961, when sculptures by the self-taught blind artist Remzija Đumišić were exhibited in the Museum and made accessible to touch. Although this exhibition was followed by a seventeen-year hiatus, a similar exhibition was organised again in 1978. Since then, the Tactile Gallery of the Typhlological Museum has hosted a continuous series of exhibitions where visitors are allowed to touch the exhibits. In 1980, this practice was formally outlined in the catalogue *Ceramics Exhibition – Aquarius Cycle* by Ljerka Njerš, who first used the term *Tactile Gallery*.¹⁰

Artists who exhibited within the Tactile Gallery exhibition cycle include blind self-taught sculptors, sighted self-taught artists, and academically trained sculptors. By exhibiting works by blind artists, the Museum conveys the message that the absence of sight should not be an obstacle to artistic creation for talented individuals. Simultaneously, blind visitors are encouraged to participate in artistic practice themselves, as they are allowed to become familiar with and experience artworks through touch.

10 Igor Maroević, “60 godina Taktilne galerije Tifloškog muzeja,” *Informatica Museologica* 53, No. 1 (2022): 79, accessed on 21 January 2026, <https://hrcak.srce.hr/file/438154>.

The Tactile Gallery developed gradually, evolving from modest beginnings into a comprehensive application of modern knowledge and technologies in various modes of adaptation. From an initial idea centred on the possibility of touching objects, it has grown into a sophisticated model of inclusive exhibition practice. To date, a total of 47 solo and group exhibitions have been realised within the Tactile Gallery cycle. Additionally, the Tactile Gallery has helped raise awareness of the artistic capabilities of blind people and has influenced changes in the practices of other cultural institutions, particularly in recognising the need to identify and implement ways to enable blind audiences to experience visual art.

EDUCATIONAL ACTIVITIES

The educational activities of the Typhlological Museum are unique in that they focus on raising awareness and sensitising the public to the everyday lives of people with disabilities, while actively including children with developmental difficulties and persons with disabilities as participants in its programmes. For this reason, knowledge in the fields of educational and rehabilitation sciences is highly desirable, if not essential. From the very beginning of the Museum's educational activities, programmes such as exhibitions and workshops have addressed typhlological topics, thereby increasing community awareness of the lives of people with visual impairments.¹¹ Throughout the Museum's history, educational efforts have mainly targeted school-aged children through guided exhibition tours and workshops designed to promote acceptance and social inclusion of blind and partially sighted individuals. Over time, the thematic scope expanded to encompass aspects of the daily lives of deaf and hard-of-hearing persons, individuals on the autism spectrum, persons with Down syndrome, and others, to enhance community awareness and sensitivity to their daily challenges.

11 Zoran Vukelić, "Specifičnosti pedagoško-animatorskog rada u Tiflološkom muzeju Jugoslavije," *Informatica Museologica* 18, No. 1–4 (1987): 43, accessed on 26 January 2026, <https://hrcak.srce.hr/file/214193>.

Student activities in the Typhlological museum

Kept at the Typhlological Museum, Zagreb

Through its educational programmes, the Museum also offers lectures and workshops off-site and organises travelling educational exhibitions in libraries, schools, nursing homes, and similar institutions. In addition, the Typhlological Museum participates in various public events and marks significant dates through specially designed programmes, such as International White Cane Day, the International Day of Persons with Disabilities, Guide Dog Day, Helen Keller Week, and similar occasions.

The primary goal of these educational programmes is to further enhance the visibility, recognition, and modern relevance of the Typhlological Museum. This objective can only be reached through ongoing communication with the community. Through various activities, the Museum shares its message and pursues its goals, fostering social dialogue, inclusivity, and a shared sense of community.

CONCLUSION

From its very inception to the present day, the Typhlological Museum has remained a distinctive cultural institution dedicated to people with disabilities in this part of Europe. As early as the 1950s, in the former Yugoslavia, the Museum established itself as one of the first cultural institutions to systematically address issues affecting blind and partially sighted individuals, contributing to their social recognition and affirmation. Through exhibitions, educational programmes, and public engagement, the Museum raised awareness within the wider community about the daily lives and needs of persons with visual impairments, operating simultaneously within the spheres of culture, education, and social policy.

Simultaneously, the Typhlological Museum offers blind and partially sighted individuals access to cultural content that has traditionally been seen as solely visual, such as paintings, photographs, and sculptures. By developing tactile, auditory, and interactive methods, the Museum not only adjusts its cultural offerings but also actively engages blind people in its programmes, promoting participation and collaboration.

From its modest beginnings to its current status as a modern institution, the Typhlological Museum has developed in response to societal change and community needs. In doing so, it has become an example of a cultural institution that goes beyond the traditional museological role, establishing itself as a space of inclusion, dialogue, and social responsibility, as well as a significant witness to the historical relationship towards persons with disabilities in the territory of the former Yugoslavia.

SOURCES AND LITERATURE

Literature

Bosnar Salihagić, Željka. »Tiflološki muzej i njegovo opće-defektološko opredjeljenje.« *Informatica Museologica* 31, No. 3–4 (2000): 95–97. Accessed January 12, 2026. <https://hrcak.srce.hr/file/210789>.

Bosnar Salihagić, Željka. *Mi (ni)smo nevidljivi: 60 godina Tiflološkog muzeja*. Zagreb: Tiflološki muzej, 2013.

Bosnar Salihagić, Željka. *Protiv predrasuda*. Zagreb: Tiflološki muzej, 2015.

Bosnar Salihagić, Željka. *Stalni postav*. Zagreb: Tiflološki muzej, 2008.

Čosić, Nevenka. *Iskoraci: 70 godina Tiflološkog muzeja*. Zagreb: Tiflološki muzej, 2023.

Maroević, Igor. »60 godina Taktilne galerije Tiflološkog muzeja.« *Informatica Museologica* 53, No. 1 (2022): 79–82. Accessed January 21, 2026. <https://hrcak.srce.hr/file/438154>.

Mršić, Vjekoslav. *105 godina Tiflološkog muzeja: Od Hrvatskog sljepačkog muzeja ka hrvatskom muzeju edukacijsko-rehabilitacijskih znanosti*. Zagreb: Tiflološki muzej, 1996.

Tonković, Franjo. *Vinko Bek i njegov utjecaj na odgoj i obrazovanje slijepih u Jugoslaviji*. Zagreb: Savez slijepih Jugoslavije; Tiflološki muzej, 1960.

Vouk Nikolić, Morana. *Pristupačnost za sve: Smjernice za inkluzivnu praksu. Prvi dio*. Zagreb: Tiflološki muzej, 2019.

Vukelić, Zoran. "Specifičnosti pedagoško-animatorskog rada u Tiflološkom muzeju Jugoslavije." *Informatica Museologica* 18, No. 1–4 (1987): 42–44. Accessed January 26, 2026. <https://hrcak.srce.hr/file/214193>.

Newspaper sources

Socijalna misao, 1955., 1956., 1963.

Imensko kazalo

A

Albrecht, Garry L. 8, 21, 132, 136, 154
 Althusser, Louis 180, 182, 192
 Amman, Johann Conrad 24
 Arsić, Radomir 109, 128, 135, 154

B

Babić, Ljubo 193
 Bac, Dragica 95, 104
 Bajt, Lidija 89, 90, 91, 92, 94, 104
 Baketa, Nikola 109, 128, 135, 154
 Balibar, Étienne 180, 192
 Barlé, Janko 41, 42
 Bauman, Jasna 95, 104
 Bek, Vinko 8, 9, 181, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 208
 Belamarić, Hrvoje Antonio 190, 191, 192
 Berger, Ronald 4, 132, 154
 Bevčič, Mara 167, 177
 Bidžan-Gekić, Aida 74
 Bizant, Ivan 91, 104
 Bjelajac, Mile 111, 128
 Blagojević Hjuson, Marina 148, 154
 Bobinski, Milan 78, 79, 93, 94, 104
 Bock, Gisela 162, 177
 Bogaerde, Beppie van den 69, 74
 Bogavac, Tomislav 9, 109, 128

Bondžić, Dragomir 109, 128
 Bosnar Salihagić, Željka 17, 21, 198, 200, 207
 Bourdieu, Pierre 68, 74
 Braddock, David Lawrence 8, 21, 132, 154
 Braille, Louis 8
 Breznik, Mimi (Brežnik, Marija) 78, 83, 84, 86, 87, 89, 95, 104, 105
 Brown, George W. 173, 177
 Brunnbauer, Ulf 109, 128, 135, 155
 Budak, Jozo 111
 Buljevac, Marko 8, 15, 21
 Burić, Olivera 148, 154
 Burić, Ranko 135, 154
 Bury, Michael 8, 21, 132, 136, 154
 Busfield, Joan 161, 177
 But, Brane 96, 168

C

Cardano, Geronimo 24
 Castel, Robert 189, 192
 Charcot, Jean Martin 162
 Chesler, Phyllis 173, 177
 Ciglič, Marjan 175
 Claudel, Camille 162
 Confidenti, Peter 89, 104

Č

Čakširan, Angelina 109, 129

Čalić, Mari Žanin 133, 154

Čebulj, Anton 101

Ć

Ćirić, Bojana 134

Ćosić, Nevenka 200, 207

D

Dadić, Mario 190, 192

de Beauvoir, Simone 176

de Haan, Francisca 141, 154

De l'Épée, Charles Michael 24

Debeljak, Milica 99

Dečanski, kralj 25

Deleuze, Gilles 183, 192

Dermelj, Ljubo 34, 37, 40, 57

Dermelj, Mirko 34, 44, 49, 50

Destovnik, Irena 163, 164, 177

Destovnik, Karl 95, 104

Diderot, Denis 7, 8, 21

Dinu, Radu Harald 65, 74

Dobaja, Dunja 23, 26, 27, 36, 38, 39, 45, 57, 58, 78, 79, 104, 175

Dolinšek, Tatjana 87, 95, 104

Dostal, Rudolf 33, 34, 37, 38, 57, 59

Drešković, Nusret 74

Drinovec, Ciril 100

Đ

Đokić, Božidar 112, 114, 118, 122

Đorđević, Jelena 134

Đumišić, Remzija 204

E

Emcke, Caroline 161, 177

Erbežnik, Ivan 41, 47

Erevelles, Nirmala 146, 154

Establet, Roger 180, 192

F

Fabjan, Čedomir 87, 95, 104

Fejzić, Elvis 67, 74

Foucault, Michel 162, 179, 180, 182, 183, 185, 188, 192

Franković, Dragutin 42, 58

French, Sally 108, 128

Fujiura, Glenn 136, 154

G

Gabrič, Aleš 80, 104

Galina, Sonja 9, 21

Gallaudet, Thomas Hopkins 24, 25

Garland, David 183, 193

Garland-Thomson, Rosemarie 131, 132, 146, 154

Gekić, Haris 67, 74

Gligorić, Sanja 154

Globačnik, Bojana 85, 104

Godler, Ljubica 58

Griessmeier, Nicolas 175, 177

Grm, Fran 30, 34

Grubitzsch, Siegfried 183, 193

Gudac Dodić, Vera 133, 134, 135, 147, 149, 154, 155

Gundogan, Dragana 107, 108, 109, 128, 131, 133, 135, 139, 140, 154, 155

Gutvajn, Nikoleta 109, 128, 135, 154

H

Hall, Kim Q. 132, 146, 155

Harris, Tirril 173, 177

Hasanbegović, Husnija, 66, 74

Haüy, Valentin 8

Hederih, Jože 78, 83, 84, 86, 87, 95, 105

Heider, Christian 175, 177

Hergešić, Rajko 43, 45, 46, 47, 48, 55

Horvat, Stjepan 9

I

Iarskaia-Smirnova, Elena R. 160, 177
Illingworth, William Henry 8, 21
Ipavic, Slava 78, 83, 84, 86, 87, 95, 105
Isaković, Ljubica 109, 128, 135, 154
Ivančević, Tamara 133, 155
Ivanec, Staša 81, 83, 84, 105

J

Jakopič, Bogo 30, 37, 41, 58, 78, 84, 85, 105
Janežič, Pavle 97
Javrh, Petra 163, 178
Jelič, Slavica 27, 59
Jerončić, Milica 133, 134, 147, 155
Jourdain, Margaret 8, 21
Jovanović, Vladan 134, 154
Juras, Zvonko 25, 29, 58

K

Kačić, Marino 168
Kanački, Borislava 111
Karavanić, Magda 195
Kardelj, Edvard 80
Kavčič, Martina 83, 87, 95, 104, 105
Keller, Helen 206
Klein, Johann Wilhelm 8
Košir, Stane 164
Kotarac, Živko 110, 114, 129
Kotlar, Gorica 134
Kovač, Ivan 85, 105
Kovačević, Imbro 112, 114, 118, 122
Kovačić, Eva 170
Ković, Miloš 109, 128, 135, 155
Kristiansen, Kristjana 132, 155
Krivic, Andreja 87, 105
Kržišnik, Anton 88, 89, 104
Kulovec, Metka 24, 25, 26, 58
Kumelj, Metod 45

Kunst, Ivan 35

Kvržić, Zdravko 41, 58, 85, 105

L

Laban, Radmila 139, 155
Ladd, Paddy 64, 74
Lah, Urška 176
Lane, Harlan 63, 74
Laqueur, Thomas 161, 177
Leeson, Lorraine 69, 74
Lepir, Ljubo 64, 75
Leskošek, Vesna 172, 178
Leutar, Zdravka 21
Levec, Janez 164
Ličina, Miloš 108, 111, 128
Lisac, Marija 35
Lončar, Ljubica 58
Ludvik XIV., kralj 159
Ludvik (Luj) IX., kralj 7
Lukić, Atila 179
Lukić, Jasmina 175, 178

M

Macherey, Pierre 180, 192
Magnússon, Sigurður Gylfi 132, 156
Mahmutović, Esad H. 66, 74
Mahović, Zvone 32, 168, 169
Marković, Predrag J. 109, 128, 135, 155
Marković, Tonči 146, 155
Maroević, Igor 204, 208
Maslov, Gordan 179
Matijašević, Petar 43
Mayer, Viktor 41
Mazi, Vilko 24, 29, 41, 46, 47, 58
McGuire, Coreen Anne 179, 193
Medak, Tomislav 189, 193
Medved, Josip 24, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 39, 41, 48, 49, 58
Mihevc, Nataša 98

Mladenov, Teodor 64, 66, 75
 Milić, Anđelka 133, 147, 151, 154, 156
 Milićević, Nataša 107, 108, 109, 128, 131, 135, 139, 140, 155
 Milosavljević, Milosav 154
 Mintz, Susannah 146, 156
 Mirić, Ranko 74
 Mlekuž, Vekoslav 89, 91, 104
 Morris, Jenny 136, 148, 156
 Mršić, Vjekoslav 27, 41, 59, 198, 208
 Muckel, Petra 183, 193
 Mučić, Fadil 156
 Muha, Ivan 39, 41

N

Nemanjić, Miloš 154
 Nikolić, Dušica 154
 Nikolić, Tihomir 154
 Nordstrom, Biran H. 7, 21
 Novičić, Borivoje 115

O

Očko, Stjepan 9
 Ogorelec, Albin 47
 Ogrizović, Mihajlo 58
 Ólafsdóttir, Solveig 132, 156
 Omejec, Janja 160, 164, 167, 177
 Omerza, Zdravko 48

P

Parish, Susan L. 8, 21, 132, 154
 Passeron, Jean-Claude 68, 74
 Pašić, Dara 134
 Pavlović, Ambrozij 42
 Pavlović, Sanja 109, 128
 Pazman, Dragutin 58
 Penev, Goran 149, 156
 Penko, Ljudmila 45
 Perišić, Miroslav 109, 110, 111, 128
 Pešić, Vesna 154

Petovar, Branko 100
 Petrović, Ljubomir 40, 59
 Petrović, Žika 109, 129
 Plavša-Matić, Cvjetana 180, 181, 186, 193
 Podkrajšek, Matilda 46
 Ponce de León, Pedro 24, 59
 Postone, Moishe 189, 193
 Primožič, Štefan 37
 Puljiz, Vlado 8, 10, 21, 66, 75

R

Rajković Ilić, Aleksandra 109, 129
 Ramadanović, Veljko 111, 139
 Rancière, Jacques 180, 192
 Rasell, Michael 160, 177
 Raškaj, Slava 27, 59, 181
 Ražnatović, Novak 112, 114, 118, 122
 Reckberg, Henrik 41
 Regulska, Joanna 175, 178
 Rendla, Marta 77, 174, 177
 Remenyi, Peter 74
 Rezar, Petra, 26, 59
 Rismondo, Mihovil 179, 193
 Romanov, Pavel 160, 177
 Rožanec, Franc 99
 Rupčić, Marija 35
 Rupnik, Vinko 41, 48
 Rutkowski-Kmitta, Violet 136, 154

S

Savić, Ljubomir 24, 25, 28, 30, 31, 41, 58, 59, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 75, 156
 Szakolczai, Arpad 71, 75
 Sedmak, Roza 84, 105
 Seelman, Katherine D. 8, 21, 132, 136, 154
 Seferović, Jelena 61
 Selenić, Slobodan 129
 Shakespeare, Tom 132, 155

Simeunović, Jelena 118
 Sitar, Ciril 85
 Skaberne, Minka 101, 102
 Skala, Anton 35, 40, 55, 56
 Slak, Marija 84, 105
 Smiljanić, Ivan 27, 58
 Smodlaka, Vojin 112, 129
 Stanković, Ljiljana 149, 156
 Stanojević, Dragan 147, 156
 Staude, Elwin 28, 59
 Stefánsdóttir, Guðrún Valgerður 132, 156
 Stepinac, Alojzij 42
 Storrs, S. Richard 25, 59
 Sumpf, Alexandre 160, 177
 Supančič, Drago 33, 34, 37, 38, 57, 59
 Sušić, Željka 201
 Szakolczai, Árpád 71, 75

Š

Šafarić, Ljudevit 50
 Šajn, Drago 100
 Šega, Viktor 38, 59
 Šimunović, Frano 179, 193
 Škerlj, Božo 164
 Šorn, Mojca 165
 Štampar, Andrija 181

T

Tavčar, Mihaela 89, 90, 91, 92, 94, 104
 Thompson, Paul 136, 156
 Titchkosky, Tanya 68, 75
 Todorović, Vesna 154
 Todosijević Petrović, Sanja 109, 129
 Tome, Alojzij 41
 Tomšič, Vida 166, 177
 Tonković, Danica 199
 Tonković, Franjo 197, 208
 Töpler, F. 27
 Treiber, Magnus 175, 177

Tunkl, Antun 58
 Turner, David 136, 156
 Tutić, Đorđe 110, 114, 129

U

Uranker, Anton 83, 86, 87, 105
 Ušlakar, Nace 99

V

Van Helmont, Franciscus Mercurius 24
 Vaupotič, Rudi 33, 44
 Vehmas, Simo 132, 155
 Verdnik, Hubert 101
 Videnšek, Adolf 97
 Vodopivec, Nina 176, 177
 Vouk Nikolić, Morana 201, 208
 Vrhunc, Franica 176
 Vučetić, Radina 151, 156
 Vujačić, Milja 109, 128, 135, 154
 Vujović, Sreten 133, 154
 Vukas, Petar 115
 Vukelić, Nataša 154
 Vukelić, Zoran 205, 208
 Vukotić, Đorđe 109, 111, 129, 134, 145, 156

W

Wacquant, Loïc 71, 75
 Walther, Eduard 27, 28, 59
 Wilbers, Loren 132, 154
 Winteler, [-] 28, 29
 Woolf, Virginia 173
 Wraber, Tomaž 102

Z

Zakovšek, Jože 33, 59
 Zaviršek, Darja 159, 161, 162, 163, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 177, 178
 Zovko, Gojko 8, 21

Zupanc, Jože 100

Zupančič, Drago 45

Zupančič, Vita 41

Zupanič Slavec, Zvonka 160, 164, 167,
177

Ž

Živadinović, Verica, 114, 129

Žutić, Đorđe 109, 129

O avtoricah in avtorjih

Buljevac, Marko, dr. izredni profesor, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb, Hrvaška, marko.buljevac@pravo.unizg.hr; ORCID: 0000-0001-7128-7860.

Dobaja, Dunja, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, Ljubljana, Slovenija, dunja.dobaja@inz.si; ORCID: 0000-0001-8501-8573.

Gundogan, Dragana, dr., raziskovalna sodelavka, Institut za pedagoška istraživanja, Dobrinjska 11/3, Beograd, Srbija, stokanicdragana@gmail.com; ORCID: 0000-0001-8823-9582.

Karavanić, Magda, mag. zgodovine in muzeologije, Tiflološki muzej Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, Zagreb, Hrvaška, magda.karavanic@tifloloskimuzej.hr

Lukić, Atila, dr., zasebni raziskovalec, atilalukic@gmail.com; ORCID: 0009-0008-8398-4661.

Maslov, Gordan, dr., zasebni raziskovalec, maslov.gordan@gmail.com; ORCID: 0009-0004-7954-0110.

Milićević, Nataša, dr., višji raziskovalni sodelavec, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, Beograd, Srbija, natasa.milicevic@mts.rs; ORCID: 0000-0002-9134-4129.

Rendla, Marta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, Ljubljana, Slovenija, dunja.dobaja@inz.si; ORCID: 0009-0000-2156-898X.

Seferović, Jelena, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, Ljubljana, Slovenija; Institut za antropologiju, Gajeva 32, Zagreb, Hrvaška, jelena.seferovic@inz.si; jelena.seferovic@inantro.hr; ORCID: 0000-0002-6209-7114.

Zaviršek, Darja, red. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo, Topniška ulica 31, Ljubljana, Slovenija, Darja.Zavirsek@fsd.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-5355-0933.

Prispevki pokažejo, da vključevanje oseb s senzornimi ovirami ni bilo zgolj rezultat zakonodajnih sprememb, temveč širših družbenih procesov. Monografija tako obravnava tudi aktualna vprašanja o enakopravnosti in vključevanju. Delo izstopa po povezovanju zgodovinske analize z elementi socialne zgodovine, zgodovine vsakdanjega življenja in študij invalidnosti. Posebno dodano vrednost predstavljajo vključeni osebni vidiki in pričevanja, ki nadgrajujejo klasične arhivske raziskave ter omogočajo večplastno razumevanje obravnavane problematike. Monografija tako pomembno prispeva k razvoju interdisciplinarnega raziskovanja na presečišču zgodovinopisja, pedagogike in socialnih ved.

Prof. dr. Božo Repe

Zavod za gluhonemo mladino v Ljubljani. Učenci v grafični tiskarni na Reslerjevi cesti

Foto: Zvone Mahovič, Ljubljana, april 1950; hrani: MNSZS, FS5411/8

9 789617 104516

Cena: 20,00 EUR

INŠTITUT INSTITUTE
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO OF CONTEMPORARY HISTORY

